

קשת

קשת

העורך :

אהרן אמיר

חברי המערכת :

אברהם ב. יהושע

יהושע קנז

בן-עמי שרפשטיין

קשת מופיע אחת לרבע-שנה בהוצאת עם-הספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל-אביב, טל. 53040. דמי חתימה לשנה : 30 ל"י ; בחוץ-לארץ : \$ 10.00. חוברת בודדת : 10.00 ל"י ; בחוץ-לארץ : \$ 3.00. מחיר המודעות : 600 ל"י לעמוד שלם ; 360 ל"י לחצי עמוד ; 200 ל"י לרבע עמוד. כתבי-יד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבי-יד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עם-הספר בע"מ.

שנה שש-עשרה, חוברת ד, קיץ 1974
דפוס "חדקל" בע"מ—תל-אביב
עטיפה : דפוס-אופסט מל"ן

התוכן:

אהרן אמיר: תווים (שירים)	4
דוד שחר: לואידור לואידור	5
אורציון ברתנא: אניות אחרות (שירים)	20
אברהם לבינסון: אברמליה אבינו	22
יעקב יהושע: בימי התורכים, בירושלים	34
שלום רצבי: חמישה שירים	43
נפתלי ה. טוקר: קשר הכדים	46
יורם ורטה: אי־ודאות בים מתחת לחומות עכו (שיר)	76
סודי רוזנגרטן: יומן של פטירה	78
חנוך גיא: שלושה רישומים (שירים)	97
מרים יחיל: שלש רוחות (שירים)	98
יעל מדיני: לימיני גבריאל, משמאלי מיכאל	100
בני ציפר: שלושה שירים בפרוזה	110
אמנון שמוש: הקיפוד	112
אלישע פורת: עורקי חמרה חמים (שירים)	119
חיה שנהב: ובכן מה נורא (שירים)	121
שמעון הלקין: שירי אברהם הוס	122
הדס עפרת: שני שירים	129
שולמית לסקוב: הנפשות האמולות	130
יוסף אגסי: הגאון המדעי	135
יוסף בן־מנשה: הרשות השופטת ודיני־המשפחה	143
בקרית קצרות	160
המשתתפים בחוברת	180
מפתח־העניינים ל"קשת" כרך טז	182

אהרן אנויר: תווים

א. נבל

הַמַּיִם הוֹלְכִים הַלּוֹךְ וַחֲסוֹר

הַיָּם הוֹלֵךְ הַלּוֹךְ וַחֲסוֹר

הַיּוֹם הוֹלֵךְ הַלּוֹךְ וַחֲסוֹר

הַיּוֹם אֵלֶיךָ הַלּוֹךְ וַחֲסוֹר

הוֹי לְהוֹלֵךְ

הוֹי לְהוֹדוֹ

הוֹי לְהוֹלֵךְ

הַלּוֹךְ

וַחֲזוֹר

סְלָה

ב. חליל

שְׁלֹחַ תִּרְדַּד

בְּתִמּוֹת יָם

וְהַסִּי יִשְׁלַךְ

בְּתִמּוֹן עָם

בְּתִמּוֹת יוֹם

נֹמֵר רָבֵץ

וַיִּגְדֵי רָצֵץ

פּוֹרְצֵי פָרֵץ

חִבְלֵי קֶצֶץ

בְּכִלּוֹת קֶצֶץ

סְלָה

דוד שחר: לואידור לואידור

מוקדש ליהודה

בבוקר בבוקר בשביל העולה מוואדי־קלט בואכה גבי־מוסא תפסו בריונים ערבים מאנשי כנופייתו של אבו־עיסא את לואידור השתקן, התעללו בו, ולבסוף כרתו לו את השפכה. שני רועים ערבים מן הכפר אבו־דיס, שהיו בדרכם אל הנחל, ניסו לעצור בהם. הם העידו עליו שהוא קדוש יהודי. על כך השיבו להם אנשי־הכנופיה, "הדא מוש ולי יהודי אלא ג'אסוס צהיוני" – לאמור אין זה קדוש יהודי אלא מרגל ציוני – גם התרו בהם לבל יהינו להתערב בעסק לא להם. הרועים שנמלטו מן המקום סיפרו את הדבר לגזיר היווני מן הפנסיה היוונית שבכפר אל־עזאריה שנמצא במכונית של צליינים קאתוליים שהיתה עושה דרכה חזרה לירושלים מביקור במגזרים של כיכר־הירדן. כשהגיעה המכונית למקום נמצא לואידור מתבוסס בדמו חסר־הכרה ואבר־הזכרות הכרות תקוע לו בפיו.

הדבר אירע סמוך לפרוץ מלחמת־העולם השנייה, ואני שמעתי אותו עוד באותו ערב מפיו של פסח השמן, בעל בית־הקפה "קנקן". פסח השמן היה גר באותם הימים מול בית־החולים הממשלתי בסימטה שנמשכה בין רחוב מליסנדה – שנקרא כיום רחוב הליני המלכה – לבין בית־החולים, ובצאתו מביתו לבית־הקפה שמע את כל הפרטים מפי השוער. למשמע אזניו קרס תחתיו, והשוער גרר אותו לתוך בית־החולים, שם טיפלו בו בטיפות של ולריאן. כשוב אליו הכרתו ברח פסח השמן מבית־החולים כל עוד נפשו בו: הוא העיד על עצמו שבו ברגע שהתעורר מעלפוניו הרגיש שהנה שוב הוא מתעלף מריח בית־החולים ולעצם המחשבה שלואידור הכרות שוכב לידו אי־שם באותו בנין. כשנשען על דלפק בית־הקפה וסיפר לנו, עדיין היה דוֹק אפרפר מצעף את לחייו האדומות בדרך־כלל וכעין חיוך של מסיכה מגלה את שיניו הקצרות, הרווחות זו מזו. הוא לא חיך, כמובן, אלא שתמיד נראה היה כמחייך בשעת דיבורו. "ותאר לעצמך", אמר לשותפו יום־טוב העצוב, שהיה עומד לידו ומנגב כלים בתנועות נמרצות ביותר תוך כדי שהיה מאזין לסיפור בפה קפוץ ובעיניים דומעות, "שרק אתמול פגש אותו ברל רבן בשער־יפו". "גם אני ראיתי אותו אתמול", אמרתי לפסח־השמן, אבל הוא לא שם לב לדברי.

ראיתי אותו כאשר נקלעתי לאותה התקהלות משונה ליד שער־יפו. ערבי ארוך ומצומק כורד שהתיפש ונשדף בשמש המדבר וברוחותיו כרע וישתחזה פתח המצודה, ואחר־כך נשא דברו בשם מוחמד שליח האלוהים לפני הקהל המקיף אותו: ערבים עירונים מן העוברים־והשבים וזפנים של חנויות הכיכר ורוכלי המזפרות ופלאחות בסלי הירקות על ראשיהן וסבלים בריתמת אוּפּפּיהם על גבם ומוכרי תמר־הינדי

בחביות נחושת-הקלל הרתומות לבטנם. שתי אנגליות זקנות ממושקפות עמדו על מדרגות-השער, והאחת צעקה לתוך אוני חברתה שהיתה, כפי הנראה, כבדת-שמיעה: "את רואה, דוריס, יש לנו מזל לפגוש סנטון. ההזים המטורפים האלה נחשבים לקדושים, והמוסלמים לעולם לא יפגעו בהם לרעה. חפני, חפני: אולי יתקוף אותך תיכף בולמוס והוא יתחיל לרקוד לפנינו. לפני שבועיים ראיתי בשכם סנטון אחד שכירפר והסתובב ממש כמו סביבון והשמיע קולות נוראים עד שנפל. את לא תאמיני, אבל אחרי שנפל הביאו לו נחש חי והוא התחיל לאכול אותו—אמרו לי שזה נחש ארסי!"

מתוך דבריה למדתי שהאירופים מכנים בשם "סנטון" את המשוגע המתנבא שנקרא בערבית "נלי". הגברת לוריא סיפרה לי פעם, בתוך שאר זכרונותיה מימי התורכים, מעשה בוולי אחד שבא לקבלת-פנים מפוארת שערך הפחה התורכי מושל ירושלים. אותו פחה, "שהיה תולה ערבים בשער-יפו על ימין ועל שמאל", שבעונג מופלג היה פוסק מלקות על הקלה שבעבירות, לא העז לסלק מעל פניו את האורח הלא-קרוא, אף שהקונסולים של ארצות אירופה עלולים היו לחשוב להם את חברתו לבזיון ולצאת נעלבים. בשערו הפרוע, בעיניו המשוגעות ובגלימתו המזוהמת, השורצת כינים ופרעושים, התישב הוולי בין הקרואים המקושטים והמבושמים לימינו של הפחה. לא זו בלבד שהפחה הניח לו להסב אל שולחנו אלא גם הכביר עליו מתנות בצאתו.

הוולי הזה—הוא היה האחד-והיחיד שזכיתי לראות במו-עיני—לא מילא את משאלות-לבה של האנגליה הזקנה, לא התחיל לפזז ולכרכר גם לא אכל נחש ארסי. הוא רק נשא את דברו בקול עמוק ועשיר ובערבית ספרותית. הערבית המועטת שידעתי לא הספיקה לי להבנת המשא. רק את פתיחת דבריו הבנתי שלא היתה למעשה אלא פרק-הפתיחה של הקוראן שאותו התחלנו ללמוד אז בשיעורי הערבית. "בשם אללה הרחמן והרחום / התהילה לאללה ריבון העולמים / הרחמן והרחום / מלך יום-הדין..." וכן כמה דברים בקשר ל"חורה אל מדינה העיר הברוכה ואל מפה הקדושה ואל ארץ ערב המהוללה רחבת-הידיים..." דיבורי-קדושה חבוטים בנוסח הידוע שלא עוררו בי כל ענין. אך כל עוד נמצאתי בשולי ההמון, מחוץ למעגל, חפשי לפנות לאחור ולהסתלק לי כרצוני בכל אחת מהדרכים המובילות אל מחוץ לחומות, מבעד לשער-יפו או לשער החדש, לא זויתי ממקומי שמא בכל-זאת יתחיל הוולי להציג מעשים זרים ונפלאים.

פתאום הרגשתי שמעגל האדם נסגר עלי, שכבר אני דחוק באמצע המון, מוקף ריח גלימות של פלאחים עם מֶשֶׁב נשימתם. כדי להוסיף על אימת המחנק שמעתי את הפלאח שעמד בדיוק מאחרי אומר לחברו משהו בענין "הוולי היהודי", וכבר ראיתי בדמיוני את כל ההמון הערבי הזה מתנפל עלי—על הילד היהודי הבודד, הזר, שקרב אל הקדוש שלהם.

"אם לא אברח מיד, הם יהרגו אותי", אמרתי לנפשי ופרצתי את מעגל הפלאחים בקלות בלתי-צפויה, כסכין בחמאה: הם פשוט נרתעו תמהים ונבוכים מפני זינוק-הפתע ופינו לי דרך.

אמרתי לצאת מחוץ לחומות בדרך שער-יפו, אלא שבפינת רחוב האפטריארך היווני

המוביל אל השער החדש ראיתי את ברל רבן יושב בבית-קפה קטן ומסתכל בוולי ובהל שומעיו.

"גם אתה באת לשמוע את לואידור השתקן?" שאל אותי במין זחיחות-הדעת. "מה דעתך על הרעיונות המקוריים שלו?"

שאלתו המדהימה התקשרה אל מה ששמעתי לפני רגע מפי הפלאח הערבי על-אודות "הוולי היהודי": אותו קדוש מוסלמי, אותו סנטון שלמעשי-נפלאותיו מיחלות שתי האנגליות הזקנות, אינו אלא לואידור השתקן, שנעלם מדעתי ומירושלים ומחייה של יעלי גוטקין לפני שנים רבות. זכרתי שפעם סיפר חיים-ארוכים, אחיו של ברל, שבמו-עיניו ראה את לואידור השתקן מסתובב בגלימה של בדווים בשוק של רמלה, ושהגברת לוריא האזינה אז לסיפור הזה—כפי שהיתה מאזינה לכל רעיונותיו הפורחים של חיים-ארוכים—בחיוך של ליגלוג ובתנועת-יד של ביטול.

"מעולם לא הייתי מעלה על דעתי שהוולי הזה הוא לואידור השתקן", אמרתי לברל. "אני גם לא יודע כל-כך טוב ערבית. לא הבנתי בדיוק מה שהוא רוצה ומה הוא דורש מן הקהל".

"בוא ואסביר לך בדיוק מה רוצה לואידור השתקן", אמר לי ברל בחיוך מלוא רוחב שפמו. רוחו היתה טובה עליו ובתנועת-יד הזמין אותי לשבת אל שולחנו. עליצותו השיבה בפני סילון צונן נוכח מראהו של לואידור השתקן שצבט בלבי. ברל זה, שהעיר פעם למראה קבצן ערבי זקן, שנמצא ישן בליל-חורף בסככת פחי-הזבל שמאחרי מטבח-המרפאה: "מה היתה אמא שלו אומרת אילו ידעה שכך יהיה סופו", הוא לא זו בלבד שלא ריחם עכשיו על חברו לואידור השתקן אלא, אדרבה, נמלא מין בדיחות-דעת שובבה. לבי שלי לא רק המה רחמים רבים על לואידור השתקן יותר מאשר על הזקן המצונף בליל-הכפור בסככת פחי-הזבל, אלא גם נפעם אימה סתומה. אילו אחת משתי האנגליות הזקנות הללו—זו ששמעה מפי חברתה שהגה עומד הדרוויש המשוגע הלז להסתובב כמו סביבון, ואחרי שיפול וישמיע קולות נוראים יתחיל לאכול נחש ארסי—אילו היתה היא אמו של לואידור השתקן, איזה כאב חד ונורא היה קורע את לבה למראה מה שקרה לו, ללואידור—הבן-יקיר-לה לואידור, הבן האהוב! שמחה קפצה על אותו זקן כשאמר לה ברל לאחות-הראשית שתכניס אותו לישון בחדר-המיון. לגביו לא היתה הבעיה איך להנעים עליו את לינתו ואת חייו בכלל אלא איך להיפטר ממנו: הסתבר שהוא ערבי מבאב-ח'אן-אל-ג'ית, ובני משפחתו, וכמותם כן גם כל המוכתרים והשייכים ומגהלי ההקדש המוסלמי, ניערו חצנם ממנו, ואילו לואידור—ממבט עיניו שהרחיקו נדוד ברי היה שאילו הופיעה אמו בחבילת בגדי-פאך בידה האחת ובצרור מטבעות-זהב בשניה ואמרה לו, "קת. אלה לך הפ. בוא ורחץ, הסתפר, התלבש כאדם מן היישוב ותחיל לראות חיים, ליהנות מכל תענוגות העולם הזה", היה הוא עונה לה: "מה לי ולך, אשה!" האימה הסתומה, הרוחשת מבעד לכאב הידיעה שאותו נלי פרוע ומצומק בבולאי הגלימה המטונפת אינו אלא לואידור השתקן, נבעה ממבט עיניו. עיניו הבוהות, הפקוחות לרווחה, המצועפות דוק אדמדם-לח, הביטו בקהל בלי לראותו במבט שלוח מעולם אחר אל

עולם אחר. נוכח המבט שלא-מן-העולם-הזה ומעמדו של לואידור ועמידתו ולבושו ומראהו, והערבית הספרותית הפורצת מפיו בזעקות ממושכות נקטמות בהפסקות-פתאום בהן היה הקהל עונה בנהם ואומר "אללה אִכְפֵּר...". הצטלצלו באזני דבריו של ברל כליווי בלתי-מתאים, חורג וחורק וחיצוני. התישבתי לצדו של ברל כדי לשמוע מפיו "מה בדיוק רוצה לואידור השתקן", וסיפורו תחת שירגיעני הטילני לתוך מצוקה. דומה היה כאילו במו-עיני אני רואה אדם נצלה חי על גחלים בוערות, ועם שעולה ריח בשרו החרוך באפי אני קורא בעתון כתבה על אותו אדם עצמו שהצית את עצמו מתוך מניעים פוליטיים. כתבה שמרחיבה את הדיבור על כל טעויות-היסוד של אותם מניעים פוליטיים, ופוטרת את הצתת-עצמו-לדעת במשפט אחד שממנו הקורא נמצא למד שאותו להטוט היפה לריגשת ההמונים אינו ראוי אלא לגיחור. "לואידור", כך אמר לי ברל, "הוא אינטלקטואל פאציפיסט וראציונליסט. כשהגיע לכאן נוכח פתאום לדעת שארץ-ישראל מלאה ערבים. לנו אין בעולם כולו ארץ אחרת, ואין שני עמים שולטים בעת-ובעונה-אחת בכברת-ארץ אחת, ואם אמנם ארץ-ישראל שייכת לעם-ישראל צריכים הערבים להסתלק ממנה. ובכן מה? נקום עליהם ונגרש אותם מפה בכוח?— חס-וחלילה—הרי לא עם פרא אנחנו. השימוש בכוח הוא אבי הרעות שבעולם, וממנו לא תצמח שום טובה ולא יתוקן שום עוול. לא נותר לנו אלא לשכנע אותם שיחזרו מרצונם הטוב לארץ ערב הגדולה ורחבת-הידיים אשר ממנה באו. אבל מי ישכנע אותם? אין ליהודי זכות מוסרית להחליט מה טוב בשביל הערבי, ומה הדרך שצריך ערבי ללכת בה. רק לערבי יש זכות מוסרית להיות מורה-דרך לעם הערבי, ולואידור לא יוכל לשכנע את הערבים כל עוד הוא עצמו יהודי. עכשיו, אחרי שלמד את שפתם ואת מנהגיהם, ואחרי שהתאסלם, ואחרי שמל את בשרו בשנית, ואחרי שעלה-לרגל למכה, ואחרי שחזר ממנה מעוטר בתואר 'חאג', יש לו, ברוך-השם, זכות מוסרית לשכנע את הערבים שיחזרו אל ארץ-ערב הברוכה רחבת-הידיים".

למעשה התווכח ברל רבן עם לואידור השתקן באמצעותי. לואידור היה זועק אל ההמון בערבית, וברל היה עונה לו בעברית לעומתי בקולו המעוך והניחר. הוא לא אמר מלה, גם לא הזכיר אפילו ברמז את פרשת אהבתו הנושנה של לואידור אל יעלי. כנגד זה, תוך כדי טיעון, סיפר לי כמה פרטים שלא היו ידועים לי כלל על מה שקדם הרבה לפרשת יעלי, על עצם הופעתו של לואידור בירושלים. מתי הופיע לואידור בירושלים? לראשונה הופיע לואידור בירושלים שש-עשרה שנים קודם הולדתי בה, לאמור בשנה בה מת לייב טולסטוי. לולא מת הסופר הרוסי טולסטוי לא היה לואידור מגיע לירושלים, ולגבי לואידור שץ מת טולסטוי פעמיים.

לואידור היה אז נער בן שבע-עשרה שגמר אומר בנפשו לעלות לרגל אל מורהו ורבו הנערץ, אל טולסטוי, כדי ליהנות מזיו פניו ולקבל השראה מתורתו. מעיר-מולדתו זלאטופול שבאוקראינה הלך שבועות אחדים רגלי עד יאסנאיה פוליאנה, ומשהגיע לשם נודע לו שטולסטוי מת. כשהיה הוא עושה את דרכו ברגל אל טולסטוי ברח טולסטוי ברפכת מאחזות-ביתו יאסנאיה פוליאנה ומאשתו סוניה ומת בביתו של

מנהל-התחנה בעיירה אוסטאפובו. לואידור לא חזר הביתה. הוא הצטרף לקבוצה של אינטלקטואלים רוסים שיסדו קומונה חקלאית בכפר אחד קטן באוקראינה במחוז יליזאוטגראד כדי לקיים בה את תורתו של טולסטוי, תורת אהבת-האדם ושנאת-הקנין, התורה האוסרת את השימוש בכוח אפילו כנגד הקם עליך להרגך. שם, בקומונה הרוסית, מת טולסטוי בשגיה תוך שהיה לואידור מעלעל מבלי משים בכתב-עת שפירסם חליפת-מכתבים עתיקה בין טולסטוי לבין ידידו המבקר הספרותי סטראכוב ועינו נתקלה בשם "קונסטנטין שפירא" שנשתרבב פתאום לתוך הדברים. "קונסטנטין שפירא הקטן הרג את טולסטוי הגדול!" במלים אלו סיפם ברל את מה שקרה לו, ללואידור, כשקרא את המכתב הנושן וקם ועזב את הקומונה שלו והלך לו מארצו של טולסטוי ובא לירושלים. דווקא הוא ק. א. שפירא, הקטן, הטפל, השולי, הבטל-והמבוטל, הוא שהיה עומד מחוץ לשער, כורע ומשתחוה כנגד מעגלות חייו של טולסטוי הסגורים בפניו, ולא הדברים הגדולים, המהותיים לטולסטוי והנובעים מתוכו ומזדקרים לכל עין, כגון מעשה קרקעות אחוזתו או מעשה הבן בלתי-החוקי. בניגוד לכל הרגשותיו ואמונותיו ודעותיו ועקרונותיו, ואחרי כל הלבטים והנפתולים והרעש והצעקה הגדולה, לא חילק טולסטוי את אדמותיו בין האיכרים העובדים אותן אלא הורישן לאשתו ולילדיו, ובכל-זאת הוסיף לואידור השתקן להעריץ אותו. לואידור השתקן הוסיף להעריץ את האיש טולסטוי גם לאחר שנודע לו בזיון הבן בלתי-החוקי. טולסטוי היה שוכב, בתוך השאר, עם איכרית אחת, אשת אחד הצמיחים שלו, והיא ילדה לו בן שנקרא טימופיי. לימים, משגדל הבן טימופיי, עשאו אביו לייב טולסטוי עגלון של אחד מצעירי בניו החוקיים שנולדו לו מאשתו החוקית סוניה, וכמו כדי להינכח באמת הצפונה ב"מעשה אבות סימן לבנים" הסתבר לו, ללואידור, שגם אביו של לייב טולסטוי הוליד בן בלתי-חוקי אשר שימש אף הוא רכב לאחד מבני-המשפחה החוקיים. לואידור שאל את עצמו איך לא נבוך האיש טולסטוי למראה בנו טימופיי שעולה בבגדי-המשרת למושב העגלון ומחפה לפקודת אדוניו, הבן החוקי, ובכל-זאת הוסיף להעריץ את איש-המוסר טולסטוי עד שנזדקר לעיניו פתאום השם קונסטנטין שפירא כשהיה מעלעל באותה חליפת-מכתבים נושנה.

אם כן, באותה חליפת-מכתבים מספר סטראכוב לטולסטוי שהגיע אליו אחד שפירא שנחשב צלם-אמן אף כי מראה של יהודון לו, ומסתבר שאמנם אינו אלא יהודון, "ז'יד". אותו יהודון מכין אוסף תצלומים של סופרי רוסיה, וכבר צילם את דוסטויבסקי ואת טורגנייב. עכשיו מבקש הוא לצלם את טולסטוי, ולפיכך בא אל סטראכוב כדי לקבל את המלצתו. המלצתו של סטראכוב לא הועילה לו לאותו יהודון. טולסטוי סירב. בתשובתו לא טרח טולסטוי אפילו לזכור את שמו של קונסטנטין שפירא, וסירס אותו ל"פינאר". טולסטוי לא הסכים ש"פינאר" יצלם אותו.

עם קריאה נצבט לבו של לואידור בזכרון מימי ילדותו. הוא היה אז ילד כבן שבע. בערב חזר אביו הביתה ואמר שהמשורר העברי קונסטנטין שפירא מת. אביו ישב ליד החלון ופניו אל השמש השוקעת כשסיפר על המשורר שמת. הוא סיפר שבילדותו אהב קונסטנטין שפירא לקרוא שירים עבריים. בחדר הצר הפונה אל הסימטה החשוכה

הנודפת ריח ביב־שפכים ישב הנער וקרא שירים עבריים שמילאו את לבו אור ושמחה וריחות פריחה של אביב. הוא מצא עצמו ברחובות ירושלים שקמה לתחייה. ראה עצמו בין עמודי־הענק של ארמון המלך עומד ושר לבני עמו משירי ציון. ההמון מקדם פניו בתרועה ובנות ירושלים קושרות זרי־פרחים לראשו. אותו רגע חשכו עיניו מפאב נורא: סטירה אחת ניתתה בלחיו, ואחריה עוד אחת ועוד אחת. אביו הרביץ בו. יהודי אדוק היה אביו, שבקריאת שירים עבריים ראה מעשה־אפיקורסות של המשפילים מחללי־השם. אביו היכה אותו ואחר־כך קשר אותו בחבלים אל השולחן והכריח אותו להעתיק דפים שלמים מתוך ספר־המצוות של היהודים שנקרא "שולחן ערוך". מאז נזהר שפירא לקרוא שירים עבריים רק בסתר, הרחק מאביו ומכל שאר האנשים של רחוב־היהודים שהיו דומים כולם לאביו. פעם אחת ישב וקרא שיר עברי רחוק מהבית, על שפת הנהר. ישב בדשא, ואגב קריאה היה לועס פרוסת־לחם. לשמע רחש בין הקנים הרים את ראשו. מישוהו הציץ בו ורץ מיד להלשין עליו. כשחזר הביתה קידם אביו את פניו בעיניים מזרות־אימים. אותו יום צום תשעה־בבב היה. אביו גירש אותו מן הבית, ובעיירה כולה לא היה עוד מקום לנער שאכל בפרהסיה בצום תשעה־באב. הוא ברח לעיר הגדולה והרחוקה פטרבורג, ושם נתגלה לו שפדי לשבת בה צריך יהודי לרשיון. רשיון־ישיבה בפטרבורג לא היה לו, ולפיכך הריץ מכתב הביתה וביקש שישלחו לו את תעודותיו וכן גם סכום־כסף שיוציאו מן המיצר עד שיצליח למצוא עבודה. חיכה וחיכה, אך תשובה מן הבית לא באה. בלי פרוטה לפרטה ובלי רשיון־ישיבה היה הנער נע־ונד בעיר הגדולה והזרה, לן תחת כיפת־השמיים באחד הפרוורים הרחוקים מסכנת הפקידים והשוטרים, ומטאטא את השלג מן הרחובות כדי להשתפר כמה אגורות לארוחה חמה. יום אחד צנח חולה בחצר אחת בשכונה עניה בקצה העיר, במקום שנקרא בשם "פטרבורגסקאיה סטורנא". כובסת נוצריה, מדיירות הבית, חמלה עליו ואספה אותו אל ביתה. היא היתה יוצאת בכל יום לעבודה ובתה הצעירה היתה מטפלת בו בחום ובאהבה עד שנקשרה נפשו בנפשה.

כשקם מחליו נשא לו קונסטנטין שפירא את בת הכובסת לאשה והתנצר. הוא למד את תורת הצילום, ולימים נעשה צלם־אמן מפורסם שנתמנה ל"פוטוגראף־החצר של הנסיך־הגדול ולאדימיר אלקסנדרוביץ ופוטוגראף האקדמיה למלאכת־מחשבת". כשרווח לו היה עוזר לכל סופר ומשורר עברי ומנדב מפספו ביד רחבה, ואז פרצו הפרעות ביהודים. חלום ילדותו, חלום מלכות־ישראל בארץ־ישראל, שב־התעורר בו, והוא החליט שהגיעה השעה להגשימו. הוא שלח תרומת־כסף גדולה ליהודים שחשבו והרגישו כמוהו והתאגדו יחד בתנועת חיבת־ציון. הלם סטירת־הלחי מימי ילדותו פקד אותו שוב כשהחזירו לו את תרומתו. חובבי־ציון סירבו לקבל סיוע מידי יהודי שהמיר את דתו, וחלום־ילדותו הפך חלום־בלהות שהחל לבעתו בלילות. בחלומו הוא ניצב בין עמודי הענק של ארמון המלך ושר לבני עמו משירי ציון. ההמון מקדם את פניו בתרועה, ובנות ירושלים קושרות זרי־פרחים לראשו. פתאום נשמעת צעקה: "מה לך ולנו? צא מפה—לך לעזאזל!" אביו מגרש אותו מן הבית. לא אביו הוא זה אלא חובבי־ציון הצעירים שקורעים מעל ראשו את זרי הפרחים ורומסים אותם

ברגליהם. חלום-בלהות זה היה מתחלף לסירוגים בסיט נורא ממנו: הפמרים גוררים אותו ברגליו לבית-הקברות הנוצרי. הוא מבקש לצעוק בכל כוחו, "אני חי! אני חי!" אבל קולו לא נשמע לו. שלושה פועלים לבושי שחורים כורים קבר בתוך השלג הלבן שמקיף את כל המצבות סביב-סביב. המועקה הנוראה הרובצת על חזהו מחניקה את צעקותיו, וקול הפעמונים המצטלצל באזניו בדרך אל הקבר גובר והולך. במאמץ עליון הוא מצליח לצעוק, "אני חי!" ברגע שהוא מתעורר לקול פעמוני הכנסיה הארמנית הנשקפת מבעד לחלון חדרו. פעמוני הכנסיה הארמנית השכנה רידפו אותו בקצב גובר והולך, וכיוון שלא יכול עוד לעמוד בביעותיהם עקר דירתו למקום אחר, והדבר עלה לו במשפטים ממושכים וטורדניים ובממון רב, שכן במעשהו זה הפר את חוזה-השכירות. הוא החליט לעזוב את רוסיה ולעלות לארץ חלומות-ילדותו, אך מותו הקדים אותו. הוא נקבר בכפר הקטן סטרילנה סמוך למפרץ הפייני, מקום הולדת אשתו. שלושה סטודנטים עבריים צעירים, שהיו מכינים עצמם לעלייה לארץ-ישראל, ליוו את ארונו וסתמו עליו את הגולל ברוחות-האביב הראשונות שריפרפו ובאו מן המפרץ.

לואידור קם, צרר משום-מה את כתב-העת עם חליפת-המכתבים העתיקה בתוך תרמילו, ועזב את הקומונה הרוסית בלי לומר דבר לאיש. כשהגיע ליפו פגע בו ההלם. ספן ערבי גשא אותו מן האניה אל הסירה, ומן הסירה העלה אותו הספן הערבי על אדמת ארץ-ישראל. יפו היתה מלאה ערבים וקולות ערביים ומהומה ערבית וריחות ערביים. הוא לא העלה כלל על דעתו-גם לא ראה ברעים שבחלומותיו על משכבו בלילות-שאנשים אחרים, בני עם אחר, כבר הקדימו אותו ובאו ארצה והתישבו על אדמתה לעבוד אותה ולחיות בה. הוא שמע אמנם על הערבים, אבל תיאר לעצמו שייתקל בהם מעבר לגבולות, בשבילי-המדבר היורדים מצרימה או בדרכים המוליכות לנהר-הפרת. כמו קונסטנטין שפירא כן גם הערבים העלו בו זכרון מימי ילדותו. זכרון של פסוק:

על דרכים ישבת להם

כערבי במדבר

במדבר-אבל לא בתוך ארץ-ישראל. כשעלה מיפו לירושלים ופגש את יעלי בבית-הקפה "קנקן" סיפר לה בחיוך-רק עם יעלי מסוגל היה לואידור להסיח בחיוך על עצמו, חיוך גינוח ומשוחחרר של מי שנמצא בעת-ובעונה-אחת בתוך עצמו ומעבר לעצמו, מעל ומעבר למחשבותיו וזכרונותיו ושאירותיו והרגשותיו ופחדיו-שבילילה הראשון לבואו ארצה, במלון הקטן המלוכלך ביפו, נדדה שנתו לא מפני הפשפשים ולא מפני החום המעיק ופלאגיי-הזיעה אלא מפני השפה הערבית שהצטלצלה כל הלילה באזניו כקריאות ממושכות של יא-לה יא-לה יא-לה יא-לה יא-לה, קריאות שנשתזרו לתוך סיוטיו של קונסטנטין שפירא שהחלו לבעתו. כל אותו ליל-נדודים בכה-בקול רם בכה, התייפה כילד בן שבע, ולעת בוקר התחיל לצחוק כפי שלא צחק מעודו: צחק בקול רם, מצהלות-צחוק בקעו ממנו, התפתל מצחוק על בכי-הלילה. צחק

משנפקחו עיניו עם אור ראשון לראות פתאום שכל הלילה בכה על מה שהיה קורה, חס-וחלילה, לאדם מת אילו נשאר בחיים ואילו היו חלומותיו מתגשמים. לבו ממש נקרע בקרבו מגודל הרחמים על קונסטנטין שפירא הקבור באדמת המפרץ הפיני, אשר זה שנים רבות עשבים עולים בלחיו אביב אחר אביב, על מה שהיה עולה בגורלו אילו נשאר בחיים ואילו הצליח סוף-סוף להגיע לארץ-חלומותיו. הנה הוא ניצב בין עמודי-הענק של ארמון המלך כדי לשיר לבני עמו משירי ציון כפי שהיו הלוויים מומרים בבית-המקדש ממזמורי דוד המלך. רחש מתקהל עולה באזניו. עוד-מעט-קט יקדם ההמון את פניו בתרועה, ובנות ירושלים תקשורנה לראשו זרי-פרחים. הוא נושא עיניו סביב ורואה המון גדל-והולך של ערבים בגלימות ובכפיות ובתרבושים שמנפנים בוורעותיהם וקוראים כנגדו בקצב מאיים "יא-לה יא-לה יא-לה יא-לה". "טעיתי בדרך", אומר קונסטנטין שפירא לזקן הקטן והצמוק בעל העיניים החודרות והזקן הפרוע שעומד לידו, "לא לירושלים הגעתי אלא לבגדאד".

"לא טעית בדרך", אומר לו טולסטוי הזקן, "פה ירושלים, אבל לך אין מה לעשות פה. אתה רואה שאין איש מבין אותך, ואין איש רוצה בך במקום הזה".

"אם כך", אומר לו קונסטנטין שפירא לטולסטוי הזקן, "אם אין לי מה לעשות בירושלים, אסע לבית-לחם יהודה ומשם אמשיך בדרכי לחברון".

"אתה לך שוב לביתך ואל תידחק לתוך בתים זרים", אומר לו טולסטוי הזקן ומטיח את הדלת בפניו. רעם פעמונים מהדהד באזניו וממלא את ראשו להתבקע. חושש הוא להפנות ראשו לאחור שלא לראות את שלושת הכמרים שרודפים אחריו כדי לגרור אותו לבית-הקברות. הוא שומע את צעדיהם הקרבים והולכים ובכל כוחו הוא דופק בדלת הנעולה בפניו, דופק בשני אגרופיו על שער הבית וצועק כדי שישמע מישהו ויבוא לפתוח לו. יש אנשים בפנים ואין איש ניגש לפתוח לו. המון גדול חוגג שם בפנים, ובתוך ההמולה אין דפיקותיו נשמעות. הוא דופק וצועק ומתעורר שטוף-זיעה לתוך רעש השוק הערבי בחום-הבוקר המהביל.

בכל בוקר היה לואידור מתעורר מחדש לתוך המולת השוק הערבי, ולבו הומה בו מחדש לקונסטנטין שפירא על שהצליח להגשים את חלום חייו ובא לירושלים.

"איך השירים שלו?" שאלה יעלי.

"השירים של מי?" שאל לואידור. הוא ידע שיעלי מעריצה משורר עברי מודרני שנקרא אשבעל עשתרות, ושכלל אוהבת היא לקרוא שירים.

"השירים של קונסטנטין שפירא שלך, של הדיבוק שלך", אמרה יעלי וצחקה. אפה הקטן, הסולד, המתקלף בשמש, התקמט בצחוקה, ובעיניה ריצד זיק שובב. "אף פעם לא שמעתי את שמו". הוא היה נוטל את ראשה בשתי ידיו ומנשק אותה בלי הרף, את עיניה, אפה, פיה, לחייה, צווארה—כל-כך חמודה היתה—אלא שלא קמה בו הרוח. רגע שקע בשתיקה עגומה, ואחר-כך אמר: "אינני יודע. מעולם לא עלה על דעתי לקרוא את השירים שלו. מעולם לא עלה על דעתי אפילו לקרוא את תולדות חייו. לא חשבתי עליו בכלל כל השנים. רק כשקראתי את המכתב של סטראכוב אל טולסטוי זכרתי פתאום את הסיפור שסיפר לי אבי כשהייתי ילד בן שבע. אינני יודע אפילו

אם מה שאני זוכר מתוך הסיפור של אבא שלי דומה למה שקרה באמת לקונסטנטין שפירא".

"אם כך", אמרה יעלי והחזיקה בכובע-הקש שלה המונח על הכיסא לצדה, נכונה לקום וללכת לדרכה, "אנסה אני למצוא את השירים של קונסטנטין שפירא ולקרוא אותם במקומך. אגש לספריית בני-ברית ואשאל את הספרן. סרוליק הקטן יודע בדיוק כל מה שנמצא בספריה שלו".

כאשר קמה ממקומה וצעדה לעבר דלת בית-הקפה, חזרה אותה חרדה שלא הרפתה ממנו מאז בואו ארצה, מן הרגע בו העלה אותו הספן הערבי על חופה של יפו, והחלה מתפשטת ומתחלחלת לעבר ראשי אצבעותיו ובהונותיו. תוך כדי כך גדחף לברוח לחדרו ולהסתגר בו, אלא שהוסיף לשבת במקומו, מתאמץ לעטות שלנה. יום-טוב העצוב, בעל המקום, היה מנגב כלים ליד הדלפק, ושותפו, פסח השמן, היה רוכן לידו על-גבי רשימה של חשבונות. מעל לדלפק נמשך מדף טעון חבילות ושקיות וצנצנות-זכוכית כרסתניות. לגודל חרדתו ראה לואידור פתאום שהמדף הנכסף תחת משאו ונשען בשני קצותיו על סומכות-עץ רעועות מחוברות לקיר במסמרים חלודים ומזדעזע עם מעבר עגלה על פתח בית-הקפה: עוד-מעט-קט והמדף על כל חבילותיו וצנצנותיו יתנפץ על ראשיהם של יום-טוב העצוב ופסח השמן. לואידור קפץ ממקומו, הצביע על המדף וצעק: "הוא גופל!" פסח השמן נשא ראשו מן החשבונות, חיך במלוא שיניו הקצרות, המרווחות זו מזו, ואמר: "אל תחשוש, לואידור. המדף החזיק מעמד עד עכשיו והוא יחזיק מעמד עוד עשרים שנה".

"אבל צריך לעשות משהו לפני שיפול", אמר לואידור ויצא החוצה שלא לחזות בהתנפץ צנצנות הזכוכית על ראשיהם של יום-טוב העצוב ופסח השמן. בבהירות יוצאת-מן-הכלל ראה את רגע השבירה על כל פרטיו: את המסמרים החלודים שמתפופפים והסומכות המתבקעות והמדף הנחצה לשנים והצנצנות הצונחות בצלצלי זכוכית והדם הפורץ בסילונות מפניהם ומראשיהם של שני השותפים. איך יכול פסח השמן לחיך במין שלנה שכזאת מתחת למדף רעוע עמוס משא כבד שבכל רגע הוא עלול ליפול עליו ולפצח את גולגלתו? "נכון", אמר לואידור לבפשו בוויכוח שהיה מנהל בלבו עם פסח השמן, "אני מתוה. עצבי רופפים ואילו אתה איש רגוע, נינוח ושאגן בעל עצבים חזקים. אבל גם אילו היו עצביך עשויים פלדה כחולה לא היו הם משנים את העובדה שהמדף מעל לראשך רופף, שהוא עמוס משא כבד, ושהוא נשען על סומכות בקועות שמחוברות לקיר במסמרים חלודים! אתה יכול לטעון שדמיוני החולני מטלטל אותי ואילו אתה איש מעשי שעומד בשתי רגליו השמנות על קרקע מוצקה. אם אמנם איש מעשי אתה שמסתכל בעין מעשית בדברים שצריך לעשותם בעולם העשייה, על-אחת-כמה-וכמה עליך לבקוט אמצעים מעשיים בעוד-מועד, לזרוק את כל המבנה הרעוע הזה ולבנות חדש ומוצק על מקומו, ולא לחכות עד שהוא ישבור לך או ליום-טוב העצוב או למישהו אחר את הראש! מדוע-זה אתם, האנשים המעשיים, סומכים תמיד על הנס ואינכם עושים מאומה עד שלא תרד המכה על ראשיכם!"

משהסתגר בחדרו נפל אפיים על המיטה בבגדיו ושקע בשינה כבדה. פתאום התעורר וקפץ בהחלטה לחזור מיד לקפה-קנקן" כדי לתקן במו-ידיו את המדף. לא, לא לתקן אלא לבנות מדף חדש תחתיו. אם אין בעלי-הבית עושים את המוטל עליהם, גם עלולים הם ברשלנותם הפושעת להביא למותם של אנשים, נשים וטף שהרי לא רק שתי העוזרות הערביות נכנסות ויוצאות בפתח המטבח מתחת למדף אלא אפילו ילדיו של פסח השמן, ילדיו שלו עצמו, באים פעם-בפעם לשחק שם—חובה עליו על לואידור, שרואה את הסכנה וער לה, להתקין מדף חדש במו-ידיו. במקום שאין אנשים, השתדל להיות איש! מראהו שלו כשהוא עומד וחולץ את המסמרים החלודים מן הקיר ומפרק את הסומכות הבקועות ומבריג סומכות-ברזל ומתקין מדף חדש ומוצק מילא אותו תחושת-עונג שבן-רגע נתחלפה בלפיתת-מצוקה עוצרת-נשימה עם זכר המעשה בעציצי-הגיראניום. יום אחד, משיצא אל גזוזטרת חדרו, נוכח לדעת שמשרתת המלון—אותה ערביה פותה עצמה שהיתה שוטפת את הכלים בלילות בקפה-קנקן—הציבה את עציץ-הגיראניום על שפת המעקה ממש. כל רוח מצויה עלולה היתה להפילו על ראשי העוברים-והשבים ברחוב. הוא מיהר להרתיע את העציץ אחורנית, לעבר הגזוזטרה, ואז נוכח לדעת ששני העציצים האחרים על המרפסות הסמוכות גם הם נוטים ליפול לרחוב. מיד דפק על דלת החדר הסמוך שבו התגורר סוחר-צמר זקן וחירש-למחצה מיוצאי גרמניה. הלז, שהיה יושב וטובל שתי רגליו בקערת מים חמים, נתן מבט אטום בלואידור ואמר לבסוף: "קח את העציץ לחדר שלך. אינני אוהב גיראניום. מעולם לא אהבתי את הפרח הזה". ולואידור נשא את העציץ אל גזוזטרתו שלו בשמחה ובתחושת הקלה בלתי-צפויה: מאחר שגם העציץ הזה יעמוד על המעקה שלו, יוכל תמיד, אחרי צאת המשרתת, להזיז גם אותו אחורנית בלי שיצטרך להטריד את הזקן בכל יום. באותו רגע הופיע על המרפסת השלישית בעל-המלון בכבודו-ובעצמו, ולואידור החל להסביר לו את הענין: מוכן היה, ואפילו להוט, לקבל לידינו את העציץ השלישי ולפטור בכך גם אותו מחובת השמירה לא רק עליו—לאמור על העציץ—אלא בעיקר על ראשיהם של כל העוברים-והשבים למטה ברחוב. חמת-זעם ניצתה בפרצופו הארוך של בעל המלון. הוא דילג ובא במרוצה מן החדר השלישי, חטף את העציץ מידינו של לואידור והחזירו לחדרו של סוחר-הצמר, ולאחר שהציבו על המעקה בזווית חדה עוד יותר, כך שהיה ממש נטוי ועומד על בלימה, מוכן ומזומן בכל רגע להתחלק ולהתנפץ על ראשו של עובר-האורח הראשון, צעק לעבר גזוזטרתו של לואידור: "אתה אינך בעל-בית פה לעשות לי סדרים! אני בעל-הבית ואני אחליט היכן יעמוד כל עציץ! לא את העציצים אסלק מפה אלא אותך! אתה אינך אלא אורח פה!"

זכרון החרון המעוות את פרצופו הארוך של בעל-המלון, המכוער ממילא, עם המלים, "לא את העציצים אסלק מפה אלא אותך!" צבט בלבו של לואידור עד כדי כך שחש שלא יוכל להישאר בחדר הזר הזה אפילו עוד רגע אחד. הקירות עצמם דחו אותו, ובחפזו להימלט רץ אל הגזוזטרה וחשב לקפוץ אל הרחוב. היתה שעת-לילה מאוחרת. הוא לא ידע בדיוק מה השעה, אך מסתבר שמאז שובו מקפה-קנקן ישן

בבגדיו כמה שעות רצופות. בדממת הלילה היו החנויות סגורות והבתים שרויים בחשיכה, פרט לכמה חלונות מוארים פה-ושם. התול שחור עבר, נעצר באמצע הרחוב כדי לגרד את אזנו בכפתו האחורית, נחרד רגע וצפה לאחור והמשיך בדרכו אל פתח-הזבל בשגים-שלושה דילוגים. לואידור רכן אל מעבר למעקה וגילה פתאום, ממש מתחתיו, את מקור חרדתו של החתול השחור: זוג חבוק. נער ונערה היו עומדים שם, מחבקים ומלפפים זה את זה בשתיקה, וצמרמרות חלפו בגופו של לואידור. "יכול הייתי ליהפך לרוצח שלא-מדעת, ולא סתם רוצח, אלא רוצח של זוג אוהבים", אמר לנפשו וזכר סיפור-מעשה שקרא פעם בעתון, מעשה שהעסיק אותו זמן רב "מן הבחינה הפילוסופית": מעשה באשה אחת, בת פאריז שהחליטה לאבד עצמה לדעת בקפיצה מראש המגדל הימני של כנסיית נוטר-דאם. אמרה ועשתה, ומראש המגדל נחתה על שתי סטודנטיות צעירות, תיירות מארצות-הברית. שתי הצעירות נהרגו בו-במקום, ואילו היא נשארה בחיים ללא היזק קשה. יצאה בשני שברים ברגל אחת. זמן רב היה לואידור הוגה באותו מעשה ושואל את עצמו וחוזר ושואל אם אמנם יש קשר כלשהו בין אדם לגורלו. שתי צעירות אמריקאיות נהרגות רק מכיון שעלה על דעתה של אשה פאריזאית לאבד עצמה לדעת! ועכשיו הוא עצמו כמעט רצח זוג אוהבים רק מכיון שביקש להימלט בדרך הקצרה ביותר משנאתו של בעל-הבית הזר! לואידור חזר לחדר הזר ופנה אל המדרגות. בטפיפה קלה ירד בהן עד שנעצר וחזר ועלה במרוצה ושוב פרץ אל הגוזזטה: זכר שפרכינתו אל מעבר למעקה הסיט את עציץ הגיראניום שעלול ליפול על ראש הזוג. העציץ באמת קרוב היה לשפת המעקה, אבל הזוג כבר לא נמצא מתחתיו אלא מתחת לעציצו של סוחר-הצמר: אט היו צועדים על מרצפות המדרכה, נעצרים כדי להתחבק ולהתנשק, וממשיכים בדרכם בחשפת-הליל. אילו ניתן לו הדבר היה נכנס לכל אחד משני החדרים הסמוכים כדי להרתיע את העציצים לפני בריחתו. "ומי יודע עוד כמה עציצים נטויים ליפול עליהם בדרך", אמר לנפשו כשנמצא כבר על המדרכה למטה והיה צועד בעקבות הזוג שנעלם מעבר לפינת הבית. כאשר נעלם צמד הנאהבים נותר לואידור ברחוב הריק סמוך לחתול שנובר בפח-הזבל המדיף חמיצות באושה של פירות רקובים. הוא הרחיב צעדיו, וככל שמיהר כך סגר עליו הרחוב העוין והכביד בו את תחושת החנק. "אין לאן לברוח", אמר לנפשו, "אפשר רק לברוח פנימה". פיסת נייר-עתון שניתקה, כפי הנראה, מפח-הזבל ברוח-הליל ודבקה אל נעלו היתה מתלבטת עם כל פסיעה שעשה. נעצר ורכן עליה להסירה. "רץ כצבי" היה כתוב שם, או, אולי, "ארץ-הצבי" — קשה היה לקרוא בחשכה. מכל-מקום ברור היה שמעל לאותיות מצויר צבי ניצב בראש הר. מועקת החנק נמוגה ולבו פחד ורחב בהתפעמות פרועה. "עכשיו או לעולם לא!" אמר בקול רם, ובתוך כמה רגעים הגיע בריצה קלה למגרש-הרוסים ומשם פנה למשעול היורד אל חדרה של יעלי. בלי להסס אף רגע דפק על הדלת אחת ועוד אחת ועוד אחת. אין קול ואין קשב. סבב ופנה לחלון החשוך ודפק גם עליו. אילו נמצאה בחדרה היתה מתעוררת זה מכבר. הוא דפק וצעק "יעלי, יעלי" אל תוך החלון החשוך והדומם, ובלבו היה חוזר ואומר משום-מה: "ההרים הגבוהים ליעלים,

ההרים הגבוהים ליעלים". קול פסיעות כבדות, עמומות, הידהד ובא מכיוון מוצררה ומאה-שערים, ועמו מעין חילופי-דברים נרגזים. לואידור לא נרתע. להיפך: פתאום, להפתעתו, חש עצמו כצוק איתן שעתיד לנפץ את כל מי שיהיין להתקרב אל חלונה של יעלי, ועם זאת גיחך בינו לבינו למין חכמה שהבזיקה במוחו באותו רגע לאמור: "וכשהגיע סוף-סוף ההר אל יעלי, לא נמצאה יעלי בביתה!" הפסיעות קרבו והלכו ומתוך החשיכה ביצבצו ועלו שני החברים הרוסים, איליה ואיוואן, המתגוררים במרתף בית-המלון שעתה-זה נמלט לואידור ממנו. חמת-זעם אשר מימיו לא ידע דוגמתה הציפתו עם ודאות-פתאום ששני הנוכלים הללו מתכוונים לבוא אל חדרה של יעלי באישון-לילה, לנצל את טוב-לבה, את תמימותה ואת רחמנותה—שהרי יעלי לעולם לא תסגור את דלתה בפני עייף ורעב וצמא, בפני הגולים החלפאים והנדכאים הללו— כדי לעלות עליה ולאנסה, שניהם ביחד וכל אחד לחוד! "והיא", כך אמר לנפשו, "הרי תתבייש אפילו לצעוק!" ובלבו ידע שבו-ברגע שיעזו השנים להתקרב אל חלונה יהרוג את שניהם במכות-אגרוף. יחנוק אותם! "ואולי לא יהיה להם צורך כלל לאנוס אותה?" שאל את עצמו פתאום. "אולי היא מחכה להם? ולא דווקא בלילה הזה בלבד! אולי נוהגים הם להיכנס אליה מדי-לילה-בלילו אחרי השתייה?" לואידור ידע שהשנים נוהגים להשתכר ערב-ערב בחנות-היינות של שמואל המוזג, בפינת מאה-שערים, ומעולם לא עלה על דעתו לשאול עצמו מה הם עושים אחרי השתייה! זיעה פרצה מכל הנקבוביות שבעורו וכל גופו התמוטט ברפיון-פתאום. לאטו החל מדדה בפיק-ברכיים לעבר הספסל שברחבת מגרש-הרוסים. הוא הפנה פניו אל החורשה שבמורד לבל יבחינו בו — לא קם בו כוח אפילו לומר להם שלום, אלא שלהוותו הלכו השנים בעקבותיו והתישבו גם הם על הספסל.

"הא! הרי זה אתה, לואידור!" קרא איליה. דמעות שיכרות היו זולגות אט-אט מעיניו, ולמראה לואידור פרץ בבכי רם. "די, די—מספיק לבכות!" קרא איוואן לעומתו, "עליך להתגבר!"

איליה הבוכה היה האדון, ואילו איוואן שימש אותו כמין נושא-כלים. בשעתו בעל-נכסים היה איליה, כפי הנראה, אך מאז בואו לירושלים—או לפחות מאז פגש בו לואידור בבית-המלון—היה עני מרוד כאיוואן, ושניהם גם יחד התגוררו במרתף, ואפילו את שכרו החדשי לא תמיד מצאה ידם לשלם במועדו. גם את כוס הוודקה גאלצו כפעם-בפעם לשתות בהקפה. ביקש לואידור לקום, אלא שאיליה אחז בדש מעילו ובעיניו הזולגות דמעות התחנן לפניו שלא יעזבנו ושלא יירק בפרצופו אף שהוא, לאמור איליה, אדם שפל הוא: "כן, כן", געה בקול ניחר, "נפש שפלה לי, נפש נקלה ושפלה!"

"לא נפש שפלה לך כי אם נפש אצילה!" ניחם אותו איוואן, "ועכשיו התגבר והפסק לבכות!"

"לא, לא" התריס איליה כנגדו, "חייב אני לספר ללואידור את האמת, את כל האמת. לא אסתיר ממנו דבר. ובכן, דע לך, לואידור, שהערב התגלתה נפשי בכל שפלותה! כשנכנסנו אצל שמואל המוזג לשתות כוסית גילה איוואן פתאום שהכוסית שלו

מלוכלכת, ואמנם מלוכלכת היתה. אדון שמואל לא רחץ אותה לפני שמוג בה וודקה בשביל איוואן. 'שמעני, אדון שמואל', כך פנה איוואן ואמר לו, 'הכוסית מלוכלכת. הואל-נא בטובך ומזוג לי אחרת במקומה!' אדון שמואל ניגש ובחן אותה, וכבר היה מוכן להחליפה בכוסית וודקה אחרת, אלא שבאותו רגע גדלק בי הכעס הגדול! כעסתי על איוואן כעס גדול מאין כמוהו. וכי כיצד מעז איוואן זה, שנולד באורות-הסוסים של אבי, שהתפלש בסחי ומאוס עד שהרמתי אני אותו מאשפתות, כיצד מעז הוא פתאום לדרוש כוסית אחרת? אדון געשה הוא לי, אציל-הנפש! 'כך', אמרתי לו לאיוואן, 'כבר לא נאה לך לשתות מן הכוסית הזאת? הכוס הזאת אינה נקיה דייה לטעמך? כל ימי-חייך לא הורגלת לשתות אלא בכלי-בדולח שעלו מן הרחצה? אם כך הדבר, אם לא נאה לך לשתות מן הכוסית, תשתה מיד מן הנעל שלי! ובבת-אחת חלצתי את הנעל השמאלית, שפכתי לתוכה את כל הוודקה, דחקתי אותה לתוך פיו ואמרתי לו: 'שתה, בן-כלבה שכמותך!' ומה סבור אתה, לואידור? הוא שתה את הוודקה שלו מתוך געלי השמאלית! שומע אתה, לואידור? אני עצמי לא יכולתי שאת את סרחונה של הנעל השמאלית שלי. אך פשטתי אותה, מיד פשה הסרחון בכל חנות-היינות. ואני הרי ידעתי גם ידעתי שאיוואן לא יתנגד לי—ידעתי גם ידעתי שעושה אני מעשה של שפלות שאין דוגמתו, ידוע ידעתי שאיוואן טוב ממני עשרת מונים, ולא רק מפני שהוא מפרנס אותי. אני—וכי מסוגל אני להרוויח כסף? לולא איוואן מזמן הייתי גזוע ברעב—לא רק משום כך איוואן טוב ממני עשרת מונים אלא מכיון שאלוהים הטוב חנן אותו בנפש גדולה למרות שנולד באורות-הסוסים, ואולי דווקא משום כך! ידעתי שאני אינני ראוי לנשק את כפות-רגליו, ואף-על-פי-כן אילצתי אותו לשתות מתוך הנעל השמאלית שלי, והתענגתי על המראה! ממש התמוגגתי מרוב הנאה למראה איוואן חברי הטוב: החבר האחד-והיחיד שיש לי בעולם כולו, החבר שהציל את חיי—למראה איוואן יקירי שיושב ושותה את הוודקה שלו מתוך הנעל השמאלית שלי! הרי בעולם כולו אין עוד אדם שפל ונקלה וגס-רוח יותר ממני!"

"די! מספיק לבכות. עכשיו התגבר וקום", שיסע אותו איוואן ותמך בו להרימו, אלא שאילית כבד היה ממנו וחזר וצנח על הספסל. לואידור נחלץ לעזרתו של איוואן ובכוחות משותפים העמידוהו על רגליו. מחובק ומלופף מימין ומשמאל בידי איוואן ובידי לואידור הגיע אילית עד מיטתו. בטרם יצנח עליה התנער פתאום כדי להודות ללואידור והתנפל עליו בחיבוקים ובנשיקות. עד שלא הספיק לואידור להירתע כבר היו דמעותיו ורירו של אילית מציפים את פניו. לחרדתו נוכח לואידור לדעת שלמרות שכרונו ורפיונו והתמוטטותו מחבק אותו אילית בכוח רב. לואידור נאלץ להיאבק אתו, ורק במאמץ גדול, ובסיועו של איוואן, הצליח להשתחרר מצבת-זרועותיו של זה ולרוץ אל הפרז שבחצר. זמן רב היה מערה מים על ראשו ועל ערפו ועל פניו עד שחזר לחדרו והסתגר בו. רגע נראה היה לו שאם יניח ראשו על הכר ישקע בשינה עמוקה, ומשנהו קפץ וחזר ועמד בתחושת-בחילה. עכשיו לא רק זר ודוחה היה לו החדר אלא גם מאוס: בחילה ממש עורר בו בהבל-פיו המצהין של אילית ובמימרח רירו. לואידור

חטף את התרמיל המתגולל בפינה, למראשות המיטה, וברח החוצה. בתרמיל צרור היה כל רכושו, והוא ידע שלכאן לא ישוב. במסעו השני ברחובות הלילה כבר היה לו לאן לברוח. הוא מיהר לעבר חדרה של יעלי, וכשהגיע אל הספסל בפינת המשעול התישב והניח את התרמיל למרגלותיו. פישפש והוציא עפרון, אבל נייר-כתיבה לא נמצא לו. הפך כה-וכה במעמקי התרמיל ולבסוף תלש בקוצר-רוח את העמוד האחרון, הריק, של אותו כתב-עת עתיק שפירסם את חליפת-המכתבים שבין טולסטוי לבין סטראקוב. קם וניגש אל הפנס הבודד הניצב באמצע מגרש-הרוסים, ליד עמוד-הענק החצוב בסלע הקרקע, שרוע לכל ארפו ומוטל עזוב באמצע כרייתו עוד מימי הורדוס: כפי הנראה כבר אז הפסיקו החוצבים את עשייתו מפיון שנתגלה בו בקע עמוק חסר-תקנה. הניח לוואידור את פיסת הנייר על שפתו והחל כותב מהר בכתב-ידו הקטן והצפוף. הוא החליט לכתוב לה, ליעלי, את הכל, ולדחוף את המכתב אל תוך חדרה בעד החריץ שמתחת לדלת. "זאת היא", אמר פתאום לנפשו כשנשמעו מאחור צעדי אשה קרבים ובאים. כשהפנה ראשו ראה את דמותה הנחפזת במעלה מגרש-הרוסים. מגודל ההתפעמות התחיל רועד כולו: "אצבע-אלוהים היא—עכשיו או לעולם לא!" כל גופו ניטלטל כבשעה שאחזה בו הקדחת בערבות-יריחו. פסע פסיעה אחת לעברה וחש שהוא עומד לשקוע תחתיו על ברכיו המרטטות. דחק את פיסת-הנייר הכתובה לתוך כיסו, ותחת שימשיך בדרכו צנח על הספסל בצד תרמילו. אותו רגע הגיעה יעלי אליו והביטה בו בחשש. משהכירה אותו אורו עיניה והיא שאלה ברוך: "מה לך, לוואידור, מדוע אינך הולך לישון?" והוא אמר לעצמו שלמען רגע אחד כזה כדאי לסבול פרשת-חיים שלמה. ביקש לומר לה את הדברים הכתובים במכתב הדחוק בכיסו; אלא שהדיבר ניטל ממנו ולא יצא מפיו דבר חוץ מקול נקישת השיניים זו בזו. "אינך מרגיש בטוב? אתה חולה? בוא אלי—אני גרה כאן, בסימטה שמעבר לשער", וכמו בחלום טוב מדי, כשרוי בגן-העדן, הלך אחריה והיה חוזר ואומר בלבו, "אצבע-אלוהים היא. אצבע-אלוהים!" יד-ביד נכנסו לחדרה והיא הורתה על מיטתה ואמרה לו שיתפשט ויפנס לתוכה ובינתיים תמזוג לו כוס חמים. וכשהיה הוא גומע מן התה מתחה היא את הווילון אל עבר השולחן והחלה מתפשטת מאחוריו. תוך כך שלחה לו חיוך חם ששיפך באחת, יותר מכל משקאות חמים חריפים שבעולם, את הרעדים והריטוטים, והקים אותו עליה: לפת אותה בחיבוק חזק וכיסה את ערפה בנשיקות קדחתניות. "מה לך? יצאת מדעתך?" נזעקה יעלי וניערה אותו מעליה בכוח. "חוזר מיד למיטה ואל תעשה שטויות!" מבטה התהפך. לא אהבה וחום היו בו עתה אלא בוז-פתאום נורא, מין זילזול וגועל-נפש, כאילו לא הוא האהוב ונחשק מחבק אותה לחדור לתוכה אלא מין צפרדע מאוס. מבט זה כמו בקע את נשמתו לשתים, כאילו חתך את האיבר מגופו וזרקו מבעד לחלון כשרץ נתעב. בפיק-ברכיים חזר לוואידור למיטה והסב פניו אל הקיר, והיא כיסתה אותו בשמיכה ואמרה: "ועכשיו לילה-טוב וחלומות נעימים". ובאמת, משהניחה ראשה על הספה שקעה בשינה עמוקה, אלא שלוואידור השתקן לא עצם עין: הוא קרס מפחד נורא. לא אצבע אלוהים אלא יד השטן נשתלחה להתעלל בו. חנק את האנקות

המתמלטות לצאת מפיו, ופתאום קם ואמר לאנוס אותה בשנתה: הנה שרועה היא לפניו וכתונת-לילה בלבד לבשרה, ויכול הוא לעשות בה ככל שראה בטובים שבחלו-מותיו-שבהקיק, אך כשניגש אליה היה זכרון מבט הבוה והבחילה שבעיניה חוצץ לחזור אל המיטה והתהפך מצד אל צד. קם והסתובב בחדר וחזר וצנח. קם וניגש אל החלון והפשיל את הווילון, אך לא תהום פעה פיה לקראתו אלא חצץ קרוב של שביל. עם אור ראשון לא יכול שאת עוד את שנתה העמוקה קצובת-הנשימה וברח החוצה והחל להתרוצץ ברחובות המאובנים על חלומות-השחר-בטרם-יקיצה. באותה שעה יצא פסח השמן, אחד משני בעליו של קפה-”קנקן”, להכין את ארוחת-הבוקר לראשוני הפועלים, וכשעבר על-פני הסימטה של מגרש-הרוסים בצעדיו המדודים, בדרכו אל פינת רחוב מליסנדה, ראה לתמהונו את דלת חדרה של יעלי נפתחת בלאט ולואידור השתקן מגיח מתוכה נרעש ובהול “כיוסף הצדיק אשר נס בשעתו מפני אשת פוטיפרע” — כך סיפר אחר-כך בחשאי, מגלגל עיניו הבולטות ומחייך כממתיק-סוד, לכל אחד מוותיקי “קנקן”. באותו יום געלם לואידור מירושלים ורק כעבור זמן רב סיפר חיים-ארוכים, אחיו של ברל, שבמו-עיניו ראה את לואידור השתקן מסתובב בגלימה של בדווים בשוק של רמלה, אך הגברת לוריא לא האמינה לו וביטלה את סיפורו בחיוך של ליגלוג.

* מתוך הספר השלישי של “מגילות ירושלים”. שני הספרים הקודמים, “היכל הכלים השבורים” ו”המסע לאור-כשדים”, ראו אור בהוצאת ספריית-פועלים.

אורציון ברתנא: אניות אחרות

אָנִיּוֹת אַחֲרוֹת, שְׁלַחְתִּי לְשִׁקְיָעָה בְּעֵינַיִם שֶׁל יֶלֶד, שָׁבוֹת.
חוֹף מְאוּחָר, מֵה שְׁמִפְרִיעַ לַיָּם לְעוֹף, מִפְרִיעַ לְצַפְרִים לְהִיּוֹת.
חוֹף מְעָרָב. מִלְּאָכִים עוֹלִים, אָנִיּוֹת יוֹרְדוֹת.
אָנִי רוֹאֵה אוֹתִי יֶלֶד בְּרַחוּב, עִם יָם שְׂרוּצָה לְחִיּוֹת.

אָנִיּוֹת אַחֲרוֹת שָׁבוֹת כְּמוֹ צִפּוֹר אֶל עֵץ מְמוּל לְחִלּוֹן,
שְׁאִינּוֹ גוֹתֵן לְשָׁמַיִם לְכַבוֹת.
הַמַּיִם הָאֲחֲרוֹנִים שֶׁלֹּהֵן עוֹמְדִים בְּסוּפּוֹת עֲצוּבוֹת.
אָנִי לֹא מִפְּאֵן. אָנִי מְסַדֵּר סְבִיבֵן אֶת הַשָּׁמַיִם כְּמוֹ הַבְּטָחוֹת.
בְּאֲגָרוֹפִים יִשְׁנִים אָנִי מִחֲזִיק מִסְּעוֹת. אֲבָל כֹּכֵל שְׁאִנִּי הוֹלֵךְ אֵלֵיהֶם
אָנִי יוֹתֵר רַחוּבוֹת.
וְהַשָּׁנִים הִרְחוּקוֹת עוֹמְדוֹת מְסָבִיב בְּסִדֵּר נֶכּוֹן שֶׁל צְעָקוֹת.
אֶת הַשִּׁקְיָעָה הַתְּחִלְתִּי יֶלֶד וְסִימְתִּי אָנִיּוֹת.

אתה אבשלום

בְּלִילָהּ, בְּהִתְחַלְפוֹתֵם, הֵם מְנִיחִים לָךְ אֶת כָּל שְׁנֹתֵם,
 שָׁבָה עָשׂוּ לָהּ גּוֹף. וְהִיא יוֹצֵאָה מִתּוֹךְ יָדָם הַמְצַפָּה לְקוֹל שׁוֹפָר,
 מִתַּחַת לִירֵחַ, מִתַּחַת לְמִדְבָּר. אֶתָּה גֵּעוֹר.
 רֵאשֶׁה אָחוֹז בְּעַנְפֵי הַכֵּר.
 וְהִיא עוֹלָה אֵלַיךְ כְּמוֹ אִישׁוֹן מִבֵּיט מֵעֵץ אֶל אֲדָמָה.
 בְּתוֹךְ רִגְלֶיהָ מְלֻכּוֹתֶיהָ הָאֲבוֹדָה.
 וְצִפְרִים שֶׁבְחֵיךָ כְּבָר יִדְעוּ אֶת הַבְּשׂוּרָה, עוֹשׂוֹת אוֹתָהּ גִּדְר, קִצָּה בַּחֲשֶׁה.
 יָם אוֹהֵב אוֹתָהּ וְלֹא אוֹתָהּ.
 הַלִּילָהּ בָּא. בְּתוֹךְ גְּבוּלוֹ יִשְׁנָה לָךְ אֱלֹה.
 הָאֲדָמָה עוֹשָׂה אוֹתָהּ שָׁנִים.
 שׁוֹב שָׁכַב. הַמְּמַלְכָה נִתְּנָה.

אברהם לבינסון: אברנוליה אבינו

שמי אברהם.

שלושה מבני-דורי, שמם אברהם.

ארבעתנו נקראנו על שם סבנו אברהם, מנוחתו-עדן.

סבנו אברהם הלך לגן-עדן בימי המלחמה העולמית. במלחמה העולמית קרו הרבה דברים גדולים, משמחים ועצובים, וביניהם הסתלקותו של סבי לגן-עדן. ברור שהוא יושב ונח בגן מפני שאמי שהקפידה בכבודו הוסיפה מנוחתו-עדן בכל פעם שהזכירה את אביה בדבריה. ברור היה גם שגן-עדן הוא מקום נחמד שבו הרבה אקליפטוסים וארנים וכלניות ורקפות ונהרות וטווסים וברבורים וזמירות וצדיקים, וכולם אוכלים ממתקים ושותים לימונדה קרה. שמחתי מאד שסבי יושב ונח לו בגן-עדן, אבל גם הצטערתי על כך. הצטערתי שהלך והשאיר אותי ללא סבא. טעם נוסף לצערי היה זה שגם את סבי יוסף, אביו של אבי, לא זכיתי לראות מפני שהלך לעולמו קודם לידתי. לא נאמר לי לאן בדיוק הלך סבי יוסף, אך קרובי מצד אבי אמרו שעליו השלום. ואם שלום לו, שלום גם לי. גם מותו שלו לא היה מהול בעצב אלא בצער שהנה נותרתי ללא סבים.

ובכן, היינו ארבעה אברהמים. כדי להבדיל בינינו קראו לנו בשינוי הטעמה ובכינויי-חיבה. אני שהייתי בכור האברהמים קראו לי אברם, אבל בני-דודי ובנות-דודותי של אבי, שהיו קרובים לי פחות מדודי ודודותי מצד אמי, הקפידו לקרוא לי אברמיוסף, בהדגשת ה"יו" של יוסף, כמו להבטיח שאני שייך בעצם לחלק שלהם במשפחה. צר לי להודות שכפילות-שם זו הרגיזה אותי. היה בה גם מין ריח של היישוב הישן, שהיה יותר עני ועלוב ופחות יפה ורענן מבני ה"עליה" השניה והשלישית. חושי אמרו לי שמוטב להצניע את העובדה שאבי נולד במאה-שערים, שהייחוס האמיתי שלי נובע מכך שאמי ומשפחתה הגדולה באו מרוסיה.

לבני-דודי האברמיים קראו לאחד אברהם, לשני אַייפי ולשלישי אביק.

אברהם, שנקרא תמיד בה"א מתמשכת אברהההם, היה צעיר ממני בכמה ימים. כמוני נולד גם הוא בירושלים, אך בעודו פעוט ירדו הוריו עם אברהם ואחיו הצעיר ממנו מצרימה לשבור שבר. באלקסנדריה גידל אביו שפם נאה ואמו עדתה עגילים. שם נולדה להם בת-זקונים עם עגילי-זהב זעירים. היה להם במצרים אפילו משרת לבוש שמלה לבנה ארוכה ולראשו תרבוש אדום. אחרי ששברו שבר חזרו ארצה עם השפם, העגילים והילדים, התישבו תחילה בהיפה ואחר-כך בתל-אביב. בתצלומים ששלחו ממצרים נראָה אברהם תמיד רציני, מסורק ומכופתר. ובאמת, בבואו ארצה נתגלה לי בן-דוד שפולו כפתורים. שני כפתורי-צדף גדולים ולבנים קישטו את חזית מכנסיו השחורים. מפפתורים אלה עלו זוג כתפיות-קטיפה שחורות. חולצתו היתה לבנה ועליה

שני טורים של כפתורים קטנים מבריקים. אפילו לנעליו היו כפתורים. נער מכופתר שלא פרח, ומעולם לא התפרחת. אביו, שהיה בא לבקר את אמי אחת לכמה חדשים, עוד בשבתם במצרים, היה מדבר תמיד בשבחו של אברהם ומספר כמה הוא טוב וחכם, ואיזה ציונים טובים הוא מביא מבית-הספר, ואיך הוא מדבר עברית רהוטה וצרפתית מתנגנת וערבית מתגלגלת, ואיך הוא פשוט גאון-הדור. אין פלא שהשתר-קקתי לתקוע בו כמה מכות טובות. חשק זה אך גבר כאשר התישבו בחיפה והתשבחות נשמעו תכופות יותר. לחג-הפסח היו מגיעים לירושלים, ואברהם המכופתר היה מפגין את ציוניו המשובחים בפני דוד בנימין ודודה פרומה-הורי, דוד זה ודודה זו. לפני כל שם של מבוגר היה מקפיד להקדים "דוד" או "דודה" גימוסיים, גם כאשר קירבת-המשפחה היתה של שלישי-בשלישי. אבל, עם כל החשק, קשה היה להרביץ לאבר-ההם. רק מצאת אפשרות להתחיל במשחק או בשיחה שכל ייעודם לגרום ריב ומהלומות, מיד היה הברנש המכופתר הזה רץ אל אביו או אל אמו, מזמר להם מין משפט ארוך וסתום בצרפתית, וסמוך לכך היה שפמו של אביו מזדקר, שפתיו מתהדקות ועיניו יורות זיקי-זעם. זו היתה התגלמות של "עין-הרע". לעומת הדוד הנועם והמפחיד, היתה אמו של אברהם משתפכת במבול של דיבורים על אהבה משפחתית הדדית בין בני-דודים נחמדים, מה-עוד שאברהם שלה כולו אהבה, חמודות, חכמה, יופי, מותק, גופת-צופים... טינופת. חבל שלא קראו לו אלפונסו או אלברט.

אייבי, שהיה צעיר ממני בכמה חדשים, גם הוא נולד בירושלים. שמו בא לו מפני שהיה בן יחיד ומפני שעשה כמה שנים עם הוריו מאוסטרליה. אייבי חזר ארצה בהיותו בן שבע-שמונה, לראשו תלתלים יפים ופניו מחייכים. כשנפשקו שפתיו אמנם נתגלו טורי שיניים קטנות שכמה מהן חסרות, ולשפתו העברית גשתרבבו כמה מלים משונות, אלא שמיד היה לי כאח, שותף נאמן למשחקים רבים. בשבת של חורף, למשל, היינו משחקים שת. היה זה משחק-שח ולו חוקים שהמצאנו תוך כדי משחק, והוא חרג מששים-וארבע משבצות הלוח. אצלנו התנוססו הצריחים על כרי הספה, הסוסים הגיחו מקפלי השמיכה, הרצים התמרדו במלכה. הקרב נמשך גם לאחר מות המלך עד לחייל האחרון, ולא פעם הסתיים בהתגוששות על השטיח. בשבתות של קיץ היינו לוקחים חבל-כביסה ומקלות של מטאטאים ויוצאים למחצבה עזובה ליד שג'ר כדי להעפיל אל הצוקים, ממש כמטפסי-ההרים המושלגים שבראינוע.

אמו של אייבי, אחותה הצעירה של אמי, היתה חולת-לב. על אף סלידתי מפני מחלות וחולים, היתה אהובה עלי מכל דודותי. אנו היינו מרבים לבקרה בימי-חול, והם היו מרבים לבקרנו בשבתות. לעתים היו באים ביום-ששי ומבלים שבת שלמה בביתנו. מפני קירבת הגיל, היה אייבי קרוב אלי מאד. יום אחד, כשסיפרתי לו על צערי שאין לי אפילו סבא אחד, הסכים שסבו, אב-אביו, יהיה גם סבא שלי. אמנם היה זה סבא, אלא שזקנו קצר וגולה גדולה היתה לו על ערפו. מפני שהיה גר בצפון תל-אביב, ובחצרו פרות שהיו נזקקות לחליבה ולטיפולים אחרים, מיעט לבקר בירושלים. גם כשביקר אי-אפשר היה לדבר עמו, גם מפני שדיבר אידיש בעיקר. בכל-זאת אימצתי

אותו בשמחה. אולי מפני האידיש, ואולי מפני כבודו של סבנו-אברהם-מנוחתו-עדו, קראנו לו זיידא.

אביק, שהיה הצעיר באברמים, נולד בקיבוץ בעמק וגדל בקבוצה בגליל התחתון. דודי מן הגליל היה בא אלינו עם שני בניו לחגים. בערב-פסח היו באים ומביאים אתם דג ענק שקישקש באמבטיה, תרנגול או שנים, עשרות ביצים טמונות בסל מרופד בקש, וקופסת-פח עגולה וגדולה מלאה דבש. דודי הגלילי היה רחב-כתפיים, זקוף, בעל-כוח ובעל-גוף, אך ידיו היו קטנות וזרירות. בהיותו הצעיר באחי אמי, אך טבעי היה הדבר שעזר לה בקיצוץ ירקות, בקירצוף הדגים, בתיקון ברזים, ובעבודות בדק-בית שהיו מחכות לו מביקור אחד למשנהו. בנו-בכורו של דודי היה צעיר ממני, ואפילו מאייבי, אבל חזק היה, בעל שרירי-ברזל ושער מקורזל. את גבורתו היה מפגין ברעש ובמהלומות, אך על-הרוב היה מתכנס לתוך עצמו, משתתק ומסתגר. שעות תמימות היה יכול לרפץ על בטנו בפינת השטיח, משפשף את רגליו היחפות זו בזו ואת שתיהן יחד בקיר הספה, וראשו תקוע בספר הגדול, "מאה-ואחד סיפורים ואגדות". אמרו עליו שהוא דומה לאמו, שהיתה גרושתו של דודי ובכלל-ואת ידידה של אמי. ראיתי בה אשה רעה. בנה, הדומה לה, סופו להידרדר ולהיות רע. לעומתו היה אביק הצעיר שייך למשפחה. במשפחתנו נולדו הבנים תחילה, ורק אחרי שכל אחיה ואחיותיה של אמי הקימו להם בנים החלו בבנות. אביק היה הצעיר בבנים והקטן באברמים. על אף הבדלי הגיל היבבתי את אביק הקטן, והוא החזיר לי חיבה. בביקורי בקבוצה היה דואג לפלח בשבילי קלחי תירס, רימונים, תמרים ושאר מטעמי האדמה. חרף אטימותה של חברת-הילדים בקבוצה היה אביק מכניס-אורחים נלהב, ואפילו דירבן את האחרים לקרב אותי לחברתם.

*

על ארון-הלילה שלייד מיטתה של אמי היתה ניצבת תמונה של סבתי. סבתי זו היתה היחידה מארבעת זקני שזכיתי לראות בעיני. שני זכרונות לי ממנה, שניהם חרפיים. באחד אני עומד לידה, היא יושבת, פי פעור והיא ממלאתו תוכן קמחי ומתקתק של ערמונים מבושלים. עד היום אני מבכר ערמונים מבושלים על ערמונים קלויים. הזכרון השני אינו מתקתק. יום-חורף חשוך, אמי ואחד מדודי חוזרים מן הגשם שבתוך, נכנסים לפרוודור האפל שהוליך לחדר-האורחים, ואמי מבשרת בקול מתיפח שסבתי מתה תחת ידיו של דוקטור שפסלבוים בבית-החולים ואלאך. שנים רבות ראיתי את דוקטור שפסלבוים, שפניו היו כעוסים תמיד, כהתגלמותו, או כנציגו האישי, של מלאך-המוות עלי-אדמות. עד היום, בתום קריאת ההגדה-של-פסח, אני שמח שהקדוש-ברוך-הוא מעניש את מלאך-המוות, ואני חושב על שפסלבוים.

דמותה של סבתי נחרתה בזכרוני, לא מן החיים אלא מצויר שאחד מדודי העלה על אריח-חרסינה. האריה היה נתון במסגרת-עץ חומה וניצב על שולחן-הלילה של אמי. לימים נפלה התמונה ונסדק האריח. אך סבתי הסדוקה, ששביס לבן לראשה, לחייה מלאות ופניה קמוטים, הוסיפה לחייך נוגות אל נכדה וטעם ערמונים עלה בפני אחת

ממגירות המזנון בביתנו היתה מלאה תמונות ותצלומים של דודים ודודות, בני-דודים ובני-דודות, מצד אבי ומצד אמי, ידועים לי ושאינם ידועים לי, כאלה שמאחרי דמותם סיפור משפחתי, וכאלה שאין כל סיפור מאחריהם. אחת התמונות, בצבע חום, מודבקת ללוח-קרטון מקושט, היתה תמונה של משפחת אבי. המשפחה התיצבה לפני הצלם. ברקע מסך-קטיפה, מלפנים יושבת סבתי על כיסא, ומפני שסתומת-עין היתה נראתה קורצת ושמחה. לידה עומד אבי, לראשו כובע רחב-תיתורה וזוג פיאות מפאר את לחייו. היו שם גם אחיו, השנים שהלכו לאמריקה, ואחיותיו, שהלכו לעולמן, בצמות ובשמלות-פסים. מאחור עומד סבי יוסף, איש זקוף לבוש קפטן מפוספס וזקן קצר מעטר את פניו, עיניו בהירות ושטריימל דק לראשו. השטריימל נטוי טיפ-טיפה הצדה בתנוחה ששיותה לו צעירות ואפילו קונדסות. בכל התמונות שבמגירה לא היתה אפילו אחת של סבי אברהם.

משונה שמעולם לא תיארו ולא סיפרו את מעשיו של סבי אברהם. אמי, אחיה ואחיותיה הסתפקו במלים מנוחתו-עדן. ממה התפרנס? מי במשפחה ירש את תווי-פניו? האם עשיר היה? או שמא קבצן?—לא רמז ולא מלה.

ידוע לי שמנוחתו-עדן עלה עם בניו ובנותיו מליטא שקראו לה רוסיה ובא לירושלים. ידוע לי שהמשפחה היתה גרה בבית ליד רטיסבון, בקירבת "בצלאל". בבצלאל גר הפרופיסור שץ, שהיה אחי-סבתי. ברור לי שסבי היה איש אדוק או צדיק. ראשית, מפני שמנוחתו עדן, ושנית, מפני שידעתי שני אנשים שהיו חבריו, אחיו למסע האגיה, ושניהם אדוקים. האחד רב אריה, יהודי חם, קטן-קומה אך רחב-לב, גופו רחב וחיוכו רחב, אף לו רחב ושפתיים רחבות, וקולו שקט ומרגיע. כאשר שמעתי על למ"ד-ו"ו צדיקים נסתרים שבזכותם העולם קיים, ידעתי בלבי שרב אריה הוא אחד מהם. החבר השני היה יהודי ארוך וצנום שהיה סר לביתנו בכל ערב-שבת כשהוא נושא שני בקבוקים נתונים בסלי-נצרים ומלאים חרדל לשבת. שני מיני חרדל היו לו, אחד צהוב והשני שחור, ואמרו שהשחור חריף יותר. הוא מעולם לא הכריז על מרפולתו כדרך הרוכלים. תמיד הופיע ביום-ששי בשעות הצהריים, לבוש קפטן שחור, לראשו כובע שחור רחב-תיתורה ומתחת לזקנו הדק הציץ צוואר ארוך עטוף צעיף אפור. ילא כדרך החלבן שהיה יוצא משכן אחד ונכנס אצל שכן שני, היה רב חרדל סר רק לבית אמי ובצאתו נעלם מעבר לפינה. אבי אמנם טען שחרדלו הצהוב של רב חרדל חסר כל טעם וריח, אלא שריח לא היה כאן בכלל—נאמנותה של אמי לרב חרדל היתה מעל לכל טעם. בנאמנותה, ובעיקר ברב חרדל עצמו, היתה מידה גדולה של מסתורין שהעידו על עוד אחד מלמ"ד-ו"ו צדיקים. ברור היה לי שלקבוצת למ"ד-ו"ו השתייך גם סבי קודם לכתו לגוח בגן-עדן.

רב אריה רב חרדל עזרו לי לצייר לעצמי את דמותו של סבי. כמותם לבש סבי קפטן ארוך ושחור, ובשבת חבש שטריימל לראשו. הוא דיבר אידיש ועברית במבטא ליטאי. ברור שהיה עני, אך לא הילוכו ולא מלבושו לא יכלו להעיד על עניו. ברור שעסק בעיקר במצוות ובמעשים טובים. ברור גם שלא היה רחב-כתפיים ונמוך-קומה כרב אריה, שחיכני היה וטוב-לב, שאילו היה כזה לא היה מסתלק ומשאיר את כל נכדיו

בלא סבא. מן הסתם דמה יותר לרב חרדל, הנעלם מדי ערב־שבת מעבר לפינה. כך נצטיירה בדמיוני דמות של אדם זקוף ורזה, בעל זקן ארוך, שמצחו גבוה, פניו רציניים וחיוורים, לבושו ללא רבב, חוסך במלים וממעט בצחוק, עסוק בתפילה ולומד בעמידה לפני "סטנדר" מעץ. אפשר שהיה סבי יוצא לפנות־בוקר לבית־הכנסת במשכנות שאננים, שבה גר רב אריה, או לבית־הכנסת בשכונת הפנסת, שבה גר רב חרדל, ואולי היה צועד ברגליו הארוכות עד לכותל המערבי שהוא קדוש מכל בתי־כנסת שבעולם. דמות זו של צדיק נסתר התאימה גם למצבת קברו שבהר־הזיתים.

כיום הכל יודעים שהר־הזיתים והר־הצופים רכס אחד הם במזרח ירושלים, אבל בימי ילדותי היו אלה הרים שתהום ביניהם. אפילו הדרך אליהם היתה שונה. להר־הצופים נסעו באוטובוס מרווח שיצא מרחוב המלך ג'ורג'. היו נוסעים לשם בטיולי בתי־ספר כדי לבקר בגן הזואולוגי (להבדיל מסתם גן־חיות, שהיה רק בתל אביב), להצגות באמפיתיאטרון (שהיו בדרך־כלל שילוב של נאומים וריקוד של להקת רינה ניקובה), היו מטיילים בגן הבוטאני, משחקים בין עצי־האורן ומשקיפים אל ים־המלח. בצפונו של הר־הצופים היתה חורשת הגבעה הצרפתית, שבצלה הקריר היו נחים מטיילים שעלו להר־הצופים ברגל. ליד הגבעה הצרפתית נמצא בית־הקברות האנגלי של חללי מלחמת־העולם, שהיה שופע פרחים צבעוניים ומרניני־לב ונראה מסודר כגדוד חיילים במיסדר צבאי. מפני היופי יכולתי כמעט לשמוע את נגינת המארשים ואת חמת־החלילים שהיו מלווים את הצבא הבריטי במיצעדיו. בדרום ההר נבלעה הדרך בחורשה אחרת, שמאחריה הציץ מגדל אוגוסטה־ויקטוריה, שם דר פעם הרברט סמואל שהיה הנציב הראשון־ליהודה, כאשר היו לאנגלים מנהיגים ישרים כמו בלפור. עד כאן הר־הצופים שפולו שמחה. אמרו שאחרי אוגוסטה־ויקטוריה יש כפר ערבי שנקרא א־טור או טור־מלכא. מגדלי טור־מלכא נראו במרומי הר־הזיתים, אלא שחומת־אבן וחניץ נפשי הפרידו ביניהם לבין הר־הצופים.

הר־הזיתים הגיעו בכרפרה בת שני סוסים או באוטובוס צר ורוטט ממחנה־יהודה. הר־הזיתים היה הר רציני וקדוש ונורא. לא חורשות ופרחים היו בו אלא חומות ומצבות, לא צחוק וריקודים אלא בכי ודמעות. להר הזיתים היו אמי, אחיה ואחיותיה עולים לפחות פעמיים בשנה—פעם בעיצומו של חורף, בתחילת שבט, ביום־השנה למות סבתי, ושוב בראש־חודש אלול, בלהטו של קיץ, כהכנה לימים נוראים. אני וזשתוקקתי להתלוות אליהם. ראשית, מפני התענוג שבנסיעה, שנית, מפני ביטול הלימודים, ושלישית, מפני שבהסכמתם לקחתני עמם היה משום אישור למעמדי כבכור האברהמים. מאין מקום בכרפרה פנימה הייתי יושב יחד עם אחד מדודי ליד העגלון כשהרוח מפה בפני. שיא התענוג שבנסיעה היה בירידות. בדרך היו שני מורדות תלולים, אחד ברחוב הנביאים, מ"הדסה" הישנה ועד שער־שכם, והשני ממגדל־החסידות שבחומת העיר, מול מוזיאון־רוקפלר, עד לגינת גת־שמנים שבקדרון. מגת־שמנים היתה העגלה עולה לאטה במעלה דרך־יריחו ונעצרת בחריקה ובפקודת

העגלון בשולי הכביש. משנכנסנו לשטח המגודר בחומת-אבן היה הר-הזיתים מתגלה בכל מוראו. הר שלם מרוצף מצבות-אבן. רכבות של מצבות עבריות, מימי אבשלום ועד ימינו, גדוד עצום של יהודים השוכבים בדומיה ומחכים לבואו של משיח. כשיבוא משיח יקומו מקבריהם, ינערו עפר מתכריכיהם וכאיש אחד יצעדו אל הר-הבית שמנגד, להשתתף בחגיגה אחת גדולה שלא יהיה לה קץ לעולמים.

בימי שבט היו השמיים מכוסים בדרך-כלל ענני-גשם אפורים וכבדים; בימי אלול היה באוויר ערפל של חום מעורב באבק והשמיים היו אפורים. בשביל-עפר אפרורי היינו עולים מן הכביש אל קברה של סבתי. מבעוד-יום היתה אמי מעבירה את תמונת סבתי מארון-הלילה למרומי המזנון בחדר-האורחים, ליד התמונה העמידה מנורה קטנה שדלקה כל הלילה והרקידה צללים ארוכים ומשונים על תקרת החדר וקירותיו. מרגע שהגיעו אל מצבתה של סבתי היו הנשים פורצות בבכי מלווה מלל חרישי באידיש. אפילו דודי מן השפלה היה מקנח את אפו ומוחה עיניו שהאדימו עד שהיה מוציא מפיסו סידור קטן ואומר תפילת-לחשים ארוכה. רק דודי מן הגליל היה עומד וידיו בכיסי מכנסיו, קאסקט שמוט לראשו ועיניו כמו מחפשות מקום מסוים בנוף. לאחר מות אמו של אייבי כרו את קברה בצמוד לקבר סבתנו. מאז היה גם אייבי עולה להר-הזיתים, ואז היה גם דודי מן הגליל מוחה דמעות מעיניו בגב ידו האחת וידו השנייה מונחת על כתפיו הרוטטות של אייבי. לאחר שהזילו את כל דמעותיהם ליד קברי סבתא והדודה היו פונים קצת צפונה אל קברו של הדוד, פרופיסור ש"ץ, מבצלאל. תלמידיו העמידו לו מצבה מפוארת עם אבנים מעוגלות וכתבות ארוכות יאותיות בולטות. לידו היה קברו של בן-יהודה, שסביבו גדר-ברזל יפה. בקירבתם במה גדולה שהיתה קבר-אחים של חללי חברון במאורעות תרפ"ט. החללים נקראו בפי כל קדושים. באותה חלקה היו עוד קברים של חללי מאורעות. על מצבותיהם של הקדושים היתה חרוטה המלה הי"ד. עדיין לא ידעתי כי אלה ראשי-תיבות ל"השם יקום דמו". הייתי משוכנע שזו המלה יד כמו ביד-אבשלום, ממש כמו שהמלה תנצב"ה פירושה מצבה. אלא שלמצבת הקדושים קוראים היד, ולמצבתם של נפטרים פשוטים תנצבה.

ליד תנצבתו המפוארת של הדוד עמדו כולם זקופים, אולי מפני שהמצבה היתה גבוהה מאד. אמי, אחיה ואחיותיה קראו לו הדוד, בה"א הידיעה. הגיסים, הגיסות והמכרים קראו לו הפרופיסור, גם זה בה"א הידיעה. הדוד נחשב ראש השבט, מקור לגאוות ייחוסנו המשפחתי. זכור לי שתלמיד מבצלאל נשלח בריצה אל אמי להודיעה שבבצלאל נתקבלה טלגרמה שהפרופיסור מת משבץ-לב בחוצלארץ, כמו שזכורים לי גם הימים היפים לאחר-מכן, כשמכובדי ירושלים באו לביתנו להביע צערם על מות הדוד. עודי זוכר שהודיעו בעתונים כי ארונו של הפרופיסור גיע מן הגולה לקבורה בירושלים. לא סתם אלונקה של ברזל ועץ של הלוויות פשוטות, אלא ארון כיאה להדוד. לא סתם מצבת-קבר אלא יצירה מפוסלת ומקושטת כיאה להפרופיסור.

לעומת גאוותה של מצבת הפרופיסור היתה מצבתו של סבי אברהם שפופה מאד במורד החלקה: כל-כולה מישטח-אבן חלק, שקצותיו אף לא סותתו למלבן ישר-

צלעות. עמדנו ליד קברו בדממה לאחר שרוב הדמעות המשפחתיות כבר נשפכו על קברה של סבתי. הדוד שוב הוציא סידור מפיסו ולחש תפילה קצרה. הכל התכופפו, הניחו אבן קטנה בשולי המצבה, והיו מוכנים לחזור לכרכרה שהמתינה בכביש יריחו. שפיפות מצבתו של סבי אברהם עוררה את סקרנותי. לימים למדתי לדעת שרוב בני ירושלים זכו למצבות צנועות למדי. היו מצבות שגדלן כגודל אריח-רצפה של אבן דיר-יסיין, והצבע שבאותיות החרותות עליהן דהה מפבר. כנראה לא היו בני ירושלים מצטעצעים בקברים. אבי, למשל, לא היה הולך אל קברות הוריו, וממילא לא לקחני לבקר אצלם. ביום-השנה הסתפק באמירת קדיש בבית-הכנסת, וגם זאת בקיצור, כשהוא מבכר את תפילת מעריב שהיתה קצרה משחרית. לעומת השלמתם של בני ירושלים הוותיקים עם גורל האדם שסופו עפר, ואולי מפני שעצם הקבורה בהר-הזיתים נחשבה בעיניהם זכות גדולה, הקפידו בני משפחת אמי על כבודם של בני-משפחתם שבהר. הדבר לא נבע ממניע דתי, כי אף אחד מבניו ובנותיו של סבי לא דיקדק במצוות, אלא מהרגשה של שייכות משפחתית.

לאחר הטכסים ליד הקברים היה דודי מחזיר את הסידור לכיסו, מוצא משם צנצנת צבע זעירה ומברשת קטנה, ומשחיר בעדינות את האותיות החרותות על גבי המצבות. מפני שפיפותה של מצבת סבי היה דודי כורע על ברכיו, ידו השמאלית תומכת את גופו והימנית צובעת את האותיות. עמדתי מעליהם וחשבתי שזה ענשו של בן שלא דאג להעמיד מצבה גבוהה לאביו. האב אמנם מת בימי המלחמה הגדולה, כאשר בקושי סיפקו החיים את צרכי החיים ולא הספיקו לטפל כראוי במתים. אבל בן הוא בן, ומצוות כיבוד-אב חשובה ומחללה בר-עונש. רעיון העונש נדחק הצידה ברגע שקם דודי והלך לצבוע את האותיות על קבריהם של בני-המשפחה האחרים.

נשארתי עומד ליד קברו של סבי ומסתכל איך הצבע השחור מתנוצץ על מישטח האבן הוורודה-הפתומה-האפורה והעמומה. פתאום שוב לא היתה האבן מצבה והפכה מכסה פתחה של מחילה תת-קרקעית. באותו רגע בטוח הייתי שאילו קמו בי עוז וכוח לגולל את דלת-האבן הגדולה הזאת היה מתגלה לעיני בור עמוק וישר, שבקרקע-עיתו הוא הופך מנהרה הנמשכת מערבה אל מעבר לנחל קדרון, אל חצר המקדש שמנגד. ברור היה לי שסבי הצדיק לא השאיר את גופתו בקבר מלא עפר אלא ברגע שסתמו את הגולל קיפל תכריכו לתגא יפה. הוא התעטף בטליתו הגדולה, כשעטרתה רקומת-הכסף מונחת מעל מצחו ככתר, שולי הטלית נחים בקיפולים יפים על כתפיו והציציות תלויות מלפנים ומאחור כפעמונים. וכך צעד לו סבי אל גן העדן למנוחה. הגן חייב להיות במורד נחל קדרון, אולי תחת שיפעת העצים שבעין-רוגל. בבוא היום יסיים מנוחתו, יחזור למנהרה, ובמעלה הר-הבית יצעד אל הכיכר הגדולה והמרופפת בין המסגדים ועצי-הברוש שבחצר המקדש. שם, בחגיגה המונית מתמדת, ייפגשו בני-המשפחה החיים, שיבואו ממערב בדרך שער-יפו, עם קרוביהם המתים שיבואו ממזרח בדרך שער-הרחמים. אז גם ייפגשו כל האברמים מכל הדורות.

בעוד אני עומד ומדמיין לי את דרך המנהרה שבין האבן השטוחה והר-הבית, קראו לי אמי וקרוביה, שהגיעו בינתיים עד שער בית-הקברות. אולי היתה קריאה זו אות

שהסתיים הביקור המשפחתי, ואולי חששו שאני מתעצב יתר על המידה על מות סבי וסבתי. לבטח לא שיערו שברגעים אלה הייתי שרוי בשמחה גדולה. כאשר חזרנו לכרכרה וזו החלה בירידה המהנה לגת-שמנים ישבתי בין דודי לעגלון והתענגתי לא על מראה אחוריהם המקפצים של הסוסים אלא על הרעיון של שמחת ימי המשיח.

*

אינני יכול לזכור מתי שמעתי לראשונה על אברהם אבינו. נדמה לי שבעודי ברחם אמי התוודעתי אל דמויות כאברהם, יצחק, יעקב, דוד, שלמה, מתתיהו והרצל, שכולם היו בעלי זקנים ארוכים—אל יהודה הארי, יהודה המכבי והשומרים בגליל שהיו כולם בעלי שפמים—ואל טרומפלדור שהיה ללא זקן, ללא שפם וללא יד. תמיד היה ברור לי שכל אלה הם בני משפחתי הגדולה ושאברהם אבינו הוא החשוב שבהם. סבי אברהם נקרא על שמו ממש כמו שאני ושלושת בני-דודי נקראו על שם אברהם סבנו.

אברהם אבינו, כאברהם סבי, נולד בארץ רחוקה אי-שם בצפון מחוץ למפת-הקיר של א.י. ברור. כיהודי שבא מן הגולה הבש בשבתות ובחגים שטריימל וטלית, אבל כגיי-בור עטה עפאיה רחבה וכפייה גדולה ועבה כמו אנשי "השומר" וציוריהם של אנשי בצלאל, להבדיל מאותה כפייה דקה ועלובה של הפלאחים מליפתא או מקולוניה. ובכן עומד לו אברהם אבינו, בתלבושת אנשי בצלאל, בקצה העליון הימני של מפת-הקיר הגדולה של ארץ-ישראל. רגלו הימנית קדימה, רגלו השמאלית גטויה לצד. רצועות סנדליו מבליטות את שרירי רגליו הנגלות מן הברפיים ומטה, מתחת לעפאיה-טלית. בידו האחת מטהו הארוך, וידו השניה נחה על בטנו השטוחה, אגודל באבנט הרחב. מבעד לשיפולי העפאיה מציצה ידית של שפריה דמשקאית שנרתקה המשובץ אבנים טובות חבוי באבנט. בלהב השפריה חרוטים ציורים תמימים ותוכם רעל חריף. מתחת למצחיית הכפייה זוג עיניים חודרות המשקיפות ממרומי הגליל על כל ארץ-כנען, הארץ המובטחת. כך עומד לו אברהם אבינו ומנסה לספור את גרגרי-החול שבחוף-ימה של תל-אביב, ואת כוכבי-השמיים שמעל ירושלים, כדי לאמוד את מספר צאצאיו בני אברהם-יצחק-יעקב לדורותיהם. בין גרגרי-החול וכוכבי-השמיים ראה אברהם אבינו את אברהם סבי. אולי גם הבחין בארבעת הנכדים הנושאים את שמו, אברהם, העברי הראשון שבא לרשת את ארץ כנען.

כמעט באותו מקום במפה עמד גם טרומפלדור. רגליו במגפיים, הימנית לפניו קדימה והשמאלית גטויה לצד. שוקיו במכנסי-רכיבה, ידו האחת חסרה ולכן אינה אותות במטה, אך ידו השלמה נחה על בטנו, אגודל בחגורת-העור של סרבלו. בחגורה תקוע אקדח מאוזר, מתחת למצחיית כובעו הצבאי זוג עיניים חודרות המשקיפות על הארץ המובטחת. טרומפלדור קורא בקול גדול הנשמע מתל חי בצפון ועד לשרידי המחנות של הגדוד העברי באל-עריש—"טוב למות בעד ארצנו". מאחריו עומדים גיבורי "השומר" והקדושים והקדושות שנפלו בתל-חי. גם מאחרי אברהם אבינו עומדים אנשים, עבדיו לבושי עפאיות, בעלי זקנים קטנים הממונים על הצאן והגמלים, וליד

שרה אָמנו, אָמהותיה, להקת נערות רוקדות שכל אחת מהן כד מים על ראשה, תוף-מרים בידה ושדיה הקטנים נבלעים בקפלי גלימתה הרחבה. להקת הבנות שרה בקול חד ובצליל מתמשך "מהיפים הלילות בכנען" במנגינה של גורוכוב. כנען, מכורתו ומולדתו החדשה של אברהם אבינו ואהבתו של יוסף טרומפלדור, כמה יפה היא דווקא בלילה, כשחום היום פג והשמיים מתהדרים במיליוני טריליונים של כוכבים נוצצים ובירח-ענק דמוי אשפולית בשלה. בלילות-ירח נראות שכונות ירושלים טהורות, סלעי הגבעות כעדרי צאן, ההרים שקופים כמעט, וים-המלח מציץ מביניהם בנוגה כסף עמום. יש להם ללילות כנען אפילו ריח בושם משלהם. בלילות כאלה הייתי אוהב להתגנב לבדי החוצה. כך אני יושב על האבן הגדולה של הבור שבלב השכונה, סופר ומונה את הפוכבים שבשמיים. תוך כדי ספירה אני מתבלבל מן הריחות הנפלאים, מן הסלעים הזוחלים מצירצור הצרצרים וקירקור הקרפדות, עד שאני מניח ל־ספירה ומתענג עד לצמרמורת על המראות והקולות והריחות. אין יפה מארץ-כנען בעולם כולו.

בסוף הקיץ נראים בשבילי-הר בשומרון וביהודה פלאחים הצועדים אחרי חמורים עמוסים ענפים וזרדים להסקה. בימי ילדותי היו בודדים מהם מביאים בתחילת הסתיו מטעני עצים לשוק מחנה-יהודה, ורובם היו ממשיכים בדרכם לשער-יפו ונבלעים בסמטות השווקים שבעיר העתיקה. כך גם צעדו אברהם והילד יצחק אחרי חמורם העמוס בעצים, בדרך שער-יפו במורד רחוב-דוד, שבו ועלו להר-המוריה. בימים ההם היה ההר שומם ומלך שלם, מלכי צדק, ישב בעופל ליד שער-האשפות. בבואם אל הסלע הגדול פרקו אברהם ובנו את העצים ליד האבן הגדולה שבהר וערכום למזבח. כשהיה המזבח ערוך והעצים מסודרים זינק אברהם הגיבור על בנו הקטן, כפת אותו בחבלים, עקד אותו על העצים הערוכים, הוציא את השפריה מאבנטו והיה מוכן ומזומן להעלותו לקרבן. יצחק, הילד האומלל, צועק ובוכה ומתחנן, אבל אברהם מקשיח לבו. השפריה החדה נוגעת כמעט בצוואר הילד, ואז מתעורר אל-מלא-רחמים ושולח מלאך מן השמיים, ויצחק ניצל. אלא שאין אברהם נח מתאוותו עד שיתפוס איל מסכן שקרניו הסתבכו בשיח, והוא עוקד אותו ושוחטו בשפריה.

בכל סיפור העקידה נשאר אברהם בכפייה, ולא נתחלפה זו בשטריימל גם בעלותו להר המוריה. בכל סיפור העקידה נראה אברהם כאחד החלילים, הם המרצחים הפרועים מחברון ששחטו את ששים-ושבעה הקדושים והקדושות בתרפ"ט, אלה שהיד-אחים שלהם סמוך לתנצבה של סבי אברהם בהר-הזיתים.

*

ילד בן שלש או ארבע הייתי כאשר ביקרתי בחברון לראשונה, אך זכרוני מביקור זה נמחה כמעט ובחלקו שוחזר בסיפורי הורי לאחר שנים. הביקור היה, כנראה, למטרת נופש משפחתי: חברון, שהיא גבוהה מירושלים, גם קרירה היא ממנה. אבי לקח את בני-ביתו להתארח בחברון, בבית ידיד ותיק של אביו. ידידות זו בין סבי

יוסף לאפנדי מחברון יסודה בהיפרות עסקית. סבי יוסף היה קונה ענבים בחברון למאכלם או ליינם של בני מאה-שערים. כדי שלא להכשיל יהודים בענבי ערלה, חייב היה לדעת את הכרם והגפנים שמהם הוא קונה את ענביו. כדי לדעת את הכרמים, צריך היה להתוודע אל בעליהם. פגש את יוסף אפנדי, שנראה לו איש שדיבורו אמת ושלא ירשה לפלחים שלו לערב ענבים בערלות, ונעשו ידידים. ענבי חברון, שהם בהירים, גדולים ומוארכים ומתיקותם ממלאת את ציפתם ולא רק את עסיסם, אפילים הם. בשלהי הקיץ היה סבי יוסף הולך לחברון, יושב בבית ידידו יוסף, ממתין לבציר ונהנה מקרירות ההר. כך ביקש גם אבי לעשות. זוכר אני שביתו של יוסף אפנדי היה בית-אבן גדול, ובו אולם גדול, ובאולם שולחן גדול מכוסה מפת-קטיפה ירוקה, ועל השולחן מגורת-גפט גדולה ולה אהיל-בד עם תחרה. ליד דלת האולם עמד כד-חרס, שמצדו האחד זרבונית ארוכה ומצדו השני אוזן ועל פיו פיסת בד מצויצת חרוזי זכוכית ירוקה-כתולה. פיסת הבד שימשה כסות לפי הפד מפני חרקים וזבובים, והחרוזים הפכדים מנעו מן הרוח להעיפה. עוד זוכר אני מן העיר חברון שצעדתי בשוקיה כשידי נתונה ביד אמי ולבי מלא פחד מן הגשים לבושות-השחורים שפניהן רעולות. שמחתי על האגוזים שנמכרו בקליפתם הירוקה ותוכם היה לבן, רך ומתוק. סיפרו לי שגם עליתי אז בשבע המדרגות של מערת-המכפלה, אלא שהמדרגות לא נחרתו בזכרוני. כל זכרונותי מיוסף אפנדי הם שהיה זקן, קצר-קומה וקצר-זקן, לובש אירופית וחובש תרבוש ושמו יוסף אפנדי. בטוח אני שהתקרא יוסף אפנדי כי עד היום באכלי מגדרינות אני זוכר את שמן העתיק, "יוסף-אפנדי", וממילא אני זוכר את האפנדי של אותו קיץ בחברון.

כאשר שמעתי על הטבח בחברון חששתי מאד שמא היה יוסף בין הרוצחים. שאלתי על אודותיו ואבי השיב לי שלא כל החברונים פורעי-פרעות. התשובה נראתה לי נכונה ורצויה, ומיד זכרתי שליוסף אפנדי היה תרבוש ולא כפייה.

*

עברו שנים ונשתנו מנהגים. משפחתה הגדולה של אמי פסקה מלעשות סדר-פסח-כהלכתו בבית אבי. ארבעת האברמים הלכו איש למעשיו ועשו איש לביתו. ירושלים נחלקה, חברון נדחקה. לב אמי נשבר במות אחי הצעיר ממני במלחמת-השיחרור. הר-הזיתים התחלף לה בהר-הרצל, לשם היתה הולכת מדי יום או יומיים. עתים היה אבי מתלווה אליה, מתוך רחמים עליה או מתוך רחמנות על עצמו. כאשר הכריע הכאב את אמי, קנה אבי שני קברים בחלקת השפולים שבהר-המנוחות, המשקיפה על מדרונו של הר-הרצל. ביום-השנה הששי למות אמי נפטר גם אבי והלך אצל אמי. מדי שנה, בתחילת שבט, עולה אני אל קברם. לפעמים אני מביא בכיסי קופסת צבע ומברשת קטנה כדי לצבוע את האותיות החקוקות על מצבתם. צערי נתמקד במערב ירושלים ולא במזרחה.

במלחמת-ששת-הימים נפרצו שערי ירושלים. במזרחה של העיר נתמקדה שמחת המונים חוגגים זרמו לכותל המערבי, עלו בהר-הבית, מילאו את סימטות ירושלים

ושוקיה – קיץ של שמחה, עליית-רגל גדולה, שנמשכה מחג-השבועות עד חג-הסוכות – וגם את בית-אל ושכם ויריחו ובית-לחם וחברון שבו לפקוד. שומרי-מסורת ומזלזלים במצוות, קרובים ורחוקים, נתבשמו באהבת ארץ-ישראל. לא יכולתי לעצור בדמעותי כאשר שמעתי שהר-הבית בידינו. דמעות-שמחה, על שזכיתי, זרמו ונתערבבו בדמעות-צער, על אלה שלא זכו. התמוגתי בהמון הסגוני החוגג בסימטות הכותל, הרגשתי עצמי טיפה בגל הגדול העולה אל הר-הבית. נדמה היה לי שהחלו חגיגות ימי המשיח. התמוגגתי משמחה, לבי דפק בעצמה עד שרקתי חישובו להתפקע. בצמא גמעתי וגימאתי קילומטרים רבים בין סיני לגולן. רוחות ההר ביהודה ובשומרון ייבשו את דמעות עיני הרעבות. ביקרתי בערים ובכפרים שבימי ילדותי נחשבו מצודות מרצחים וקיני פורעים, ואלה קיבלו את פני כשדגלים מתנוססים על גגות בתיהם. הדגלים, פיסות-בד לבנות-אפורות, כפיות שיצאו בדימוס, התנופפו ברוח כאילו הכריזו על קץ שיעבוד ותחילת גאולה. בבית-צור אשר בעלייה לחברון, למרגלות החורבה של מצודת המכבים, שמעו אזני "צור ישראל, קומה בעזרת ישראל ופדה יהודה". האגוזים הירוקים בשוקי חברון שרו את "גינת אגוז" של שלמה המלך. בצאתי מן הסמטות אל מערת-המכפלה זכרתי את תפילת-הלחש "ברוך אתה ה', מגן אברהם".

ראשון לארבעת האברמים שהלך אצל המשפחה בהר-הזיתים היה אייבי. הלך לחפש את קבר אמו, ומצא. בסוף הקיץ, לאחר החגים, הלך שנית בכוונה להקים מחדש את מצבתה. נתלוויתי אליו. מצבת דודתי נשארה שלמה אלא שאבני-הבנין של הקבר נשדדו. אייבי דאג לרשיונות לבנות את הקבר מחדש. כשהוא מצויד ברשיון מתאים, עלה להר לשכור בנאיי-קברים. ליד קברה ההרוס של דודתי עמד קברה של סבתי בחורבנו. בשעה ששדדו המחריבים את אבני הבנין, הפכו את אבן המצבה והשליכוה. כך היתה המצבה מוטלת בקועה לשנים ופניה למטה עד שבאנו, שנים מן הנכדים, הפכנו שבריה והנחנו אותם על עפר הקבר. כשהשלמנו את המלאכה נראתה מצבת סבתי שלמה, לבד מן הסדק שבין השברים המאוחים. דומה המצבה הסדוקה לאריח-החרסינה הסדוק, שעליו צייר דודי את דיוקנה שחיך אלי מעל ארון-הלילה של אמי. לאחר שנשתהינו שעה קלה ליד קברו, הלכנו בדרך המשפחה אל קברו של הדוד. קברו המפואר נתגמד קימעה מפני שייחוסו נשתכח ומפני שקומתנו גבהה, אבל הקבר עמד בשלמותו. לא מפני כבוד להדוד ולהפרופיסור ולא מפני שהמהרסים חסו על הפאָר, אלא מפני שאבנים מפוסלות אינן יאות לבנייה. מקברו הסמוך של בן-יהודה נשדדו גדר-הברזל ואבני-הבנין ומצבתו נותצה ונתערבבה בשברי מצבתו של בנו בכורו, "הילד העברי הראשון". בקבר-האחים של טבוחי חברון לא פגעו, אולי חששו מן היד הגדולה.

בתחילה נעלם מעינינו קברו של סבנו. קטע ממורדה של חלקת-הקברים נחפר כדי לבנות את המסגד החדש שבדרך יריחו. תחילה חשבנו שבין הקברים שנגס המסגד נבלע גם קברו, אך לאחר שנברנו בתילי העפר שערמו על הקברים הסמוכים לחפירה, גילינו את מצבתו שבורה לרסיסים. רק ראשה נשאר בשלמותו ועליו האותיות פ' נ'

ומתחתיהן ראשי האותיות ר'ב'י א'ב'ר'ה'ים'. מתחת לשברי המצבה לא מצאתי לא פתח פעור ולא מנהרה אלא עפר אפור ועשבים שקמלו.

אולי נתמלא הפתח שבקברו של סבי שפכי חפירה של יסודות המסגד. אולי המסגד עצמו חסם את המנהרה שהובילה לעדן, ואולי לא היתה המנהרה אלא מתעתועי דמיוני הילדותי. ואולי מנוחתו-עדן לא היתה אלא מטבע לשונית לאלה החוששים להעלות את המוות על שפתיהם. ואולי לא נח סבי בגן-עדן אלא פה בטמן ופה נשאר.

אולי ידעו אמי ודודי ודודתי על סבי דברים שלא רצו לגלותם וטייחו את זכרו בגן-עדן. יודע אני שעוד קודם בואם ארצה יצא הפכור שבדודי לאנגליה, ואחיו הצעיר ממנו נתפס למהפכה ואבד ברחבי רוסיה, ועוד אני יודע שסבי ניסה מזלו באמריקה ונעשה שם סוכן של גבינות הולנדיות, עד אשר בשנת תרס"ג קמו הוא, אשתו, שלש בנותיו ושלושת בניו הנותרים ובאו לירושלים. אינני יודע אם פורענויותיה ודלותה של רוסיה גרמו, אם החשש להמיר גולה מרה בגולה זרה, ואם כיסופי-אמת לציון. מתחילה ליד מאה-שערים ישבו אך משנוסד "בצלאל" באו לחסות בצלו של הדוד הנערץ הפרופיסור ועברו לגור בקירבתו, ליד מנזר ראטיסבון, הרחק מבתי-הכנסת ובתי-המדרש. אולי לא חסיד גדול היה סבי ואולי לא אחד מלמ"ד-ו"ו צדיקים אלא סתם יהודי שחי ומת בירושלים ונקבר בהר-הזיתים.

ובכל-זאת, סבי, שלא הותיר תצלום של עצמו, שמצבתו השפופה נופצה לרסיסים, זכה שארבעה מנכדיו ישאו את שמו. וארבעת האברהמים, שקטנים הם באמונתם, כמעט וזכו, ואולי יזכו באמת להיגאל משיעבוד מלכויות. ברוך מגן אברמ'ה, אמן.

יעקב יהושע: בינוי התורכים, בירושלים

א. יחסי־שכנות

שונים היו יחסינו עם שכנינו המוסלמים מיחסינו עם הנוצרים בתקופה שלטונה של תורכיה. הואיל ורוב היהודים בין חומות ירושלים התרכזו בתוך חצרות שהיו שייכות למשפחות מוסלמיות, ממילא היו היחסים עם בני המשפחות המוסלמיות הדוקים וחברתיים יותר. ברובע המוסלמי גרו משפחות נוצריות בודדות וברובע הנוצרי גרו משפחות מוסלמיות בודדות. לנוצרים לא היו חצרות רבות בעיר העתיקה, והאפטרי־ארכיה היוונית היתה שוכרת דירות בבתיהם של מוסלמים כדי לשכן בהן משפחות נוצריות נצרכות.

בני העדה המוסלמית היו סרים לבתי־הקפה שברחוב־היהודים, ובשבתות היו מוזמנים להוריד או להעלות את פתילות המנורות שדלקו בבתינו. הסופר והעסקן המוסלמי עארף אל־עארף, שנפטר לא מכבר בגיל שמונים ומעלה, סח לי באחת מפגישותינו כי בחצר שבה גר בקטנותו התגוררו משפחות יהודיות, וכשהיה אחד מבני המשפחה היהודית רומז לו באצבעו בשבת הבין כי המדובר הוא במנורת־השבת שהתקלקלה; נכנס היה למטבח ומתקן את הטעון תיקון. לדבריו, היה זה מעשה־ידידות מובן מאליו. קציני־המשטרה המוסלמים נהגו להזמין עצמם אצל ידידים יהודים כדי לטעום מן החמין ("קדרה") של שבת. המוסלמים חיבבו את המצות שלנו ולא חששו לדם ילד נוצרי שנמסך בהן כביכול. הם לא שמרו על ילדיהם בהתקרב חגי־הפסח, ואם "אבד" ילד מוסלמי בין סימטותיה החשוכות וקמרוניה האפלים של העיר העתיקה לא אמרו ש"איאם אל־פטיר" (ימי המצות) קרבים ויש להיזהר.

המוסלמים היו בעלי־הבתים בעיר העתיקה ורבני היהודים שימשו בעלי־ה"חזקה": הם קיבלו מידי בעלי־הבתים המוסלמים את חצרותיהם ב"שכירות קבלנית", השכירו את הדירות לדיירים יהודים ושילמו להם מראש במוזמנים כמה עשרות ג'אליאונים נוצצים; תמורת זאת זכו אותם רבנים בדירת־חינם באותה חצר או בריוח של כמה ג'אליאונים מדמי־השכירות. המוסלמים סמכו על ישרם של הרבנים שהשכירו את בתיהם ואת חצרותיהם בעיר העתיקה. כל משפחה ספרדית היתה קשורה בקשרי ידידות ומסחר עם משפחה מוסלמית. אבי המנות היה בעל החזקה על אחת החצרות של משפחת ג'אעוני, חצר שעודה מצויה כיום בדרך לבית־הכנסת רבי יוחנן בן־זכאי. כשעבדתי במזכירות־הראשית בימי המנדט הבריטי עם אחד מבני משפחת ג'אעוני— שאחרי־כן, בימי השלטון הירדני, היה מנהל שירות־השידור הירדני ולאחר־כך קצין־חוז ברמאללה— הזכרתי לו את הקשרים שהיו להורי עם בני משפחתו ואת הספרדית העסיסית (הלאדינו) שלמדו כמה מבנות משפחת ג'אעוני מפי סבתי הסלוניקאית, אשר

בתשעים שנות חייה לא למדה לדבר אף מלה אחת עברית או ערבית אך עלה בידה ללמד את השפה הספרדית לבנות משפחת ג'אעובי.

כמוהם חששו אף אנו מפני "השדים והשדות" שראינו בדמיוננו בשעות הלילה המאוחרות. כמונו קמו אף הם בבוקר בלילות רמדאן ובלילות ה"תראוויח" (אמירת פיוטים ותשבחות) וראו כל מיני "ברושאס" (בערבית: "עמורות") ש"רכבו" על כתפינו בלילות והטרידו את מנוחת־נפשנו. וכשהיו אמותינו ואמותיהם טרודות ואנו התינו־קות, יהודים ומוסלמים כאחד, מיררגו בבכי, חלצו אמותינו ואמותיהם שד ואנו יגקנו מחלבה של האם היהודית או המוסלמית אשר חלצה שד להשקיט את רעבוננו. אמותינו ואמותיהם שמשו גם "שומרות־טף" בשעה שהיו עסוקות במלאכת־הבית ובגידול הילדים. כמה מבני המשפחות המוסלמיות ישבו אתנו על ספסל־הלימודים במוסדות של "כל ישראל חברים", ואחדים מהם אף סיימו תלמודם בבית־הספר החקלאי מקווה־ישראל. וכי נפל דין־ודברים בינינו וביניהם, שיכנעו אותנו שבועותיהם "בחיי משה" ובקדושתם של "עשרת הדיברות", ואנו שוכנענו. שבועות אלו היו קרובות ללבנו וקיבלנו אותן תוך אמונה.

הם לא הכירו את התנ"ך שלנו, אך ידעו שאנו כולנו בנים לאברהם שאותו הם מזכירים בתפילותיהם. ואת סירובנו להיכנס ל"חרם אל־שריף" הסבירו בצורה מקורית: מש־חרב בית־המקדש—גהגו לומר—נטמנו לוחות־הברית תחת אחד השערים, ומאחר שהשער שתחתיו נקברו "עשרת אל־כלימאת" (עשרת הדיברות) אינו ידוע, חוששים היהודים להיכנס בשער כלשהו שבמפתנו טמונים אולי לוחות הברית. גם בתפילותינו מצאנו דמיון רב: יהודים בני־המזרח נוהגים לפתוח את כפות־ידיהם כשמגיעים לפסוק "פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון", ואילו המוסלמים פורשים את ידם בתפילה; והמלה "א.מ.ינ" החוזרת פעמים רבות בתפילותיהם מזכירה לנו אמירת־"אמן" שלנו, בחזרת העמידה בראש־השנה ויום־הכיפורים, בשעה ששליח־ציבור פותח בפרק "תיענו ותיעתרו ברחמים מן השמיים תקובל צעקתכם ותפילתכם תישמע ברצון וייענה קול עתירתכם. ויפתח ד' אלוקינו לנו ולכל ישראל אחינו בכל מקום שהם שערי אורה שערי ברכה", וכן על זה הסדר לפי האל"ף־בי"ת. ואנו חוזרים ואומרים, כקטן כגדול, בדבקות, לאחר כל ברכה אמן ואמן. ואילו פייטנינו, שחיברו לחנים לפיוטים הרוויים געגועים לציון ולביאת הגואל, וכן לפיוטי חגים ושמות, כלום לא "לקחו בהשאלה" את לחני השירים שהיו "באופנה" באותם ימים אצל שכנינו ואף רשמו את המלים הראשונות של הלחנים הללו בראש הפיוטים כמו שרשמו את הלחנים של הרומנסות הספרדיות, ש"הלבישו" על בקשותינו ותחינותינו.

האם לא עמדנו אנו בפתחיהם של בתי־התמחוי לקבל את מגת האוכל בשבתות כשם שעמדו הם בפתחו של בית־התמחוי הידוע והמפורסם בעיר העתיקה, "תפיית ח'אסקי שולטאן", כדי לקבל מרק של חטים כתושות (ג'רישה). ורבנינו ואביונינו האם לא קיבלו את המענקים והתמיכות של "מנחת החודש" (כעין ביטוח לאומי) ואת "תפארת ישראל" כשם שנהגו המוסלמים לקבל מ"בעל הצרור" (אל־צוררה) כספים שהובאו על־ידי שליח מיוחד מקושטא לחלוקה בין ענייהם בירושלים,

תלמידי־חכמים ואביונים. אף קריאותיו של שמש בית־הכנסת בלילות ה"סליחות" דמו לקריאותיו של ה"מסחראתי" (מעורר־השחר) בלילות רמדאן, אלא שה"מסחראתי" ליוה את קריאותיו בניקוש בתוף הקטן שהיה מחזיק בידו ואילו שמי בתי־הכנסת עוררו את הישנים בפסוקים.

אמותינו לבשו את ה"חבארה" ואת ה"אמלאיה", זה הבגד השחור העשוי שכמיה וחצאית, ואת פניהן הליטו בצעיף שחור שקוף כדוגמת הנשים המוסלמיות. עודי זוכר את ה"חבארה" שהיתה אמי המנוחה לובשת כשהיתה "יורדת" (מבקרת) לעיר העתי־קה. רק נשינו והנשים המוסלמיות לבשו את ה"חבארה", ואילו הנשים הנוצריות לבשו לבוש אחר—הן נהגו לכסות את גופן בסדין לבן שנקרא "ליזאר". הן הסירו מעליהן במרוצת הזמן את הלבוש שהבדילן מהנשים היהודיות והמוסלמיות והחלו ללבוש מלבושים אירופיים, ואילו אנו המשכנו בלבוש המסורתי המשותף.

המוסלמים אכלו משחיטתנו מאחר ששוחטינו בירכו על השחיטה והזכירו את שם האל כמנהג השוחטים המוסלמים. הם קנו משחיטתנו, ובייחוד היו הפ'לאחיות בנות כפרי הסביבה צובאות על פתחי אטליונו טרם שובן בערב לכפריהן וקונות היו אותם אברים שידעו כי אסורים הם לנו באכילה, וכן שיירי בשר אחרים, שפן ידעו כי שוח־טינו הזכירו את שם אללה בשעת השחיטה. ובשנה שבה חלה עצירת־גשמים—ושנים כאלו שכיחות היו בירושלים—נתבקשנו לסייע למוסלמים בתפילות הגשמים (צלאת אל־אסתסקא) כי ידעו שתפילותינו קרובות אף הן לכיסא־הכבוד.

מנהגי קבורה ואבלות משותפים היו לנו ולהם. אנו רוחצים את מתינו לפני הקבורה, עוטפים אותם בתכריכים ומשכיבים אותם בקבריהם, ללא כל מחיצה, לקיים מה שנאמר "כי עפר אתה ואל עפר תשוב", ואילו הם אומרים "מנהא ואליה" (מן העפר ואל העפר). הם אינם מלינים את המת שכן המצנה היא "אפראם אל־מייט דפנו" (כבוד המת, קבורתו בהקדם), ואם אנו מושיבים "תלמיד־חכם" בשבעת ימי האבל לקרוא תהילים ו"זוהר", אף הם נוהגים להושיב "קורא בקוראן" שיקרא לנשמת המת. מה אנו מצווים לקום בעבור מיטת המת לפנינו וללוותו עשר פסיעות, אף הם נוהגים כך. עם זאת היו גילויים של בוז ושנאה, בעיקר מצד בני נוער וסתם "שונאי ישראל" בודדים שבכל הזדמנות שבאה לידם השתדלו להרגיזנו ולצערנו. פעמים עשו זאת דרך־היתול בלבד ופעמים עשו זאת בכוונת־מכוון. כך, למשל, היו תינוקות של בית־רבן צפויים להסתבך בתגרות עם ילדי המוסלמים, שהסתתרו מאחרי בתיהם וחצרו־תיהם והמטירו אבנים על ילדינו. ילדינו אף הם לא ישבו בחיבוק־ידיים, למען האמת, והשיבו מלחמה שערה. כן היו כמה בעלי־אמצעים מבין המוסלמים שניצלו את דלותן של נשים יהודיות ופיתו אותן ללכת אחריהם.

ב. מילדות וכיסאות־לידה (אבניים)

נשי ירושלים—יהודיות, מוסלמיות ונוצריות כאחת—ילדו בבתיהן כשם שנישאו והלכו לעולמן בבתיהן, וכשיצאנו לאוויר העולם רצו אמותינו לראות את קלסתר־פנינו ולהשכיב אותנו על־ידן.

אכן, בהיותן צעירות-לימים אירע לפרקים כי מרוב חיבה החניקו את ילדיהן במיטותיהן, אם מתוך שינה עמוקה ואם מתוך רשלנות וחוסר זהירות. אך הן לא אמרו נואש: מחו דמעה, ולאחר תקופה קצרה אורו פניהן לחיובם המתוק של ילדיהן, שאותם גידלו לפעמים עם נכדיהן. הן נטלו את עולליהן עמן לביקורים ומסיבות וטיולים, ואת בכי עולליהן השתיקו בחלצן להם שד, שאותו הסתירו לפרקים מעין רואים בצעיף שקוף. המילדות היו בנות-בית בבתיהן וביקוריהן נמשכו שנים רבות כמספר הילדים שהביאו לעולם. מילדות אלו הכירו את לקוחותיהן. הן פגשו אותן בבתים, בבת-התפילה, וליד בורות-המים. מילדות אלו עסקו במלאכתן עד שיבה וזקנה וידיהן לא רעדו. חביבות היו ודיבורן חביב ומתוק. הן לא למדו פסיכולוגיה, אך "אמרי-שפר" שיצאו מפייהן בשעה שסייעו ליולדות, הכשירו את האמהות והכינו את ההורים ל"פה" שנתוסף למשפחה.

אם במשפחות יהודיות דאגו לפנק את היולדת ולהשכיבה במיטת-ברזל ששכרו למענה לשבעת ימי הלידה, הגה הנשים הערביות הביאו את ולדותיהן לעולם על-גבי מזרן שפרשו על הרצפה, ואילו הפלאחיות הערביות שהזדמנו לשוקי ירושלים ילדו בצדי סמטות ותחת קמרונים חשוכים, בלא מילדת ובלא מיטת-ברזל.

המילדות המקומיות—כיהודיות כמוסלמיות וכנוצריות—התהלכו בתוכנו. שכנותינו היו. שום סימן-היכר מיוחד לא היה להן. בכורה די-יחיאל, המילדת הספרדיה, והמי-לדת האשכנזיה שפרה, שהספרדים קראו לה "שפרה לא-סודרה" (שפרה החירשת), וכן המילדת הנוצרית כיראקי סעאתי והמוסלמיות ח'אדיג'ה אל-באסטי וזאהיה אל-באסטי, הגיעו לגבורות ואף למעלה מזה. את תורתן למדו ממילדות שקדמו להן, או שרכשו את השכלתן באותן מחלקות-ליולדות שנפתחו בבת-יחולים שהוקמו בירושלים בשלהי המאה שעברה.

בראשית המאה הנוכחית החלו להשתקע בירושלים מילדות מומחות שקנו הכשרתן באירופה. הן היו יוצאות רוסיה ושאר ארצות באירופה, לבשו שמלות אירופיות ודמו לאותן גיבורות שברומגים הצרפתיים והרוסיים. כובעי-קש היו להן עם צעיפים שקופים, להגן על פניהן מאבקה של ירושלים. הן לא נשאו תחת חיקן את ה"בוגיטו", חבילת הבגדים שנשאו המילדות בנות ירושלים תחת בית-שחיין, ששוהות היו בבתי היולדות ימים-מספר כדי לסייע לא רק ליולדת אלא גם לבני-המשפחה בשעה שאם המשפחה מתפתלת בציריה.

המילדות האירופיות הללו נשאו אתן תיק עור שחור ובו כלי-מלאכתן. הן לא הכירו את בני המשפחה, אלא עשו מלאכתן והלכו. הן אף לימדו לשונן לדבר ספאניולית ואידיש. הן הכריזו על קיומן ועל מקצוען בשלטים שעליהם מצויר תינוק בחיתוליו, או בעתונות העברית והערבית מן השנים שקודם למלחמת-העולם הראשונה.

זקני ירושלים מפליגים עד היום בשבחה של המילדת בוליסה בכורה די-יחיאל, אשה שנתאלמנה בצעירותה ובנה היחיד נדד לאמריקה כשם שנדדו באותם ימים רבים מצעירי הארץ, יהודים ונוצרים, כדי להשתמט מחובת הצבא התורכי אשר "כל באיו

לא ישובו". היא היתה אחותו של חיים בורלא, אביו של שלמה בורלא, הדוור היהודי-הספרדי מתקופת הדואר העותמאני, שנודע כ"בעל-תפילה" שקולו הערב הקסים את באי בתי-הכנסת הספרדיים.

היא לא לבשה "יאזמה", זה צעיף-המשי הססגוני שכיסה את שערותיהן הארוכות השחורות של אמותינו לאחר גישואיהן, אלא חבשה מצנפת שחורה קטנה ("טוקה") כדרך ה"בוליסות" הזקנות. וכשהיתה נכנסת לבית היולדת, מספרת אחת הזקנות, היתה משרה אווירה של שקט ושלנה סביבה. דומה היה כאילו אין היא באה למלא תפקיד נכבד שעניניהם של כל בני המשפחה נשואות אליו אלא לשם ביקור-נימוסים בלבד. ידועה היתה בחלקת-לשונה והבינה לנפש היולדת, כאותן מילדות פסיכולוגיות שבימינו שבהבל-פיהן הן מוציאות את הוולד מרחם האם, ואת מלאכתה היתה עושה מתון-מתון. ואם חלילה היה הרך שבא לעולם בת שניה או שלישית, למרבה רוגזם של בני ירושלים, עניים ועשירים כאחד, היתה "לוקחת דברים" עם האב שנפלו פניו ואומרת לו, לשמחתה של האם: "אילו ראית אותה היית משתגע! איזה עיניים שחורות יפות יש לה, איזה שער נאה, ואילו פיה דומה לשקד. חכה ותראה איזה חתן נאה תביא לך הביתה". ואת דברי פיוסיה סיימה במלים: "הרי לאמיתו של דבר אין היא אשמה בכך..."

בקרב בני העדה המוסלמית בירושלים ידועות היו שתי המילדות ממשפחת אל-באסטי-הראשונה ח'דיג'יה אל-באסטי, שנפטרה בגיל תשעים-וחמש, וכלתה זהיה אסמאעיל אל-באסטי, שנפטרה אף היא בגיל שמונים. הן היו ה"דאיה" או ה"קאבילה", שנהגו לקבל את התינוקות על-גבי האבניים: כיסא מרופד ששני מסעדים לו משני צדדיו, שבהם היתה היולדת נאחות בשעת לידה. קצהו הקדמי של הכיסא עגול היה ומתחתיו היתה המילדת מניחה את האגן שהיה מונח בדיוק מתחת לעיגול של הכיסא, ובקערה זו היה התינוק גופל בצאתו מרחם אמו. שמונים-וארבעה "כיסאות" מעין אלה היו לה בביתה בתוך מחסן מיוחד. "כיסאות" אלה נהגה לחלק בין המשפחות בשעה שנכנסה בעלת-הבית לחודש התשיעי להריונה. את הכיסא נשא בנה על ראשו, ולפעמים הביאתו היא עצמה על ראשה. לכיסא זה היה אפריון (גמוסיה) שהסתיר את היולדת מעיניהם של בני המשפחה. אם לידה ראשונה היתה זו ליולדת, היתה "אום-אבראהים" מקשטת את הכיסא בפרחים ובירק שקטפה מעציצים שבבתיים של תושבי העיר העתיקה. בתקופת המנדט, מספר בנה, צייתה עליה גברת חברוני, מפקחת במח-לקת-הבריאות הממשלתית, להעלות באש את כל כיסאות-הלידה הללו. כנראה עלה בידה להסתיר כיסא אחד בלבד, וכיסא זה המשיך ב"פעולתו" בתקופת השלטון הירדני, שאף זיפה אותה בהוקרה על המלאכה הנאה שעשתה. כשביקשתי את בנה שיראני את הכיסא, אמר: "הוא 'פטר' יחד עם אמי, שהלכה לעולמה חדשים-מספר לפני מלחמת-67".

פלאחיות ערביות מהכפרים הסמוכים לירושלים לא זכו לכיסאות מעין אלה שהיו מצויים אצל המילדת והיה אסמאעיל אל-באסטי. הן ילדו בפינת רחוב או מתחת לסימטה או קמרון בעיר העתיקה בבואן למכור בה את תנובת גינותיהן, ומשגולד

התינוק היו עוטפות אותו בשק של יוטה ומניחות אותו בסל הירקות שהביאו למכירה בשוק, וחוזרות ברגל לכפר.

מר נסים לוי, מעורכי-הדין הוותיקים של ירושלים, מספר:

גרנו בשכונת ימין-משה. באחד הימים ראתה אמי פ'לאחית ערביה, מאלו שנהגו למכור את תוצרתן בשכונה, והנה היא נשענת בגבה אל קיר הבית ומתפתלת בצירי-לידה. משהרגישה אמי שאחווה הבליי-לידה, הזמינתה להיכנס ומיד רצה לקרוא לשכנתה, בוליסה מלמד, כדי שתעזור לה בלידתה. משילדה בשעה טובה, נכנס בעלה לבית. הסתבר שעמד מרחוק כדי לראות איך "תסתדר" אשתו, כשם שעמדה הגר במדבר כאשר התפתל בנה ישמעאל בצמא. שאלה אותו אמי מה בדעתו לעשות עכשיו. ענה לה: "אני לוקח אותה ברגל לכפר וְלְגִיה" (בסביבות ירושלים). אמי לא האמינה למשמע-אזניה, אולם לאחר שנתנה כמה דברי-מאכל ביד היולדת צעדה זו עם בעלה ברגל לכפר. לאחר שבועי-ימים באה אצלה הפ'לאחית ובסל-הירקות שלה כמה חצילים, דלעות ושאר ירקות, לאות הוקרה על העזרה שהושיטה לה בשעת לידתה. מאז, מסיים מר נסים לוי, נקשרו קשרי-ידידות בין הפ'לאחית לאמי.

ג. תיירות

בימים שבין פורים לחג-השבועות היתה ירושלים לעדותיה השונות מקבלת פניהם של תיירים מהארצות השכנות וממדינות-הים. הללו באים היו לחונן את עפרה של ירושלים, לבקר במקומות הקדושים ולחזות בתהלוכות הססגוניות. עונה זו הביאה בכנפיה גם "התעוררות כלכלית". מוסדות הצדקה והחסד של בני העדות פתחו דלתותיהם לקבל את פני "התרים והתרות", כפי שכונו באותם ימים, ערכו לכבודם קבלות-פנים בהן שפכו הממונים על מוסדות-צדקה אלה את תחינתם בפני "אורחים יקירים נדיבי-עם נכבדים" לתרום להחזקתם של מוסדות הצדקה. העיר היתה כמתקשטת לכבודם של תיירים אלה, אשר הקלו ממצוקתה. לאחר ששטפו גשמי החורף את סימטותיה וחוצותיה, את מסגדיה, כנסיותיה ובתי-מדרשותיה, היתה העיר מתגלה כלולת יופי והדר, ומגניה נדפו ריחות אביב. נדמה היה כאילו אף השדות והגנים שסביבה ביקשו להנעים את שהותם של התיירים.

מארצות שונות באו התיירים. מהם אמידים שבאו מארצות-הרווחה במערב-אירופה, שהתגוררו בפונדקים מפוארים ושהלכו בלווית כוהני-דת מקומיים ששימשו להם מורי-דרך. והיו תיירים פשוטי-עם שקיימו את מצוות העליה-לרגל בגופם. אלה היו עולי-הרגל הרוסים, שהיו עוברים ברחוב יפו המונים-המונים לובשי בגדים שחורים, ולרגליהם מגפי-לבד ובפיהם שירי-דת רוסיים, ולפרקים נשאו בשמיכה עולה-רגל שנפח נפשו בדרכו לארץ הקדושה.

לתיירים בני המערב וארצות-הברית נועדו בתי-המלון הזרים של אותם ימים. כל בית-מלון נתיחד בעיקר לאורחים מארץ מסוימת. "מלון יוז" עומד עד היום הזה מול בנין עיריית ירושלים, ובו שוכנים משרדי "עמידר". מלון זה היה מיועד לתיירים בריטים בעיקר. הוא זכה לפירסום בישוב העברי בארץ בשנים הראשונות של המנדט,

כאשר שכן בו "ועד הצירים לארץ-ישראל", שבקורטוב של זילזול כונה בפי אנשי "דואר-היום", ילידי הארץ, "מלון יוז" ולא ועד-הצירים. מול מלון יוז שכן "הוטל דה-פראנס", בניהולה של אשה צרפתייה, שנועד בעיקר לתיירים צרפתים ששילמו באותם ימים דמי-הארכה בשיעור של עשרה פראנקים ליום. הוא נמצא מאחרי גן-העיר ("אל-מנשיה"), ששימש מקום טיול לתושבי ירושלים ובצריף-העץ שבו נהגה תזמורת תורכית להשמיע מגנינותיה בימי חג ומועד, תחת שרביטו של המנצח היהודי-הרוסי קובלסקי, ששפמו העבות הטיל מורא על פקודיו התורכים. סמוך לשער-יפו, בקרבת בית העירייה, עמד מלון "פאסט" שחורבותיו קיימות עד היום הזה. מלון זה שימש את תיירי גרמניה ואוסטריה, ולאחר מלחמת-העולם הראשונה את האורחים הבריטים ונכבדי הארצות הערביות. בתוך חומותיה של ירושלים, סמוך לקבר הקדוש, שכנו בתי-המלון סנט-ג'ון ובית-המלון של משפחת מורקוס.

בתי-מלון יהודיים מן הידועים באותם ימים היו המלונות של אמדורסקי וקמיניץ, שבהם התאכסנו עולי-רגל יהודים שבאו לחוג את הפסח בירושלים, והשתטחו על קברי צדיקים והעלו תרומותיהם למוסדות החסד והצדקה שהיו בירושלים. בצדם של בתי-מלון מפוארים אלה עמדו פונדקים קטנים של ערבים ויהודים. כך, למשל, ידועים היו בית-המלון הקטן של בסיל פתאל, הסמוך לשער-יפו, בו שוכנת כיום לשכת משרד-התיירות, וכן מלוננו של אבראהים אבו אל-שר, שעמד בקירבת בנין העירייה. בתי-מלון אלה שימשו בעיקר ללינת-לילה, ולפעמים אף זכו בהם האורחים ב"מעט משקה".

היו כמה משפחות נוצריות שעסקו בתיירות ובניהן שימשו בחברת "קוק" הידועה. משפחות פראג'אללה ומשפחת סלאמה ריכזו בידיהן את צרכיהם של התיירים, שעד הגיעם לאבו-גוש נמצאו תחת חסותו של שבט אבו-גוש ואילו מאבו-גוש ועד ירושלים ויריחו עברו לטיפולו של חאג' רשיד עריקאת. אלה היו סוכני-הנסיעות שבאותם ימים. בשדות הניקופוריה (כיום מרכז מסחרי ומלון המלך דוד) עמדו מחסניה של חברת קוק. כאן עמדו העגלות וה"ח'נטורים" (עגלות "אמריקאיות"), האהלים וכלי-המטבח שנועדו לרווחתם של התיירים בביקוריהם ביריחו, ביס-המלח, ובנצרת ובשאר מקומות קדושים.

שדות הניקופוריה, המשתרעים מאחרי שכונת ימין-משה, שימשו לגידול שעורים כדי "לכלכל" את סוסי מרכבותיה של האפטריאכיה היוונית-האורתודוקסית – עגלות מפוארות שהסיעו את האפטריארך ואנשי פמלייתו לטיולים בירושלים וסביבתה ולבי-קורים רשמיים אצל אנשי השלטון התורכי. אותן עגלות על סוסיהן שימשו גם דורונות למושלי-המחוז (מותצרפים) התורכים. העתונות הערבית של השנים שקודם מלחמת-העולם הראשונה מספרת כי בין 1908 ל-1914 "הוחלפו" שמונה מושלים, ששבויים היו בידי שני מוסדות ש"הדריכו" אותם לפי דרכיהם. האפטריארכיה היוונית-האורתודוקסית היתה מעמידה לרשותו של המותצרף עגלה רתומה לשני סוסים ואילו אלברט ענתבי, נציגה של חברת כל-ישראל-חברים בארץ, היה מרהט את מעונו של

המושל ברהיטים חדשים שהוכנו בנגריה של כ"ח. מספרים על אחד המותצרפים הללו, שהועבר לעיר ג'דה אשר בחג'אז ובשבתו שם זכר את "חסדיה" וטובותיה של האפטריארכיה הירושלמית והתאונן על העברתו לעיר נידחת שאין בה "מטובות העולם הזה": "יקלל אלוהים", אמר במר-נפשו, "עיר שאין בה אפטריארכיה יוונית".

אניות-אניות היו עוגנות בנמל יפו ו"פורקות" את הצליינים הרוסים אל החוף. צליי-נים אלה נתקבלו על-ידי נציג הפאטריארכיה היוונית-האורתודוקסית ביפו; שם הועמדו לרשותם דודי-מים גדולים וכיבודם בכוסות תה. "סאמובארים" (מיחמים) ענקיים השקיטו את צמאונם של עולי-הרגל, שאת הדרך מיפו לירושלים אכן עשו ברגל: יוצאים היו מן ה"מוסקוביה" הרוסית אשר ביפו ומגיעים לירושלימה בשירה כשתמרות-אבק עולות מאחריהם. הבניינים המרובים שבמגרש-הרוסים שימשו להם אכסניה, והפנסיה הרוסית אשר שם השרתה עליהם מאווירת מולדתם. בשערי מגרש-הרוסים עמדו חלפנים שהחליפו את הרובל הרוסי במטבע תורכי. ככלות הפרוטה מכיסם של הצליינים היתה האפטריארכיה היוונית מלווה להם כספים כדי שיוכלו לשוב לארצם.

לעליית-רגל המונית זו מרוסיה הצארית קדמה פעולה תעמולתית מטעם מוסדות היוונים-האורתודוקסים. בתי-הדפוס הקטנים שבעליהם היו מבני העדה הזאת עשו ימים כלילות בתדשי התורף והדפיסו באלפי טפסים קריאות "לגדיבי-עם" (מכתבי שנוררות, בלשון ימינו), וכן מורי-דרך למקומות הקדושים. מספרים כי שלושים-אלף מכתבים כאלה נשלחו מדי-שנה באמצעות הדואר הרוסי בירושלים לכל רחבי הקיסרות הצארית, לפי "פנקסי-אדריסאות" (כפי שהיה נהוג במוסדות היהודים). רובלים תמורתם היו מתקבלים בשקיות של בד.

הצליינים הללו, החדורים להט של אמונה, הטביעו חותמם על ירושלים בימים שבין פסח לשבועות. לבושיהם השחורים, דבקתם ותהלוכותיהם הדתיות, עוררו ענין רב בקרב התושבים. דומה היה כאילו מיצו מן הארץ הקדושה את רוחה ונשמתה ונשאוה בלבם לאמא-רוסיה. בירדן הטבילו את כותנותיהם שאותן לבשו בלכתם לקבר הקדוש, ואף את תכריך-הבד הקטן שנמכר בחנויות של חפצי-קדושה ועליו דמותו של ישוע היו מטבילים בירדן. האפטריארכיה היתה מחלקת בחג-הפסחא אלפי ביצים קשות לבני העדה שעליהן דמותו של המשיח, ואילו לעולי-הרגל הרוסים חילקה ביצים שעליהן דמותו של הפאטריארך היוני.

מספרים כי בעת ביקורם במסגד-עומר נהגו עולי-הרגל הרוסים לחלק כיכרות של לחם לבן—"פרנזילה" בלשון הימים ההם—לעניים הרבים שמילאו את חצר המסגד. לחם זה, מן המשובחים ביותר, עלה לעתים רחוקות מאד על שולחננו בימי ילדותנו.

בימי שהותם של התיירים התקיימו בעיר חגיגות-עם דתיות. החגיגה הססגונית והרועשת ביותר היתה חגיגת נבי-מוסא, כשהיו מאות ואלפי חוגגים מכפרי הסביבה עוברים את ירושלים ועולים ממנה אל קבר-משה שליד יריחו. היתה זו תהלוכה מפוארת ביותר, בה השתתפו גם נציגי השלטונות התורכיים וראשי העדות השונות. תהלוכה רבת-עם זו, שבימי שלטונה של בריטניה נעשתה מקור פחד ודאגה ליישוב העברי

בירושלים, היתה בימי התורכים מקור שמחה ושעשועים לתושבי ירושלים, יהודים, מוסלמים ונוצרים, ואף להמוני התיירים שנלוו אליה כשהם רכובים על חמורים ונוסעים בעגלות.

לא כך היו חגיגות הנוצרים, שנערכו בעיקר בסמטות העיר העתיקה ומסביב לקבר הקדוש. בהן השתתפו בני הנוער היווני-האורתודוקסי המקומי וכן בני נוער שבאו מארצות ערביות שכנות, שהיו נותנים קולם בשיר בגנותם של היהודים. מפיו של אחד מוקני העדה היוונית-האורתודוקסית שמעתי את השיר שהיו הבחורים שרים בתהלוכת חג-הפסחא, וכך לשונו: "יא יהוד, יא יהוד! עידכום עיד אל-קרוד, עידנא עיד אל-מסית. אל-מסית חמאנא (הדאנא), בדמו אשתראנא. נחנו אל-יום פרחא, ואל-יהוד חזאנה". [וזה תרגומו: "הו יהודים, הו יהודים! חגכם חג הקופים, וחגנו חג המשיח. המשיח הגן עלינו (נחה אותנו בדרך-הישר), בדמו פדה אותנו. אנו היום שמחים, והיהודים עצובים"].

בחג-הפסחא (עיד ספת אל-גור, חג שבת-האש-הקדושה) היה קהל גדול מצטופף סביב לכנסיית הקבר הקדוש משך כל שעות הלילה. בחוץ עמדה פלוגה של חיילים תורכים שנהגו להעמיד את הרובים כמין גדר בפני הקהל המצטופף, אולם הקהל הרב היה מתפרץ ומבקיע את גדר הרובים הזאת. גם על הגגות מסביב לכנסייה עמדו חיילים תורכים ושני רופאים עמדו על משמרתם—אחד בתוך הכנסייה ואחד מחוצה לה. המתפללים בתוך הכנסייה כמעט נחנקים היו מהצפיפות ומעטר-ענף-הקטורת ועשן הנרות הרבים. בין עמודי הכנסייה נהגו להניח קרשי עץ, ומקומות-ישיבה אלה נמכרו בכסף מלא. בעלייה של הכנסייה ישבו גשים בלבד משום שחששו להידחק בתוך הקהל הרב, וגם מקומות-ישיבה אלו נמכרו בכסף. במדרגות המובילות למערת הצלוב הצטופפו כשלושת-אלפים איש. לנשים לא הותרה הכניסה למערה.

כל הקהל שעמד שעות רבות בחוץ וחיכה—פעמים בקור ובגשם—לצאתה של האש הקדושה מן המערה. משהתקרבה אליהם היו הצליינים הרוסים פושטים ידיהם אליה, נוגעים בה ומעבירים את ידיהם על פניהם ועל חזיהם. אם עברו חגיגות דתיות אלו בשלום היתה אבן כבדה נגולה מלבם של אנשי השלטון התורכי בירושלים.

שלום רצבי: חנישה שירים

היה בו הפחד

היה בו הפחד
אָבר מן החי. בראשית.
פחד ואת. ואני

הולך וחותר בך.
בונה עולמות ומחריבם.
ואני יודע. בונה עולמות ואני
סותרם. והוא יודע.

עולמות בשולי הענן, ואני
סותרם. והם—פחד סצוב בך.
אָבר מן החי ואת.

את אני אומר
במלים של בוקר. את. לא
פחד לילות אהבת תפוחים
וצעדי מבשר בחלל
כי לא. כי לא בא מועד

ואני הולך. בצעדי גונב
פחד שהיה בך ואת. אָבר מהחי שאת.
בונה עולמות
מאור שנגנז בפחד ואת.
מעולם שחרב והוא אָבר מן החי ואת.

אילמות העצים

אילמות העצים
בלילה המישן אותי מתקמרת
עד גבהיו הקרים.

גבהים פחלחלים
כמו ההרים
שאינם אלא צל אלוהים,
נקרעים משנתי
הנישאת באֵלם עצים.

מכאן בפניך על הפר
אני מביט וממרחקים נרקמים
בנומי החרישי, אני
דורך פנים. כמו יורה
חץ לעננים.

ח י

הימים הנתלים
על חודי חלומותי—
נוטעים את רגלי
פעץ שזוכר,

סופה שזרקה בפניו
שנים. זכרונות מבול,
קץ בשר ואני יושב—

אוסף תחתי כעפר
את שנותי כולן.

אתה בא

אתה בא, כשהכל כבר הולך סביבך, בדידוי עינך
השמיים שפעם חשבת, היו, ריקמה בלה קדורנית
שחייך אליה יערגו
שלובים במסכת יפה של אהבה.
אהבה ופשע.

חלקן חלום קרם בשר
חלקן בשר לבש חלום.

בגן. רוקד ברוח השר
עץ, פארתיו מלאות טל.

אומרים לך אחיך לך.
עצים מדגלים צמרות פחד גבוהות
מלאכים יפי-פנים
פבדי-פנפי-שלנה שיש בהם ריח אשה בעונתה
עושים לך
לך. והכל עובר וטופח על פניך.
טופח הלוך וטפוח עד להתפקע.

מה אתה עומד בצלם
שלשמיים מחשב אהבה סבוכה
כגדרי תיל ? מה אתה הולך ?
כשהכל עובר וטופח
עד להתפקע.

עד מחר המתנה

עד מחר המתנה. מחר
 תבואי. לבושת אדרות-אכזב.
 מחר תבואי. קרבית.
 חיית-מלחמה.

ראי שם: איש עוץם עיניים
 ואשה מסכמת בינה לבינה
 חשבון-ביניים. ראי שם.
 מה עוד את רואה ?

את תהיי פקוחת-עיניים.
 אני רואה אותך.
 פקוחת-עיניים.
 את תהיי שיר-מזמור.
 ראי אותם.
 מה את עוד רואה ?

את מושכת כתפיים.
 החיה מצטמצמת לתוך העיניים
 מפיטה בי. עיניך צהוב

חודרות בי
 בעד לעור; אור בעד אור
 וכל אשר לי

נפתלי ה. טוקר: קשר הכדים

ושוב באים עתות הפנאי לעורר בנערים מחלוקת של דעות על דבר תוכן שעשועיהם. בשתיקה ובסוד־מרעים גדונים הדברים, באשר יש בנערים העלולים להמציא חן עצמם לפני המנהל באופן של מסירת שעשועים אסורים של לב חבריהם. כל שכן בהתקרב ראש־חודש, שעתות הפנאי שלו מרובים על אלה שביום רגיל. באשר מבטלים לימודי־החול של אחר־הצהריים.

אז אפשר אמנם ללכת אל רפתו של רייכשטאל בשביל לתהות על דרך חליבת הפרות, שעל כל משיכה של מוצטפא אבראהים ניתז סילון דקיק של חלב אל תוך הדליים. ובהישלח ידי הנערים, בהסתר, אל העטינים לחלבם, אין נופל דבר מחוץ לבעיטה של רגל וחיבוט זנב, של פרה תמוהת־עיניים.

ומן הצד ניצבים כדים מטפטפי בועות וקצף, המצפים להיות נישאים אל בית־המחלבה שבחדר הרפת החיצון, הוא מקום העסק והמימכר לכל דרי השכונה. בכמיסות של סוד משתלחות גם ידיים לתהות אחר חכמת סגורם של הכדים, שהם נסגרים במין כתרי ברזל עד שמכאן ואילך לא יתודע החלב שבפנים אלא בשאון שיקשוקי הטילטולים.

לאחר־מכן אפשר להתלוות אל מוצטפא אבראהים הרפתן, המוליך שבעה חמורים עמוסים־לעיפה פחי־זבל, אל מקומות שעל הגבולין, על־מנת להשתטח על מגרשי קש ותבן. כל זאת בשביל סיכוי הרכיבה שלאחר־מכן, עם שיבת החמורים. אלא שפחד הערבי עליהם, שהרי אין לדעת מה השעה המדויקת של הערבים לפרוע פרעות ביהודים. אפשר עכשיו ואפשר אחר־כך ובכל שעה, לפי תכנית מזימותיו של מוצטפא אבראהים הרפתן.

אך לשמוליק יש דבר אחר הנשלף בהסתר מחיקו להיות מוצג לעיני הנערים. זו השפרייה הגנובה אצלו במסיבות בלתי־נודעות, והוא מטלטלה בשרשרת האחוזה בידו ומפזם ניגון של סוד ומזימה.

באותה שעה ממהר רייכשטאל הבן לדחוק בתוקף את ניצני החשש. שאין מוצטפא כאחרים בני־מינו.

אלו הדברים הידועים כבר מתוך סיפורי הספרים, והם גשנים וחוזרים בכל דור ודור שאינו מקים מקרבו מוחכמי־נסיון ונבוני־לקח.

אין משלי־המוסר נפלאים מאתנו, ואירועי ממשותם קרובים אלינו מאד. זאת ידעים גם רכובי החמורים מבני החבורה, המזכירים לרייכשטאל את ר' שלמה הרפתן שביתו היה על מגרשי הגבולין. כן ר' שלמה שזכרו טבוע במשקעי התינוקות ובא עכשיו איזכורו להיעשות מין חכה, המעלה ממצולה ערפילית צללית הדמות וזכרי תולדותיה.

"ואתה יודע, רייכשטאל, את הסיפור ההוא בכדי החלב", צועק כנגדו שמוליק

להקניטו. ורייכשטאל מזדרז לבטל כל דמיון וכל משל בריתחה ובצעק קול. אך יש גם אריה בין הנערים הרכובים, שאינו יודע סיפור הפדים הנחתמים עד כי לא נודע מה בא אל קרבם. "אינך יודע סיפור ר' שלמה?" תמה שמוליק על אריה, ורייכשטאל שותק הפעם בישיבתו הרכונה על אופף החמור. "פעם חי ר' שלמה הרפתן", מספר שמוליק במנוד-ראש, "ועכשיו הוא כבר מת. בכד של חלב מת ר' שלמה, בוקר אחד והאיש איננו. חיפו המחפים עד בוש, חיפו הקרובים עד לילה ואין קול בבית ואין קשב ברפת, אז למדו לדעת כי גם אחמד, חולב הרפת, היה ואיננו. אבל באותה שעה כבר היה אחמד מעוטר בכתר הגיבורים באהלו של אפודורה השודד, ועמיתיו מיטיבים את לבו במשתה של יין, בעוד ר' שלמה הרפתן היה אז מצורר בחיתוך ובביתור בכד של חלב, חתום בכתר של ברזל וקרבו משקשק דם".

אמת כי מצטייר המראה בלבבות והרתת מאחו באיברים ומתגדל פחד מוצטפא עליהם, עד שקרבים הנערים על חמוריהם, להצטופף זה ליד זה כדי לתת לצרה תחושה של רבים ולהתנחם. אז רייכשטאל לוחש בכמס של מחתרת כי בעצם אפשרויות הדברים חזויות, ומזומן להן תרופת האקדה.

"ובלילה?" לוחש אחד הנערים. "ובלילה כולם ישנים והוא ער והכדים פתוחים." אז בא מין רעד לצמרר את הלב ורייכשטאל בולע רוקו ומגמגם. "בלילה מזומן האקדה למראשות אבי".

"ככה ככה, מזומן למראשות, ואין פחד האנגלים עליכם?" שואל שמוליק בפיקפוק. "מזומן, אך חבוי בפלומת הפר", משיב רייכשטאל.

באותה שעה היתה הסמיכות גדולה בין רוכב למשנהו ובא חמורו של אריה, לרחח בנחיריו את אחורי אתונו של רייכשטאל. זו מיהרה לנתר בשתי גפיה, עד כי הוקפץ רייכשטאל למעלה בהיפוך הגוף.

אמת כי בא המראה הנורא הנה, של היפוך והחלקה ארצה, להבהיל את לב הנערים, אולם משחדלו הניתורים ורייכשטאל שב להתיצב בבריות גופא על רגליים איתנות, נסתלקו ביהולי המחזה הנורא.

"מדבר-שקר מנתר החמור על רגליו", נזכר עכשיו שמוליק להקניט, "זה אקדה הבדיות אשר בדה רייכשטאל מלבו".

עכשיו באה דחיפה נועמת של יד רייכשטאל ושמוליק נמצא דחוק מאופף רכיבתו ארצה. מיד מתיצבים הצדדים הלוחמים, זה לעומת זה, והאגרופים משתלחים קדימה להשקיע מהלומותיהם ברוח הקלה המלטפת. ולולא מוצטפא אבראיהם, שנחלץ מעל חמורו לבוא ולהפריד בין הניצים, אפשר עד היום היו השנים מדדים על כברת אותה ארץ ומפים בתללו של עולם.

במהרה נרגעו הרוחות וחיצי המבטים נתלו בתמיהה בדמותו של מוצטפא אבראיהם, הפורש פיסה של שק על הארץ וכורע על ברפיו במין השתחויה של אפיים-ארצה. וכבר שמוליק שולף שגית את השבריה מחיקו וכלל בני החבורה דרוכים בפתדי הסיפורים לבאות. רק רייכשטאל מתבונן בשלנה בוטחת בהולך-ומתארע לפניו ולבסוף אף מפר את השתיקה בצחוק: "הוא כורע בתפילת מנחה של הערבים".

אלו הדברים המעטים שגילגל רייכשטאל לאזני הנערים באיטלול, וכבר היה בהם להפקיע את האווירה מדריכותה ולהעמידה על דברי-בידוחים. שהלה מתמיה חידודו לפשר מנחה ערבית זו שאינה נאמרת במנין, והלה מכריז בשנינה להזכיר את היומא טבא דראש חודש, שמא נשתכח ממנו דבר זה והריהו מוצא עצמו נפסד מאמירת "יעלה ויבוא".

ובעוד אלה מתחדדים ומשלימים בין הניצים, נזכר אריה להחליק מעל החמור ולהתעמד מן הצד בלימלום של קול רם: "אשרי יושבי ביתך...", פותח אריה בתפילת מנחה וראשו מתנענע מזרחה. מיד מקפץ אחריו נער אחר מבני החבורה. שאר הנערים באותה שעה נשארים ישובים על חמוריהם בהסתכלות אחר גופו של מוצטפא אברא-הים, המשתחוה פעמים הרבה אפיים ארצה וחמורו עומד לצידו בשפיפה של ראש ללחך את עשב הארץ.

ובעוד אלה הנערים שרויים בעיצום עיניים בעיצומה של תפילת עמידה מהעבר הזה של המקום, ומוצטפא אבראהים מתעסק בנפילת-אפיים אחרונה מהעבר האחר, בא פתאום חמורו לידי עמידה ממושקת ותיכף לכך הוא פותח בנקבים קטנים על גוו של מוצטפא השהוי עדיין ארצה בהשתחויה.

זה המראה הגדול, גדל-הבדיחה וארך-החידוד, המתפלפל בנפש הנערים בעוצם צחוקו. עד כי הגיעה שמועת האירועים אל אוזן שני ניצבי ה"שמונה עשרה", שמיהרו על כן לתת פתחון-ראייה לעיניהם. מה שאין כן מוצטפא, לדידו אין המעשה מעשה-חידודים כלל ועיקר, לפיכך הוא ממהר להתנער מכפרת השתחויותיו לעשות נקמה גדולה בחמורים במטה-הזעם אשר בידו.

סוף-דבר לרייכשטאל הוא נשמע. שכולם כבר יושבים רכובים על חמוריהם ומוצטפא מכין עצמו להעפלה רוגעת על האופף, אז כבר מצטיירים על פניו סימנים של צחוק על דברים שבעבר ואותות של חיפזון על הצפוי בעתיד. שפן עם ערב שב הוא לכפרו לפגרת ליל-ששי ולשבות ביום קדשו שלאחריו כמנהג הערבים, ובאו זכרות אלה להאיצו לשיבה חפוזה. הוא הדבר שרייכשטאל משמיע עכשיו לבני החבורה על-מנת לזרזם במעשה הרכיבה. עד כי מרחוק נראית שורה ערפית של זוגות רגליים הדופקות ומטופפות על בטני החמורים.

*

עכשיו כבר שעה של טרם-ערבית בחצר השטיבלאך. צפופים עומדים המתפללים, מתוך חיפוי לשעת צאת הכוכבים.

אפשר כי אף למוצטפא אבראהים הרפתן יש עכשיו מיני התכנסויות של בין-ערפיים ברחבה של איזה מסגד. ואפשר כהנה וכהנה דברים אחרים המבלבלים נפשו של ילד מבני החבורה, הניצב אף הוא בחצר השטיבלאך.

אז מנסרת פתאם צווחה של קול הקורא "והוא רחום"... ותיכף לכך מקהלת הקולות העצומות של העוברים לפני התיבות והחלונות והניצבים לפני העמודים והפינות. וכבר "מעריבים ערבים", ובן-רגע "אוהבים את עמו ישראל". אז גם באו שתי

שוועות של "שמע ישראל" להבקיע אזני הילד בקולן עד כי הוא משים ידיו באזניו כפקק. ובהתאוששו הוא רואה את שמוליק ואת אריה הניצבים מזה ומזה למקום עמידתו כאילו בדיקדוקי תפילה עסקינן. וכבר היתה ידו דרוכה לשילוח סגוקרת, לולא מיהר שמוליק לטפוח על שכמו בחביבות ולהאיר עליו פנים שברעות. באופן זה אף ניתן לשמוליק לקרוב שנית סמוך לאזנו של הילד וללחוש לו הפעם על דבר סוד שיש בלבם עמו להשית.

זו הלחישה המלמדת כי כוחו יפה לבוא בסוד מרעים לאחר-מכן, בדרכים המובילות מן השטיבלאך אל צדי דרכים שבשוק, ודע שהדברים המתלחשים עתה בהסתודדות המשולשת מתמשכים קימעה, וקימעה יותר, ומצריכים הגדה מפורטת של כל מערכת המעשים. כגון אופן ההתגנבות הלילית אל מתבואי הרפת של רייכשטאל המתוכננת עם לילה, כדי שתהיה זו נסתרת מעין רואים. וכיוצא בזה המקמקות היציאה לאחר בדיקת כלי-גנזיו של מוצטפא אבראהים. והשעה דווקא עכשיו כשרה לבלישה, באשר הלך לו מוצטפא לבית השתחוויותיו לשמוע ודאי משאות ליבוי והסתה. ובהגיע שעת הפורענויות יבוא מוצטפא אל הזדרי משפיותיו שברפת, לשלוף ממטמוניות כליו את כלי-המשחית המוכנים לעת כזו. לפיכך יש להקדים מהר בחיפוש חשאי בכלי מטמוניותיו.

כך גדונים הדברים לפרטי חלקיהם בלחש הסוד, אגב הליכה בצדי דרכים. ויש על כן להצטייד בפנס קטן של חורף, ולטעון באזני בני-הבית על דבר סדר לימודים של לילה המתקיים בישיבת המתמידים. ואכן שבים השלושה להיפגש אחר-כך, בחשכו-יות אשר ליד הרפת. אצבעו של שמוליק מצביעה על שער הרפת הקדמי המוליך אל בית רייכשטאל. ומן הבית מבצבצים אורות חיורים של לוקס וגם עולים לחשושי דברים המעידים כי אין עדיין ישנים בגו. הוא הדבר המקצר יותר את רוחו של שמוליק מפני צורך החיכוך עד לשעת כיבוי האורות בשביל ההתגנבות הנסתרת פנימה. אז מצביע שמוליק אל עבר הרפת הצדדי, המוליך אל מדורי הפרות, ומלחש על צורך ההקפדה מפני בתי-תצפית שמסביב. כי יש בהם מנצנצי אורות וצללי אנשים, העלולים להציץ מבעד לחלונותיהם למטה ולראות שלש בריות קטנות ותמוהות המהלכות עתה לאט ובחשאי סביב גדרות הרפת, מתוך בחינה מדוקדקת של כל אתר ואתר. ואין הנערים יודעים מה יהיה אופן החדירה פנימה אל הרפת. שהרי השערים נעולים על סוגר והגדרות גבוהים ומקיפים את הרפת מכל צדדיה. וכבר העיניים מופנות בתמיהה אל עבר שמוליק לשמוע מהי מזימת ההתגנבות הכמוסה אצלו משפבר. והוא אז מצביע על עץ-חרוב שבקצה הגדר, הגדל אמנם מחוצה לו אך ענפים לו ועפאים המסתעפים מעבר לגדר, פנימה אל חצר הרפת. ושמוליק לוחש כי יש גם סעיף גזע איתן המתענף פנימה בקימור עד לפגיעתו ארצה. אלא שיש קודם לבלוש אחר בית רייכשטאל, לתהות אחר המתארע אם כבר כבה אורו החיור של הלוקס. הבחירה נופלת על הילד לשוב על עקבות הדרך סביב, בשביל להציץ בהסתר החלונות ולהבין במדויק על המתרחש בפנים. אכן פליאה היא דרך פעלו של הילד שאין בה כל חותם של פחדי לבבו. ובניגוד לכך

הוא אפילו משתהה קימעה ליד שער הרפת הצדדי, להציץ בעד חרפיו פנימה ולראות שחור של לילה הפרוש סביב. לאחר-מכן הוא מפסיע על ראשי בהונותיו אל תוך סימטה צרה, מרוצפת-אבנים, המפרידה בין ביתו של רייכשטאל לבין בתים וחצרות אחרים החבורים אלו באלו כחוליות-שרשרת. ובמחשך הסימטה יש רק בליחה אחת של אור המתרטטת מבעד לחלון ביתו של רייכשטאל, כי תלוגו בגדר הרפת זגוג ובתחומי הרפת הוא יושב.

ומבעד לוילון החלון משתקפת דמותו המזוקנת של רייכשטאל האב, בישיבה המשקיפה עה את עיניו בתוך פנקסי חשבונות עד כי באו שתי פיאותיו להחליק בקצותיהן את רישומי הדפים. עיני הילד המציצות בגניבה מבחוץ, בולשות אחר אותו כר, הכומס ודאי בפלומת קרבו אקדה. ונצרכת ציפיה של שעה ארוכה עד שרייכשטאל קם ממקומו לסגור פנקסי חשבונותיו. אז הוא משמיע מין כיעכוע אדיר שבגרון ורץ אל עבר החלון להטיל את ריר-פיחו החוצה. באותה שעה ידע הילד למהר ולהקדים רתיעה קלה הצדה. מיד גם גשלת ידו של רייכשטאל מבעד לסורגים החוצה, בשביל לסגור את תריסי הברזל. דא עקא שאין התריס נמשך מפני הילד הנשען על קצותם. עד שרייכשטאל מושך את ידו אליו אחורה, למען שלחן שנית ביתר-כוח וביתר-שאת, דרך סורג אחר שבחלון. זה המעשה הנותן לילד שהות להפסיע פסיעה אחורה ולהיעתק מכל צמידות לתריס. היד הנשלפת עתה שנית מבעד לסורג אחר לופתת הפעם את התריס בחוזק של מלוא כף היד, ובתנופת-אדירים באה המשיכה הנרגזת פנימה להחריד את יקום הלילה. התריס מטחטח ומכה על אָדן החלון להחריד את שקט הלילה ולהגיס את הילד בבהילות אל מעבר לסימטה מנגד. הרחק כמטחווי קשת מחלון הביהולים.

כשנתישבה עליו דעתו לשמוע כי אין כל פעמי רגליים המרדפות אותו לתפסו מסב הילד עיניו את סימטת הפורענויות לראות כי הווית הלילה שוקטת על שמריה, וכי אותה בליחה חירות הולכת ומתפתה עד שהיא באה לידי היבהובי גסיסה ונכבית. עכשיו נעשתה הסימטה שחורה כפחם, ומצד השער אין כבר להבחין בחרפים ובסורגי-העץ. זהו המראה המזכיר לו כי מעיקרו שלח לדבר האור היה, וכיון שנשתררה החשכה דינו לשוב על עקבותיו לבשר לשנים שמתחת לעץ. הלילה בחזקת חשכו עומד, והשקט הגדול מזכיר הפעם לטפס על הגזע, בזהירות מופלגת, בנתיב הענף אשר ידעו שמוליק. והוא אז תלוי מעבר לגדר, על צדו המתקמר של הענף, ורגליו כבר שמוטות כלפי מטה, בגישוש אחר מצע של קרקע הרפת.

לא עברה שעה קלה ושלושת בני החבורה ניצבים צפופים על רפידת הקש והזבל ועיניהם נשואות אל הפתחים לבחון מאיין עלולים מיני רעות להיפתח. שוב שוב מלחשש שמוליק שכל אחד לעצמו יהא מפשפש במקום זה או אחר בחיפוש אחר בתי-מחבואיו של מוצטפא. ואז הוא מצביע על שתי דלתות שלצד הרפת, האחת היא אל מחסן של כלים וכדים ריקים, זו הדלת שאין דרכה להינעל על סגורי מנעולה אלא

סתם בידית של יד. ובעודו מחזיק בידית רומז שמוליק לילד להיכנס אל מחסן הכדים ולסגור הדלת אחריו.

לבוא אל הכדים הריקים פנימה, ולא ידע איש כי יש בא ויוצא אל הרפת. והילד ניצב בשתיקה של אימה מתוך זכרון של כדים ריקים, והפנים המיוראים האלה של הילד מזרזים את שמוליק לחזק את אומץ-לבו במעשה-פריצה שהוא עצמו עושה בדלת אחרת של חדר המחלבה. זו הדלת הסגורה על מנעול ומפתח. ופועל-מעשיו כאמון על-י-פריצות, בלהב של אולר הוא עושה זאת, מתוך החדרת חודו בקו הריחה שבין המשקוף לדלת, ובגרירת לשון הבלימה פנימה, אל בית המנעול. "הנה אתה רואה", לוחש שמוליק, "הנה אתה רואה טירחת פריצה שלי, הו הו, הנה נדחק כבר פנימה, ואח"כ יש עוד לגרד משהו בשביל אריה, כלומר דלת אחרת המוליכה אל מרתף הרפת, שם בתוך המחלבה. באופן זה נעשה הכל סדור ומחולק על אפניו. כל אחד לעצמו, במקום שדובר בו, יהיה מפשפש לגלות מחבואי-כלי-זינו של מוצטפא. כך גם אריה במרתף הרפת, וכך גם שמוליק בחדר המחלבה".

וכך גם הילד במחסן הכדים הריקים, שהוא אטום וחשוך כלילה. ובהיסגר עליו הדלת לא ידע הצופה מבחוץ מאומה על אור הפנס העתיד להדלק שם בפנים. אך הילד בצעדו על האסקופה לבו עדיין מהסס בכל זה המעשה ואזניו קשובות אל פתח המחלבה לשמוע אם אכן באו השנים פנימה ויסגרו הדלת אחריהם. רק אז הוא בא אל החדר פנימה וחרש סוגר את הדלת אחריו. אז בא חושך כשחור של בור לעטות עליו מסביב ולהגיד לו שאין פה בחדר דבר מחוץ לדממה שחורה ושורה של כדים ריקים. המחזירים אליו ניצנוצי אור-פנס שנדלק סוף-סוף. אז הוא כבר פוסע בטוחות מחד אחד למשנהו ובידו פנסו. אט-אט מתגברת בו עכשיו תחושת האומץ והנועזות למשש בידיו את בתי הכדים ולראות בבירור שהם ריקים מצוחצחים ומיכנים להתמלא חלב.

עכשיו הוא טורח למצוא משהו שלא במראה הנגלה, שמא יש חללים כרויים באדמה, וכוכים נקובים בכתלים אשר כוסו על-ידי הערבי בחכמת ההסוואה. הנה והנה מימצאים של סתם שהם בעצמם ברואים כך מטבע. והנה זה, כן מה זה, נדמה כי זה משהו, משהו שהוא משמע פתח של ממש שאין עליו כל דלת. אכן יש הפעם להישמר באור הפנס מפני אשנב חדר זה החצוב בקצה הקיר, במחופר לתקרה. ועליו מתרפטת פיסת שק דהוית כל צבע, שיכורת ריקוד לספר על דבר משבים קלילים של רוח המתנשבים מבחוץ פנימה לסירוגין. אט-אט נחשפות תעלומות החושך ללמדו על חליפות בגדים התלויים בפינת החדר, יד אחת מחזיקה בפנס והאחרת מרטיטה חיטוטים בחיקו של כל אחד מהם עד שהיא שבה, בשלל מכוב של קופסת סיגריות "לטיף", אותה הוא ממחר להשיב לכיס המעיל.

אחר-כך שרפרף-העץ המרובע, משהו במראהו הגוף והמגושם טעון בדיקה. ובהתמש-מש השרפרף לצדדיו הוא מתגלה כיציר מוזר בעל תחתית כפולה. בפליאתו הגדולה מקיש הילד בפרקי-אצבעותיו והדים נבובים מתעממים לאזניו, להגיד כי יש חלל-

ביניים, אטום מכל צדדיו במלבן השרפרף, וכבר הוא שב להקיש על כל צדדיו ולנענעו כמטוטלת, ואזניו אכן שומעות כי יש משהו המתדפק שם בפנים על כל טילטול וניעה, עד כי נמשכת איזו מגירת-מחבואים המותקנת מתחת למדף הישיבה. במהרה מתפענחת התעלומה לצד קצת אותם פחדים שבלב, שהוא רואה אגידת חוברות קשורה ותמונת אקדח המפארת את המעטפת.

זוהי שעה של ריגוש מתגבר, רעידת אצבעות המתקשות לאחוז באסופת תמונות קטנה, שנמצאו בצדי מגירת-המחבואים ועליהן מודפסות דמויות של ערבים חמושים ומצוחצחי חרבות, מהם רכובי סוסים הדורים ועוד ועוד פריטי קישוט וכלי-זין שאין העין עכשיו פנויה לביורר מהותם, מפני דברים חדשים שמקרוב באו להתחוו, מתחת לידי הממששות של הילד. הללו מגלות כי יש משהו ברגלי השרפרף, משהו במקום חיבורן, הטעון חקירה ופיענוח. כי ניתנות הרגליים להסתובב ולהינתק מציר השרפרף. אז מתגלות הרגליים כנבובות, שפתחן פקוק ואטום בשענה רכה. וכשזו נשלפת, בחוד אולר שבכיסו, הוא מנסה תחילה להציץ בצימצום של עין, אך סופו שהוא מער ומכה את צד הפתח אל תוך כף ידו עד כי גולשים החוצה כדורי אקדח זעירים ואחד לאחד הם מחליקים אל בין אצבעותיו.

הנה כי כן חשופים עכשיו מסתרי הרפת וכלי-זיניה, אלו הסתרים המגידיים נכונה את סיפור מזימותיו של מוצטפא. יש אפוא למהר בהקמת האזעקה הגדולה בטרם יבואו פרעות הערבים. לעלות לקראת הרייכשטאלים הרדומים, להתדפק על חלונותיהם, כי יש רעה העומדת אחר הכתלים, משגיחה מן הרפתות.

אך בשתיקתו הבלתי-מתבארת הוא מזרז את ידיו להתעסק בזהירות בהחזרת המחבואים למקומם. ובנטלו את השרפרף להחזירו לפינת עמידתו אין המעשה מסתדר בנקל מפני התעמדותו העקומה. על כן מנשף הילד רוח להבריא את גרגרי החול, לנקות את המרצפות כל-כך עד שכמה מקווי חריציהם מתעמקים לסדקים נבובים. וכבר שולף הילד את אולרו, להחדיר את חוד הלהב לעומק החריצים, לרדת לסוף נביבותם, מדוע נדחק הלהב כל-כך ונכנס ואל הקרקעית לא יקרב, ובהישלף הלהב אל מחוץ למשקעי החריצים נרתעות כל אותן מרצפות ומתרעדות כמיקשה אחת. על כן שב הילד להחדיר את חוד הלהב אל תוך שיקועי החריצים, למצוא תורפה טובה לכפיפה ולתנופה, לגילוי הסוד.

אכן יש שכר לפועל אולרו. שהוא מוצא שיקוע תורפה, המקל על פתיחת מחבוא המרצפות וגילוי בור חשוך של מסתורין. בנשימה עצורה הוא מציץ אל הפמס השחור. לגלות כיסויי שקים הצריכים הוצאה החוצה, אחר-כך אותו כתר-ברזל החותם ואוטם צווארו של כד חלב, השרוי בתוך ארגז של עץ, עמוק באדמה. והאצבע המשוטטת על פני הכתר סביב מחליקה על פני לחלוחית דביקה ושמוגנית, המעלה בזכרון הילד סיפור ר' שלמה וכל אשר בוותר לתוך הכד.

אז מתנשבת בו פתאום רוח הנועזות והוא משלח ידיו מנגד לחלוץ את כתר-הברזל מבין מנופי סוגריו. אין הוא מרגיש כי פעילותו הנמרצת מרעישה מתכות, והקול עשוי להלך אף למקומות שמעבר לתחומי החדר. מלאות התשומה נתונה עכשיו

לאותה שמנונית, המשוחה כמין דונג על דפנות צווארו הפתוח של הכד. עכשיו הוא נוטל את הפנס, לקרבו אל תוך הכד, ולראות שכבות מעופות של משחות-סיכה, הממלאות את הכד סביב-סביב, ובתוכן מתבוססים כלים מכלי-נשק שונים, לאמת כל אותו חשד על-אודות חרושת-מזימותיו של מוצטפא והפרעות העלולים ממנו. וכבר אין עכשיו בלב הילד אותו דחף-פחדים להקים מיד את השוועה הגדולה אלא בנחת ובשיקול הוא סוגר את כתר הכיסוי, אף אינו שוכח לאטום בשקים. ובעודו טורח לכסות את הבור במחבוא המרצפות, כבר הוא יודע מהו סדר הדברים וההתראות שהוא עתיד מחר לגלות את אוזן הממונים מבעלי הרפת.

הנה כי כן שב החדר להיות מתוקן ומסודר כבתחילה, ואין על הילד אלא לחמוק מבית-המסתורין אל חצר הרפת, לטפס על ענף ההתגנבות אל מעבר לגדר החוצה. ואין הלב מגיד לו, כי אפשר שלא הקפיד קודם בפתחת מכסה הכד, עד כי הלך הרעש למקומות שאין שמיעתם רצויה. וכבר ניטל הפנס לידי, להאיר לו קלושות את גתיב היציאה, ובפסיעות בטוחות הוא בא אל חדר הכדים הריקים. אז דווקא בוקע מן החוץ שאון, שהוא כנדמה טריקה של דלת, גם רחשי צעדים, כבדים אך חפוזים, הולכים וקרבים לצד שהוא חבוי בו.

מה יש אפוא עכשיו לילד לעשות מלבד כיבוי הפנס, לשוב אל החדר שבפני-ולפנים ולקפוא על שתיקה וחושך, עד יעבור זעם. ודע כי יש לילד גם אולר לעת-מצוא-הסכנה, מין חוד ולהב, האמונים עלי דקירה וחיתוך.

הנה הפחד הסמוי מאחרי הדלת פוסע, איש שידו שלוחה למשש את המשקוף, להדליק את אור החדר. אז מתלטש אצל האיש המבט בשורות הכדים שהם ריקים ומגמגמים. אחר-כך מדלגת הסתכלותו אל פינות אחרות שבחדר, לראות כי בעצם הכל מתוקן פה על אופניו.

ארוכה ציפיית הילד מאחרי הפתח בלהב שלוף, אף כי קצר הוא הזמן. נדמים אף הצעדים כאילו הולכים וקרבים הם למקום ההתחבאות, אך באמת מתרחקים פעמיהם אל עבר פתח היציאה, כיבוי אור-החשמל ושוב סגירת דלת. וצעדים המתעממים ונבלעים.

עכשיו השעה הבטוחה ליציאת מחבואים. להדליק, בחשש-מה, את אור הפנס ולפלט על ראשי בהונות דרך אל פתח היציאה. ועל היד להתעסק בשקיטה בידית המנעול לצורך פתיחה של הדלת, דלת שמשום-מה מתברר הפעם שהיא נעולה על מסגר.

אפשר אכן להיתפס לבולמוס של בהלה גדולה, אבל אפשר להיזכר בחכמת פריצתו של שמואליק אשר היה עושה זאת בלהב אולר, מתוך החדרת חודו בריות שבין המשקוף לסגור הדלת ולגרד את לשון הבלימה, פנימה, אל בית-המנעול. כך כך אף עושה עתה הילד באולר שבידו, בתנועות חיפוך וגרידה להחזיר את הלשון הסוגרת אל בית-המנעול. אך זו אינה חוזרת בה מבלימתה. שמא מוטב לצעוק סוף-סוף את הצעקה הגדולה על כל ישני-הלילה, שיהיו מוגדים על חורשי המזימות ומתודעים למחתרת הכד והפיסא. זה הדבר הבא פתאום להזכיר כי יש עוד משהו בתקוות הלילה, מחשבת הכד והפיסא והאשנב של מעלה. משל למגדל-הקוביות של זה על זה וחמיקה

החוצה. ודי לו בכד אחד מאותה תערוכת-ראנה, שהוא נוטלו מפן-מנוחתו אל חדר-הפנים, להעמידו לצורך טיפוס אל האשנב למעלה. עתה אין לו אלא להחמיק גופו החוצה. לאחר-מכן מנוסת-אימים אל תוך הלילה השחור. על אִם זו הדרך בית הילד. שם, במבוא הכניסה, הוא מתישב על מדרגת הסף, להרגיע קימעה את מפוחי ריאותיו. עכשיו נתן דעתו להעביר ידיו על ראשו ולהינכח כי בגילוי-ראש רץ בדרך. אין זאת אלא כי אבדה כיפתו ברוח, אי-שם בנתיבי מנוסתו. כל זה מגיד לו כי תיטיב ההתגנבות הנסתרה אל ביתו החשוך, כי על כן יהיו פניו מחביאים את אותות הלילה החרותים על עצמם ויהיו משכימים עם בוקר, במראה ובמחשבה חדשים.

אי-זה הדרך ישפן אור? כי הלילה הוא ליל-ביעותים. אמת כי עמדה לילד חכמת הפניסה השקטה, הבלתי-מורגשת אצל ישיני-הבית, אך הלילה בא עליו באימת חשכו להדיד שינה מעיניו.

אור-הגץ מבצבץ בחלונות, אשמורת-השחר למתפללי הוותיקין. חבל שאין בני-הבית ממקפידים הוותיקין, כי אז היו רגליו מדדות כבר ברחובות הבוקר, בחיזור אחר רייכשטאל הבן להזהירו מפני מוצטפא הרפתן. גם בזרוח השמש במלוא גבורת בקרה אין היגד, במסע שחריתו לבית-הכנסת, רגוע מזכרון הקורות. תשוקת הלב והעין היא לכל אותם דרי הרפת שאפשר יהיה להגניב לאִזנם שמץ ממחבואי הכדים. דא עקא שאין בכל מגיני הבוקר איש ממהימני הסוד וממשויכיו, לא בעריש ולא שמוליק אף לא רייכשטאל. רק שוב אותן דמויות של מתפללי שחרית, עטופי הטלית ומלופפי התפילין. כל זה מושך שוב על היגד את חוט ההירהורים אל אותם ביהולי הלילה, מצוירי הצבע האדום והכד, עד כי באה מחשבה על דרך אחרת, הנוטה מדרך-המלך, לאמור: לשוב הביתה מסימטאות עוקפות, החולפות על-פני רפתו של רייכשטאל. להציץ מה מראה הבוקר בעת פתיחת שער. מחשבה חדשה הכובשת את הלב, לרוץ כבר עכשיו, עוד בטרם "קדיש" ו"עלינו", דרך הסימטאות העוקפות, אז עבר מקום-צופים הנשקף על-פני רחבתו של רייכשטאל.

אכן יש כבר משהו המתארע במבואי הרפת, העין המסתכלת ממהרת לראות את עדת האנשים הצובאים לפתח שער הרפת. והעיניים מבחינות, אל-גכון, כי אין זו סתם קהילת אנשים שבשיגרת המיקה והממכר של בוקר, אלא התקהלות שבקול-ענות, המגידה אף למשקיף מרחוק כי משהו מהבלתי-רגיל מתארע במבואי הרפת. משהו המירא את הילד מלקרוב אל שער החצר, לראות במוחש דברים שהם עתה מצוירים אצלו במדמיה. ובגדול ריגושו הוא נבעת מפני איש השב ועובר לידו.

"מה קרה שם?" באה מבוכתו לכלל גימגום דברים, "מה קרה שם?"

"זה קורה, זה קורה, צריך להישמר", פולט האיש מתוך משך פיסועו וחולף.

"צריך להישמר", מצטלצלת הקריאה באזני הילד, והוא אז נמלט לביתו מפחד.

אחר-כך באה השעה של הליכה לחדר, שם, במעלה המדרגות לחצר החדר, הוא רואה

את רייכשטאל הבן מהלך מסביב לעמודי החצר, כאותו טורף המבקש לקרוע את סוגר כליאתו. רייכשטאל בידיים הלופתות את עמוד-התווך אשר תקרת החצר נכונה עליו, והילד בעמידה קפואה, האוצרת בתוכה רטיטת נימים. גדמה כי לרגע קט ניטל כוח דיבורם.

פתאום מתנפצת בדממת-האיתנים קריאה נסערת של רייכשטאל: "גנב!" פליאת גנב מציירת סממני תמיהות בסבר פניו הקפואים של הילד. ושוב קריאתו הנרגזת של רייכשטאל: "גנב!"

גדמה כי האזניים לא קלטו כלום. והקריאה אך באה להזכיר לילד להגיד רזים של לילה. אך רייכשטאל עט עליו באגרופים קמוצים וצווח את ה"גנב! גנב!" וקמיצה אחת גם מכה על אפו של הילד, להשכיבו פרקדן על הארץ ולהגיר מנחיריו דם. "מה... ה...ה?" תמיהה מגומגמת ומלאת מבוכה של הילד המשתטח פרקדן, והדם מפכפך מן הנחיריים לשני שפמים אדומים מצדדים. מבולבל מעצמת קמיצתו, מנמיך רייכשטאל את קולו: "יש עדות של כובע, כיפה המושלכת בחצר הרפת". דברים בעלי משהו המטלטלים את הדעת, אך היד חשה מעצמה למשש את כיפת הראש.

"כיפה מושלכת?" מתמלטת תמיהה, ודבר-מה מבולבל ניצת בזכרון הילד, ודאי יש טעם כלשהו בכל זה.

"כיפה מושלכת ליד מחלבה גנובה", לוחש רייכשטאל במפגיע, ומשלח מן הגבהים מבטי אישום, "קופת מחלבה פרוצה, בלילה, חה, אתה יודע היטב, המגירה ועשר הלירות, והכיפה שלך מושלכת מתחת לענף החרוב". "הכיפה שאבדה", מלחש הילד לעצמו, "אבל חדר המחלבה... זה... זה היה... לא אני, זה היה..."

"זה היה בלילה, עם קצת רעש, אך אבי לא שיער את הקשר". צריך סוף-סוף הילד להתנער מרביצת הפרקדן, להרוויח מעט זמן למחשבה צלולה יותר. ממחטה לבנה הנשלפת ללא חיפזון מכיס המכנסיים, וקינוח הפנים המגואלים, שהדם עדיין מפכפך עליהם לאט. מוטב לשמור מוצא הפה והלשון, מה דברים לשמוליק ולאריה בכל זה? ולאותם רזים דכדים יש ודאי איזו גגיעה כמוסה, ולמוצטפא? אה... אה... זהו.

"ולמוצטפא?" מנצנץ הילד בעיניו ושואל. והנחיריים מתקנחים אז מזיבתם ומתהדקים באצבעות.

"מוצטפא, תודה לאל, מוצטפא", אומר רייכשטאל ועושה בראשו מיני גענועים רמוזי-משמעות. "אבל מוצטפא, הרחק בכפר, לא היה ולא חזר ואינו יודע דבר". במהרה החל רייכשטאל בחיפוש המדוקדק, חיטוטי ידיים ופריעת כל כיס. והילד ברצותו לא לפקפק בקיון-כפיו חולץ כל חיק ופורם כל קישור עד כי באו כל מוצנעיו לידי תשומה לעיניו הלטושות של רייכשטאל.

"עכשיו שזה כך, חתחה", מגחך רייכשטאל בביטול ופולט כמו לעצמו, "פיקח יותר מהנחשב, חתחה... כסבור הוא שזה צחוק. חתחה, צחוק מי שצוחק במשטרה אחר-כך. להתראות".

והילד ניצב במבוכת עמדו, ספק נפחד ספק מבוש, ומסתכל בניפנופי הלעג שרייכשטאל עושה בידיו בצאתו מחצר החדר.

אמת כי כל זה כל-כך בלתי-צפוי ובלתי-מובהר, ומן הראוי בהחלט להגניב דברים עם שמוליק ועם אריה, שעתה הגה הם פוסעים טנדו בדרך הנשקפת בעד פתח שער החצר. לצאת אפוא לקראתם בטרם יבואו השערה. כי יש כבר באי-חדר אחרים ההולכים ומתכנסים בחצר. ורייכשטאל הלך ואיננו, על-מנת לשוב אחר-כך. ואצל השניים הפוסעים עתה בחשיבות ועיניהם מסתכלות בפניו המגזאליים של הילד מצוי אל-נכון פתרון כלשהו, רמזי ביאור לכל ערבוביית הלילה. יש צד במחשבה הטוען לילד להקדים בהגדת מחתרת הכדים החתורים בתחתיות הרפת.

"מ...מבינים, זהו רייכשטאל..." מזדרז הילד לשפך את ניצנוץ ההשתוממות שבעיניהם למראה חטמו הפגוע. והממחטה שוב נשלפת לקנח ולהדק נחיריים המנטפים דם.

"ריי...כ...שטאל?" מתרעד מין קול של רתיעה משמוליק. פני השניים כבר חיורים דיים לרמזו לילד על משהו מירא, המאיים פתאום על מעורבי הלילה.

"חה... הוא בא בטענה של כיפת-ראש, כאילו אבידה מסגירה, חה... בכלל מי יישבע שזה אבד אמש, כבר ימים-משכבר..." זורק הילד בביטול.

"כיפת-ראש? המ...מ..."

"בטיפוס שבהיפוך הגוף אפשר לה לכיפה לגשור בחצר הרפת, המ... ומ... ומשהו", כך אמר רייכשטאל, "משהו קרה בחצר המחלבה".

והיתה עכשיו ציפיית הילד גדולה לאין-ערוך לשמוע רמזי מילין כלשהם. על כן היתה לו הדומיה המתמשכת מעיקה-מנשוא, שהוא רואה את השניים בוהים היישר באופק הכחול, ובעיקר השפתיים, הללו מהודקות אשה לרעותה כמו צבת, כמרמזות על השתיקה העתידה להתארך.

וכבר קרבה החבורה לשערי החדר. והילד מאטאט יותר את קצב ההליכה ומכפח בגרונו כמתקין עצמו לקראת ההגדה הגדולה של סודות הרפת וכדיה. או שמוליק מטה פתאם ראשו הצדה, אל הילד, וממלט חרש מתחת שפתיו:

"ואתה? מה אתה אמרת לרייכשטאל?"

"אני? לרייכשטאל?" שש הילד להוכיח את טיב היאמנותו. "כלום, לא אמרתי כלום, לא היו דברים מעולם".

והשניים ממהרים במדרגות החדר, בעוד הילד מפגר קימעה אחריהם. בזה הבוקר היו עופות-השמיים טרודים להוליך את הקול. רייכשטאל טרם שב עם הפמליה החוקרת אך האווירה המשוכה בחלל הכיתה טעונה חשמל. דומיה דרוכה המצפה לבושת הגנב כי ייקרא. שתוקים יושבים הנערים ועיניהם מתגנבות מפרק לפרק להציץ על הילד היושב ביניהם, כתאבים לראות מה מגידים פניו לסוף הגנב כי ימצא. אף הוא מגניב מפרק לפרק הצעות, כמוסות-משמעות, אל עבר שני שותפי

הסוד והתעלומה, היושבים שחוחי-ראש, קפואים ללא ניד-עפעף, כתאבים דווקה להטעים נתיקות מכל הדריכות המשוכה סביב הילד.

זו האווירה המתנשבת גם בהווית עולמו של רבי יחיאל הרעבע. שאין ר' יחיאל מקפיד עכשיו על לחשושי נערים ואין לבו לאותם שילוחי מבטים שאינם לעסקה של תורה. נדמה כי אף את לבו טורדת הציפיה לצו הקורא לילד ולסילוקו, שיחזיר את סדר הכיתה על כנו.

וכשזה בא, אז העיניים נשואות אל עבר הפתח לראות את חומרת סברו של המנהל זהוב-הזקן. ואת רייכשטאל הבן הניצב בשתיקה מכונסת מאחרי הפתח, ליד אביו זעוף-הפנים, שארשתו אכן טוענת על מספנות הנגב.

מה-מופלאה זו האילמות הקפואה על בני הכיתה שאין בה עדיין כל אומר ולא דברים אך בכל החדר יצא רעמה. זו השתיקה הכבדה, האוהזת גם את ר' יחיאל, בישיבתו השחוחה, טמונת הפנים בתוך המסכת הפתוחה. רק העיניים, אלו העיניים הבוהקות מתוך מעטה לחלוחי דק, משוכות כלפי-מעלה להציץ בהולך-ומתארע לשמע קולות המלים הנזרקים מפיו של המנהל.

והילד קם ויוצא, ור' יחיאל נוטל אל פיו חופן של שערות זקן ללעיסה. ובעוד עיני הכלל קולעות חיצו מבטן בילד המפלים לעצמו דרך, יושבים שמוליק ואריה, שחוחי-ראש, קפואים ללא ניד עפעף, כתאבים להטעים ניתוק כל מגע עם כל זה הענין. לאן מובל הילד תחת משמר, לארכו של פרוזדור, לתזונת העיניים המציצות מכלל החלונות? אל בית המנהל זהוב-הזקן אשר בקצה הפרוזדור, לחקירה ולהודאה ולהשבת כסף הגניבה.

כך מצטיירות הקורות בעיני רוחו של המנהל, שתהיה ההתכנסות קצרה, מתעסקת בתמצית ובמסקנה, ובמתחייב מבחינת הגמול והעונש. בזריזות של מקדימי מצנה לכנס את הפמליה ליד שולחן המשפט. שני הגדולים, המנהל ורייכשטאל האב, בישיבת חשיבות, פנים אל פניו הנזופים של הילד. והוא אז מצווה לעמוד בעמדת נדונים, מעבר לשולחן, מנגד לחוקריו.

ורייכשטאל הילד אינו כי שלחו המנהל להיות ניצב בחוץ עד לשעה הקרואה לו. שתיקה של שעה קלה. אחר-כך הימהומי קינה ועצב של הוי ואהוי ואהה.

שוב יורדת שתיקה ולאחריה קול דממה דקה.

"דע כי יש בדינו ידיעת כל הפרטים, כך ממש, כל הפרטים, לא כן, ר' רייכשטאל?" אומר המנהל.

ורייכשטאל האב מהנהן בראשו בשתיקה, ועיניו נדמות ככסויות-עפעפיים, אך באמת סדק צר להן להצצה. עכשיו נוטל המנהל לידיו מחברת ומציגה בפני הילד. "הכל-מכל-כל רשום במחברת זו השחורה, כן זו השחורה. לא נעלם דבר, אפילו אותם סודות הנדמים להיות אצלך כמוסים, אה, אה, אתה יודע למה אני רומז".

שוב הפסקה והעיניים בוהנות מה פנים לו לילד לדברים. נפולים וקפואי-מבע. והלב נתפס לתקוה כלשהי.

"נו, מילא, פעם ראשונה", ממלמל המנהל בסלחנות, "קורה... קרה, נדמה לי, ר'

רייכשטאל, כי אין למצות הדין בהקפדה לשגגה אחת, אה? "באמת, באמת", משיב רייכשטאל עיניו ולוחש כמגניב סוד לאזני הילד, "באמת פעם ראשונה. גם אני בילדותי היתה פעם אחת, כן פעם אחת... את, אבל מודה ועוזב ירוחם... אין להקפיד, אין להקפיד".

והילד בפניו הנפולים אינו מניד עפעף, כשרוי בשתיקת-עולמים. "יש לשמוח שאינך מקפיד כל-כך, ר' רייכשטאל", משיב המנהל, "אכן על הילד לשמוח על מנהג בית-הלל שבידך. ובכן?"

זהו ה"בכך" הנרמז להיות מופנה אל הילד לשמוע דברי חרטתו וההצטערות, ובעיקר לחישוף הממון. וכשהדממה הדקה מתארכת והילד בשפיפותו עומד, מתנער המנהל מפיסאו ובצעדו אנה-ואנה ברוגזת-מה, הוא מסביר:

"כמובן בתנאי, בתנאי שתבוא עזיבה, חרטה ו... והשבת הגניבה". זו הפעם הקדיחה שתיקת הילד את אש-אפו של המנהל, שהפנים נעשים סמוקי רוגז ותקיפות. בזה הרגע הוא מתפרץ לתפוס שוב מקום עמידה בראש השולחן ולהלום באגרוף קמוץ. "נו! נו! נו!" מתרעמים קולות. ורייכשטאל הצופה ומביט, מבעד לסדק עפעפיו, בשפתי הילד הלחוצות כמכבש, אומר בנעימה מפיסת:

"אפשר כי עייפה עליו עמידתו, יישב לו מעט".

ומיד גם מגריר רייכשטאל כיסא ומלחש לילד לישב. "שב!" לוחש רייכשטאל שנית. אז מתאזנת על ראש הילד מין ניענוע של מיאון. זה הניענוע המדרבן לשוב ולהקשות, בנחת הקול, את ה"ובכך", ואת ה"אם כן", והאזניים נעשות כאפרכסת לשמוע משהו המתמלמל מפיו.

"מה?" מתרעמת תמיהה מפי המנהל, "והכובע? הכיפה המתגוללת?" ומנפנף המנהל בידו בכיפה. "מה תאמר על כך?"

עכשיו הישיר הילד עיניו והסתכל בכיפה המתנפנפת, בעדה ראה את החיוך הפורח על פניו המזוקנים של המנהל.

"ראיה ניצחת ומכריעה", פוסק המנהל בשמחת-נצחון, "הלא כן, ר' רייכשטאל?" רייכשטאל מהנהן בהימהום ומטה אף הוא אזניו לשמוע משהו המתמלמל מפי הילד. "רמאי!" משסע המנהל את המילמולים. "לא בצהריים אבדה הכיפה ולא בכל זמן אחר. בלילה, בליל הגניבה נפלה הכיפה ברפת".

וכבר היתה לשון המנהל טעונה במשא מאיים, לירא בו את נפש הילד, לולא ר' יחיאל הרעבע הנדחף להתיצב על הסף. ברימוזי היד והסבר הוא קורא את המנהל החוצה. בהיפתח הדלת שנית לרווחת היוצאים רואה הילד מבין לדמויות את שמוליק ואת אריה ניצבים בחוף שפופים ודמומים, ועיניהם מסולקות לצדדים כיראות מפני המשתקף מבעד לפתח פנימה. לרגע נתפס הילד למחשבת-הרמוזה, לעשות להם סימן כלשהו למען יידעו על שתיקת הנחקר. אך תיכף מתרגשת מחשבה אחרת, סתומה מפדי היכולת לרוץ בה ולפרשה, לפיכך אין עדיין לדעת מדוע תדכדך את הנפש ותכה את הלב במורא.

הדלת נסגרת אחר היוצאים והאזניים תופסות את קולו של ר' יחיאל האומר למנהל :
 "יש להם משהו לספר על כל הענין".
 והקולות מתמללים ומתרחקים, עד כי שבה הדממה להטיל את אוירתה המתוחה על
 שוהי החדר.
 אמת כי בחלל השקט הזה היה קול דק מלחש בלב הילד לשפוך עכשיו, באזני
 רייכשטאל, את שיח הרפת וכל אשר חתור ומזומם בתחתיתה. ואכן צופה ומביט
 עליו רייכשטאל בחמימות העין. אלו המבטים השובים את לב הילד ומאיצים בכל
 אותן מלים שהיו עצורות על בדל הלשון להתמלט החוצה.
 "ומוצטפא אבראהים ? איפה מוצטפא אבראהים?...?" שואל הילד בפחד כמוס.
 ורייכשטאל נחפז לשסעו באמצע:
 "ידו נקיה, אין כל ספק שהוא חף מכל פשע".
 "לא, לא", מתמרמר הילד, "משהו אחר, משהו אחר, יש שם מזימה... התכוונתי אם
 מוצטפא חזר כבר לשם..."
 "אה, אה", נכנס רייכשטאל שוב לדבריו, "הנה אתה כבר יודע כי הוא צריך לחזור,
 משמע מהרחק בכפר, הכיצד יכול היה להיות מעורב בכל המזימה ?"
 שוב יורדת שתיקת-ציפיה. מלה-מלה והגיגה נעשות סדורות על לשון הילד, כדי
 שיהיה כל דבר הלילה דבור על אפניו, להעמיד מכך גם ראייה שלא ידו בגניבת
 המחלבה. כך וכך וכך, טפל בעיקר יוגד לפרטיו, אפילו דלת זו... כן, כן ! מה זו ? זו
 הדלת הנפתחת עכשיו פתאם ברעם וטורדת את שקיטת הציפיה. הוא המנהל המזעיק
 את רייכשטאל אחריו החוצה.
 טריקה וצעדים נמהרים.
 ובהתרחקם נחה על החדר דממת הבדידות, הלוחשת באַלם-קול משהו מירא לאוזן
 הילד. פרט לפרט מצטרף לכלל ודבר מתוך דבר נלמד. אף-על-פי-כן, גדול הסתום
 מהמפורש.
 שעה קלה טרודת חששות, והאזן לפעמי צועדים קשובה, פתיחה רועמת של דלת
 והמנהל המפסיע הלוך פנימה ורייכשטאל אחריו. שוב התכנסות הפמליה ליד שולחן
 המשפט. שני הגדולים בישיבה זעופה, פנים אל פניו הנפולים של הילד.
 "עזות וערמה חוברו יחדיו", ממלמל המנהל אל רייכשטאל ושב להסתכל בילד, "כך
 כך... להעמיד פנים של דורש-טובה, כך וכך... לפתות את שמוליק ואת אריה לבלוש
 נסתרות ערבים... חה, חה, שהאחרים ישתהו בחיפוש חדר הפדים, בעוד הילד יחטט
 בקופת המחלבה... אי ! אי ! אי ! עזות וערמה שחוברו יחדיו".
 "שקר ! שקר ! שקר !" בצטווחה קריאת-פתאום מפי הילד. היתה האווירה נפתעת,
 שאפילו הילד עצמו לא נתכוון למעין כך.
 "עלילה מרושעה", מוסיף הילד ושפתיו מתהדקות ברוגזה.
 "עלילה מרושעה ! ?" מחקה המנהל בליגלוג, "כך, כך... עד כדי כך... אפילו על
 פתחו של גיהנום אינו חוזר בתשובה, נו... רייכשטאל ! רייכשטאל !"
 היתה הקריאה מופנית אל עבר הדלת. וכשנפתחה, ניצב רייכשטאל-הבן בפתח.

"שיפנסו לכאן מיד", מצווה עליו המנהל.

פתוחה לרווחה נשארה הדלת, בעדה נשמעה ריצה מתרחקת, ומיד פעמי ריצות מתקרבים. מעט-מעט ושמוליק ואריה, גשומים קימעה, על הסף. ואז צופות עיני הגדולים בקטנים, הניצבים שפופים מכאן ומכאן, לראות מה פנים להם בהיקלעותם למסיבה אחת. והם בעמידה מסכנה, כפופי-ראש ומשפילי-עין, ואין להכיר מה הסבר המכסה פניהם.

"דבר!" משלח המנהל מצוות-עשה, "דבר!"

שמוליק מישיר מבטו קימעה אל עבר כס השופטים, מתוך קפידה להתרחק מכל מגע של ראייה עם הילד. כך הוא פותח ומספר על רכיבת החמורים של ראש-חודש, וכל אותם שעשועי צחוק ומדון אשר אירעו במסע הדרך. עד שהוא מגיע למועד תפילת הערבית והקול הדובר מגרונו בוגד בו, ובא מין כיחכות לקנח ולחדד. באופן זה מודה שמוליק כי על-פי האמת נדבקו לכל הענין מפני תמימות אמונם בסברו של הילד, כי בתפילת ערבית בא הילד אליהם בפיתויי הדברים להטות את לבם להתחבר אליו בחיפוש נסתרותיו של מוצטפא, מפני מזימת פרעות שגילה במחבואי הערבי. יש על כן, אמר להם הילד חרש, לבוא אל חדריו במחתרת הלילה, להקדים בחיפוש מזימות מוצטפא. ולא ידעו השנים כי בערמה ידבר הילד הגנב, כי על כן גם אמר להם לחפש בחדרי הפדים למען יוכל לעשות כרצונו בקופת המחלבה. זו האמת האמיתית, וכל דברי היפוך שהושמו עליהם אינם אלא כזבי הנופל בפח.

אלו הדברים המנערים קימעה את אריה מעמדת שתיקתו, והוא פותח בהינהוגי הסכמה בראשו, ועיניו אף הן מסולקות מכל היקלעות של ראייה עם הילד.

מי ידע מחשבות הילד בהממת המסיבה הזאת. שהרי לא היו כל דברי היפוך, אף לא אמר ראיות לסתור, אלא שתיקה ארוכה ועקשנית היורדת עליו עכשיו ביתר-תוקף. זוהי שתיקת הבודד, האוצרת בלב פנימה נפש הומיה. אך לעיני המנהל משתקפת נפש שקרית ושאננה שיש לנהוג בה ביד חזקה ובמורא גדול, כראוי לה. תחילה בהוצאת שני המלשינים הקטנים החוצה, כביכול מחשש לעדי-ראייה. לאחר-מכן רייכשטאל, היוצא החוצה מדעתו המבינה שיש לתת לחשבון להסתדר בצינעת ארבע העיניים. ולבסוף המנהל אכול הזעם, המהלך אנה-ואנה בעיניים מזרות ברקים, כמשחר לטרף.

וכשמפתיע הרעם הראשון במלוא עצמתו, זו הסטירה הנורית אל עבר לחיו של הילד, מיטלטל ראשו טלטל-אדירים וכל עמדתו מתערערת למעידה כרועת-אפיים. ובקומו הוא מתיצב לעמידה כפופה, מחביאת-פנים, ועיניו העצומות ערוכות לקראת צרורות נמרצים אחרים העתידים להיירות. מיד פותחות הידיים שנית בצרורות הסטירות, שכף-היד מכה על צד זה של הפנים וגב היד על צדס האחר, והראש נהדף לכאן ולכאן כמטוטלת.

אחר-כך באה שעת עקידת הילד על בטן לארכו של שולחן המשפט. יד המנהל שולפת את רצועת המלקות החגורה סביב מתניו, ואחת לאחת מונה המנהל את ה"והוא... רחום... יכפר... עוון..." ולאחר-מכן את ה"הושיעה... את... עמך..." ומשסע

ברצועה את האוויר. ועל כל צליפה וצליפה מפרכס הגוף, והשפתיים מתהדקות בנגיסות השן, לעצור את קריאות הפאָב מלצווח החוצה. זו אותה שתיקה מתמשכת המעוררת את חמת המנהל להרבות בתוקף בהיגף המלקות עד לחיתוך בשר ידו ברצועה. אז נשמט השוט מכף האחיזה ומפיו מתמלטת אנחת־כאב, המבריחתו בבושתו החוצה.

עכשיו יש פה ילד שרוע על שולחן, שרגליו מגששות בזהירות בחיפוש אחר מידרך לעמידה. ובהתיצבן מתחדדות עליו כל מכוזת המלקות, להפסיעו במין דידיי שבעיניו. אך מיד עם הישמע שוב הדים של פעמי־חוץ מתחזק הילד לעמוד איתן על רגליו ולסלק את עווית הנכאב מעל פניו. ובהיפנס הנכנס אל החדר אין הילד מסב עיניים להביט, אך קול הדברים שהוא שומע מנערו להסתכל בדמות אביו החיורת, הניצבת מנגד, נשומה ונרגשת.

"חרפה! חרפה!" חוזר האב ומשמיע אנקה צרודה, ורירית של דמעה העוטה את עיניו כמין דוק מבריקה אל גפש הילד את העצבות הגדולה ומלבה בו לקרוע את חלל החדר בשוועת החפות.

"איפה הכסף?" חודרת אל לב הילד חרב קרה של קול אביו. "איפה הכסף?" והיתה שתיקת הילד מתפרשת אצל האב כעקשנות המופלל, שאפילו הר כגיגית לא יהיה כופה עליו להודות ולהשיב את הגניבה.

יש אפוא לעשות מעשה־שבממש, שיביא את הענין לידי גמר. לשמע את המנהל בעד לסדק צר שהאב פותח בדלת, ולרמוז אף לרייכשטאל להתלוות פנימה. ובהתכנס הפמליה אלה מול אלה, מעמיד האב פנים כאילו נתרצתה דעתו מהסתודדות הטנדו עם הילד ומפטיר בפסקנות:

"מוגמר הענין, כן כן, הודה בפני, ג... גם החזיר הגניבה, הנה כ... כסף המחלבה." והאב שולף מכיסו חבילת שטרות קטנה ומושיטה לעבר רייכשטאל הנדהם. ויד האב התלויה על בלימה משתהה קימעה מפני שתיקת העומדים מנגד, התוהים על חידת המראָה. וכשנענית ידו של רייכשטאל למוצע, ואצבעותיו נוגעות בשטרות, בא עליהן מין זינוק של חיה על טרפה. הוא הילד העט על חבילת השטרות, וכשזו חטופה בידו הוא נמלט במרוצת הגנב החוצה.

והילד מבקיע דרך־מנוסה מן החצר לחוץ ובידו השטרות. ולא נודע במרוצתו כי בא על בשרו מלקות ארבעים. היישר אל החוץ הפתוח, במרוצה שעדיין אינה ברורת־מגמה. סתם נשיאת־רגליים אל הדרכים שמעבר, להיות הרחק מבית־הלעזים.

וכשאצה נשימתו כמפוח וכוח אין לריצה הוא מסב ראשו לראות כי אין שליחי־תפיסה מרדפים אחריו. יש אפוא מקום לפוש על אחת מגדרות האבן המשוכות לצד בתי הדרך ולחשפן חשבונו של עולם. להרהר במישהו שאפשר לשים מבטח בו. עד שמצטייר בחזות חוסן גופו של בעריש, הניצב ערום־ועריה מקו מותן ועד ראש בתוך אותו כוך אפלולי מקום מגוריו. זו ההצטיירות המציתה ניצוץ של תקוה ומביאה לידי הליכה חומקת אל אותו מקום, שהוא למטה במרתף של בית, למען ראות את בעריש ודברי־סוד שהלב דוחק להגיד לו. שם על דרך־ההיקף, המוליכה אל פתח

המרתף, בא הילד אל הכוך האפל פנימה שאין הדלת געולה עליו אך אין גם איש הנוכח בו. ועל קרקע המרתף פרושים אותם בלויי מזרונים ושיירי סמרטוטים. לצדם משקלות ברזל בקוביות בטון, שמנהגו להטריח ידיו עליהן, בהרמה ובגענועים, לצורך עיצום שריריו.

אז מתישב הילד על בלויי המזרונים בחיפוי שבשעה ארוכה, ומשתרע עליהם אחר-כך פרקדן בחיפוי שבשעה אחרת, ובהגיע שעתו של בעריש לפקוד את מרתף הבית, והוא אז מצועף במגבת-פסים, כמנהג שבי המרחץ החוששים לצנים ופחים, עדיין הילד שקוע בתרדמת-פרקדן ורק ידו האחת, האוצרת בתוך קמיצות אצבעותיה שטרות בגמי, מגידה למסתכל קצת סימנים על חידת המאורעות. אך אין צורך לו לבעריש לסימני חידות, אזנו היתה כרויה לשמוע מעשה המחלבה ובריחת הילד מן החדר.

"קום!" אומר לו בעריש, "ערב-שבת היום".

והילד פוקח עיניים בוהות, ועל פניו ארשת אילמת.

"העיר מחפשת אחרך, והנה אתה כאן", מחייך בעריש.

"מ... מה?" מתגמגמת תמיהה, ועיני הילד נתקלות אז בשטרות הקמוצים באגרופו.

"הזהו הכסף?" שואל בעריש.

"כסף? איזה כסף?", פתאום ניצת זיק מיורא בעיני הילד ומבטו נתלה בשפתיו

של בעריש. "מ... מה? גם אתה חושב ש..."

"דברים שעל-פי השמועה", משסעו בעריש, "על-פי השמועה היתה גניבת-לילה

במחלבה, וגניבת-יום בחדר".

"שמועות-שקר", והילד תופס בידו של בעריש וטומן בה את שטרות הכסף, "הנה

גניבת-היום, מפני שלא גנבתי בלילה. יש פה מזימה גדולה ושקרים".

"מזימה ושקרים?" ממלמל בעריש, ספק בפליאה ספק בפיקפוק.

"כן", משיב הילד בפסקנות, "מזימת ערבי ושקרי ילדים".

"באמונה, אינני מבין בכל זה הרבה, קצת תמוה ומפוקפק, אבל מן הראוי לשמוע,

מה אתה אומר אפוא?"

זה הרגע שסכרי נפשו של הילד נפתחים לרווחה והמלים רצות לספר, לפרטים דקים,

את עלילת הדברים: ענין ההתלונות אל חמוריו של מוצטפא וכל אשר אירע במסעיו,

וענין תפילת-ערבית וכל אשר פותה לאזני הילד אחריו. פרט לפרט מתרקם יחד

לסתור את עלילת הגניבה הנשקרת עליו בפי הנערים, ולחשוף את מסתרי מזימותיו

של מוצטפא, החבויים במחתרת האדמה. והילד אינו שוכח לספר על אופן חישוף

הכד של מטה, ועל דרך ההימלטות בעד הצוהר של מעלה, וכל אשר נפל ביניהם.

כך מתבקש הילד לספר שנית ושלישית, לפרטים דקים. וקושיות מוקשות לדיקדוק

מדויק של חדר הכדים, והשגות מושגות לחזיון הכד ולמראה כלי-זין ששוקעו

בסיכת חובו. כל זה מסתבר כראוי לדעתו הצעירה של הילד, אבל בדעתו המגוסה

של בעריש נלמדים מיני דברים אחרים, המסבירים אחרת כמה ממהלכי הסיפור. אלו

לימודי-סוד הנשמרים עכשיו בלב בעריש לעת אחרת, ראויה במסיבותיה לחישוף.

"אכן, אם זה כך", אומר בעריש, "אם כנים דברייך שבכל זה הסיפור לא גרעת דברים שהם לרעתך, אף לא הוספת פרטים להיטיב עניינך, הרי יש די הוכחות לגקיון-כפיד, אבל אם..."

"כ... כל דברי אמת", נחפז הילד לענות.

"גם להישבע?" שואל בעריש.

"גם להישבע".

"דע כי קל יהיה לבדוק אחר-כך דברים כהויתם".

וכמו להגדיל את תמהון-לבבו של הילד, בא עכשיו בעריש להעמידו בנסיון השתיקה. "שוב אל בית אביך", אומר לו בעריש, "ונצור לשונך מדבר מאומה מכל המוצאות אשר סיפרת, ובמוצאי-שבת תהיה השעה כשרה לכלות דבר. עד אז שים ידך לפה בעוד אני אבחן דבר. במוצאי-שבת נצאה מן המרתף יחדיו לכלות דבר".

היתה שיבת פתאום משרה על בני-הבית הוויה דמומה, אלו מסתכלים בו בפליאת מופתעים ואלו מציצים הצצות של מחשידים לחקור מה סתרים בשובו. באותה שעה האב נותן בשטרות עינו, מונה אחד לאחד וטומן בכיס מעילו. אחר-כך הוא פותח בהתהלכות של כה-וכה.

"אם כן, אפוא, מי לקח את כסף המחלבה?" נעצר האב פתאום באמצע החדר ושואל באנחה של חוסר-אונים.

עכשיו הילד משלח הצצת-צדדין סמויה, ומשגיח בחבילי בגדיו הצבורים לערימה בפתח החדר והם הפוכי-צד ופרומי-כיס כלאחר בדיקת-חמץ פרועה. וכבר היה עם לבו להגיד לאב דברים שונים, מפייסים ומנחמים כדי להסיר מעליו את צער החרפה, אבל חזקה היתה עליו שבועת-האמונים לשתוק עד למועד אשר דיבר אתו בעריש.

באופן זה היתה השתיקה חכורה עליו גם במגעיו עם כלל באי עולם. כי שמועת המחלבה עשתה לה כנפיים בין מתפללי השטיבלאך הקטנים עם הגדולים, ופשטה אף אל באי בית-המדרש. ובבוא הילד אל הקודש לתפילת קבלת-שבת וערבית שלאחריה, הרבה עקצי מבטים מטווחים עליו ולשונוות של קטנים מתקלסות לחדד אותו בחרפתו. והוא מחזיק באילמות מפליאה המתפרשת לבריות כשתיקת הלקוי.

ובהגיע שעת ההבדלה בין קודש לחול, ובעוד כלי-הפשמים מטייל מחוטם אל חוטם, והילד כבר אינגו, חמק-עבר לו בחטף ובחשאי אל הכוכבים בלילה, לרוץ בפזיזות-רגליים אל המקום אשר דיבר אתו בעריש.

באותה שעה כבר בעריש בלבוש-חולין מתהלך, סביב-סביב למרתף, כל אותה הבנה אחרת של דברי האירועים לקורות הרפת קיבלה אצלו יתר-תוקף בבירורי משך השבת. תחילה בבלישתו אחר מבואי הרפת ומוצאה, להציץ בעד חורים וחרפים אל המה ואל המי היהודי ולשאינו יהודי, ולרחרח שמא אפשר כי יש איזה סוד מוסווה בכל זה הנגלה לעין. אחר-כך בהתפללות בבית-מדרשו של רייכשטאל, להטביע עין בוחנת במראהו ולתהות אחר ארחותיו.

עוד שב עכשיו בעריש לברר על מוצאי פיו בזה השבת. וכשמשביעים הדברים רצון בפתרונם, הולכים שניהם יחדיו אל מקום אשר דיבר אתו הילד.

שם העניינים חשוכים קימעה והשערים געולים על סוגר. השנים מכירים את דרך-ההיקף, המסבבת את גדר הרפת כטבעת, עליה הם מהלכים עתה, להשקיף בעד לאשנבים אפלים מתוכם יבואו רמזי אורות עמומיים, שאון בעירה של פרימוס ולחשושי קולות אדם. ובאים גם ריחות של מי-כביסה רתוחים, מהולים בעמילן, ללמד כי יש עסק כלשהו בפנים המכוסה מן העין.

לפיכך שבים השנים אל שער הרפת להקיש צלצלי גונג, עד הישמע פעמי צעדים כבדים, וראשו של רייכשטאל מציץ בעד צוהר השער.

היתה הסתכלותו בוחנת לשיעור ואומדן הדברים הנגמר בפתיחת שער. ובצעדו במבואות הבית מקפיד רייכשטאל לנחותם בדיוק של דרך, שלא יהיו פונים ימין או שמאל אלא בנתיב אשר הוא אומר להם.

שם, בחדר קטן של איזה צד, מתכנסת החבורה סביב שולחן עגול, בישיבה של פנים אל פנים.

אכן יש בארשת-פניו של רייכשטאל ראייה שאין מסיבת השעה בעתה. אותה שקיטה מתונה של איש שלו-הדעת פינתה מקומה עכשיו לסבר פחוז-כמים של גבר הבהול ברוחו. כך הוא גם מזדרז לומר בנימה פייסנית:

"אם ישנה חרטה והחזרת הכסף, נסתתמו טענותי, הכל גשכח כלא-היה".

הדברים חפוזים, התשומה של רייכשטאל בעיקרה שקועה במשהו אחר, העיניים אף הן חותרות במבטן אל מקום אחר, התקוה שיהיה סיום מהיר לענין. אולם בעריש מתון-מתון, מאט את המהלך הנמרץ בגימגום-מה.

"ב...בעצם אין מ...מקום לכל חרטה, כן אין מ...מקום, כ...כי לא היתה אצל הילד כל גניבה".

"מ... מה... מה?!" מקפץ רייכשטאל על רגליו בחרי-אף, "בשביל זה באתם עכשיו לטרדני? הן טענה זו ידועה משכבר, וגם עסוק אני, יש רפת ופרות לחליבה ודברים רבים אחרים..."

"בניחותא, ר' רייכשטאל", משסעו בעריש, "יש כמה דברים אחרים לספר ובהם ראייה לצדקת הילד".

אולם רייכשטאל אינו מתפייס כלל וכלל. בזעימות-פנים הוא ממחר אל עבר הפתח ומרעים במשלוח יד.

"סיפורים אלה מחר, בחדר לרעבע, אין לי פנאי לכך. שבוע טוב!"

אך בדעתו של בעריש לא עלתה כלל מחשבת יציאה. יש עמו קודם כמה צימוקי-פתיון לבחון עד כמה יעלה רייכשטאל בחפה. ובעוד זה ניצב סמוק וקצוף על סף הפתח וידו שלוחה להורות דרך יציאה, מפליט בעריש בנימת-אגב כמו פליטת-לשון בלתי-נחשבת.

"שעשועי ילדים, זה הילד אומר משהו על כד הטמון באדמת הרפת, חה, דברי הבלים, חשבתי שמא... חה, הבלים, הבלים... אולי כדאי בכל-זאת שתשמע, כד מחתרת מצא הילד טמון ברצפת חדר הכדים".

כמה קשה דממת-פתאום זו המשתררת בחדר. בעריש, בהצצת-צדדין, חוזה בחיורות

המת הקופצת על פניו של רייכשטאל. עמידת-האדנות של קודם הולכת-ונעשית עליו עכשיו שחזיה וגרועת-קומה. באופן זה שב רייכשטאל אל מקום ישיבתו ושואל בלחש הקול:

"מ... מה?"

"יש לילד הוכחות חותכות לחפותו מפשע הגניבה", משיב בעריש בנחת, "זו עלילת-זדון שהלעיזו עליו הגנבים עצמם".

"ככה ככה. אה... נדמה שהזכרת משהו אחר קודם", מגמגם רייכשטאל בנשימה עצורה ומצחו מגומר טיפין-טיפין של זיעה, "משהו בענין כד שמצא הילד".

"אכן זוהי אחת ההוכחות שהילד לא נכנס כלל לקופת המחלבה, מציאה זו ניתנת לבדיקה מיד".

"משום-מה אינני יורד לסוף דעתך", אומר רייכשטאל, ופניו קמוטי-דאגה להגיד כי יש משהו המחשיש בלב.

עכשיו יודע בעריש כי הדברים העתידיים להיאמר יפלו על אוזן כרויה. יש על כן להקפיד שיהיה דבר הסיפור דבור כראוי על אופניו, לתת טעם והנחצה לאירועי הראיה שיש בהם הוכחות הנוצחות את שקרי הילדים ההם, שמתוך חשש להיות מוגדרים ומוסגרים על-ידי הילד מיהרו לקפוץ על ההלשנה המהפכת בסדר המאורעות לטובתם. ולא ידעו אלה, אף לא ידעו האחרים, כי יש לאותו לילה פיתולי עלילות שחסרון ההתודעות להן מפיל את המלעיזים הילדים בפח שקריהם.

"לפיקך", מציע בעריש לרייכשטאל, "חייבים לבחון את סיפור הילד עד כמה יש לשרשרת תגליותיו אחיזה במציאות הרפת, ואחר-כך להעמיד את הילדים ההם במבחן כל זה".

כך וכך יושב בעריש פנים-אל-פנים עם רייכשטאל ומגיד לו אחת-לאחת קורות הלילה ההוא. אף רייכשטאל יודע לשאול קושיות של מה ולמה לבריור נשנה של ספקות, והילד יודע לענות ברורות כי אכן היתה יציאתו מחדר הפדים בעד לאשנב החדר הפנימי, מפני נעילת-פתאום של דלת החוץ.

"אלו דברים שאין פרטיהם מודעים אצל הילדים המעלילים", מפרש בעריש. "לדידם הכל היה חד-וחלק ויציאתם בעד פתח המלך של חדר הפדים", מחייך הוא. "וכלל אינם יודעים על כד המזימות שברצפת חדר-הפדים", שב הילד להזכיר דבר זה שלא יישכת.

"ועוד מיני דברים אחרים", מוסיף בעריש ועיניו שולחות הצצות סמויות לראות מה פניו של רייכשטאל על כך.

היו עכשיו פניו של רייכשטאל קפואי-מבע. וכאשר שב בעריש לטעון על צורך הבדיקה, לאמת את גירסת הילד, מהנהן רייכשטאל הסכמה-שלכאורה ושפתיו הדוקות-שתיקה כאיש השקוע במחשבה אחרת. כך נדמה כי קומו הפתאומי של רייכשטאל לצורך בדיקת הדברים. על כן ממהרים השנים לקום אחריו.

פתאום נשמעים מפנים הבית לחשושי שיג-ושיח ואחריהם משק מתכת הדליים. אלו הקולות המנערים את רייכשטאל מקפאון מבעו. זיק של משהו ניצת בעיניו.

"שבו-נא פה קימעה", מצווה רייכשטאל בנימה תקיפה, "ואני אלכה עד כה לראות מה דברים שם ואשובה אליכם".

היתה יציאתו גלמדת אצל השנים כפשוטה, כמבקשת להעמיד את סדרי הכביסה וגיגיותיה על מכונם. גם כשיציאתו מתארכת משעה קלה לארוכה יותר אין הדעת מהרהרת אחרי זה, והשנים ישובים בניחות הגוף אך בדריכות הנפש, בציפייה מתוחה למועד חיקור הרפת.

"אצל אמי עסקי הכביסה בהשכמת הבוקר, לאור היום", אומר הילד, וזכרי הימים האלו מצטיירים בדמיון ומעלים על פניו חיוך שובבני.

"האמנם יש עכשיו כביסת-לילה ברפת הזה?" שואל בעריש ועיניו מביטות כה-וכה כמפקקות באיזה שהוא דבר.

"וכי לא עלה באפך ריח העמילן הרותח?" משיב הילד בתמיהת המומחה, "מרקחת זו מופרת לי היטב".

עכשיו מספר הילד לבעריש על מרקחות העמילן שהיה דולה מגיגיות הבוקר במשיכה, לכרוך ולהדביק בהן דפים ממרתף ה"שמות" של בית-המדרש. ובעריש מסכית בשקיטה וארשתו מספרת על משהו מן הסתום הנלבט בלבו והוא אינו יכול לו. עד שמעלה הילד בדרך של צחוק זכרון ר' דוד קלעפר המתפרנס מפירסומי מתים. שמלבד סכרו הקול שהוא מצוויח בעסק גדול, כדי לעשות פומבי לכל דבר-אבל, הגה הוא גם מרקחת תמיסות של עמילן להדביק מודעות-האבלות במברשות-סיווד על קירות הרבים.

"מהו הדבר שאמרת?" שואל בעריש לילד.

"בדיוק כך", ממחר הילד לחזק עדותו, "במו-עיני ראיתי את ר' דוד קלעפר, ניצב בחצר ביתו ומרתיח בתוך גיגית-כביסה מרקחת של עמילן, ואחר-כך מדביק בה מודעות-מתים על קירות הדרכים".

"אה...ה, זהו!!" קופץ בעריש על המציאה, "שמא כדאי לתהות על אותן גיגיות של עכשיו, אפשר כי יש משהו אחר".

"מה?" מתמיה הילד.

"מה? מה דעתך לראות מה שם על אותה מרקחת עמילן? כביסה? אפשר גם אחרת, לא, בעצם מוטב לך להישאר פה, ואני אלך עד כה לראות מה, ואשובה מיד".

אף-על-פי-כן איחרה יציאתו את המועד וכבר בפסעו לחדר השני מתראה לעיניו רייכשטאל, הפוסע לקראתו בשוץ ומיוזע ומושכו באחיזת דש לשוב אל חדר הווייעוד. כשראה בפניהם את המבע התמוה, התוהה לחידת התמהמהותו הארוכה, התנצל לפניהם:

"כך פני הדברים ברפת, יש טירדת חלב וטורח הקש וכהנה וכהנה מלאכות הרבה".

וכבר ביקש הילד להוסיף גם את טורח הכביסה, לולא ידע בחוש שיש לבעריש על כך איזו השגה מפקפקת, בלתי-ברורה לו די-צרכה, ושתק.

אכן אין רייכשטאל מזכיר דבר מענין בעירת הפרימוס וריח העמילן הרותח. בפנים מסבירות הוא ניצב עכשיו ליד הפתח ומורה לשנים את נתיב היציאה אל עבר אותם

חדרי כדים—הליכה דרך החצר הפנימית, הנודעת לילד מתמול-שלשום, אל עבר פתח הימין.

זה המקום אליו מפסיע הילד ראשונה בבקיאות הוותיק והמנוסה, ועל כל הילוך והילוך הוא מגיד לפמליה המהזרת אחריו סדר האירועים על אפניהם: זו הדלת שנטרקה אחר-כך על סוגרה בלי יכולת הילד לפתחה באולרו, ושם פתחו של החדר הפנימי, לצדו הסתתר מפחד אותו אורח-לילה בלתי-קרוא, איש עלום-שם-וזהות. גם בידו מורה הילד על אשנב של מעלה, הוא מוצא התפלחותו החוצה באותה שעת-חירום חשוכה. ועל מעיל של מטה, אשר בכיס חיקו מצא הילד סיגריות "לטיף", אלא שבעריש מעלה חרס בחיטוטי ידיו.

"אבל היה פה אז 'לטיף'", מניח הילד ידו על לבו ונשבע.

עכשיו הגיעה שעתו של מתבוא הכד התחתי להיחשף. בלהב אולר עושה זאת הילד כבפעם ההיא. ובעריש מחרה-מחזיק אחריו, להחדיר חודה של סכין אחרת, עמוק לתוך סדק המרצפות, ולפתוח אט-אט במשיכת אצבעות.

אכן מראה של כד מתגלה לעין ולצדו מושלך, מכווץ, שק כיסוי. לרגע שב להצטייר בדמיון הילד זכרון ליל-הפחדים, זכרון חד וצלול-מראה של סגירת כתר הכד, ולאחריו פרישת השק והאטימה המדוקדקת. כל זה מצטייר שוב ושוב על רקע השק, המושלך עתה משום-מה בקימוט לצדדים. אך מיד נדחים ציורי התמיהות מפני שמחת המציאה ופיו ממלמל בנימה מתנצחת את ה"הנה מה אמרתי" ובעריש תולה עיניים בפניו הקפואים של רייכשטאל, אשר אצלו אין כל אומר ולא דברים, אך תצפית נטולת-מבע מלמעלה אל בור-התחתית. רק כששולח בעריש את ידו להתעסק בפתיחת הכתר אומר רייכשטאל בקול דמום כי מוטב להוציא את הכד מבטן האדמה החוצה, לראות מקרוב במוטמן.

כשגשלים המנופים לצדדים והמכסה מתהפך על צירו, מסתכל תחילה בעריש פנימה, אחריו שב הילד להציץ אל תוך מכמניו, ושוב בעריש בהבטה חודרת של מכאן ומכאן. "זה חלב!" פולט בעריש ומדדה מבטים מן הילד לרייכשטאל וחוזר-חלילה, "זה חלב", שב הוא להטעים.

"אין בכך חידוש", אומר רייכשטאל באדישות, "מימים-ימימה מאוכסן כאן לצרכי קירור כד עם חלב".

"א... אבל... זה היה פה", מגמגם הילד ודמעות נקוות בארובות-עיניו. "אבל הכד היה מרוח בשמן-סיכה ובתוכו טמונים כלי-נשק... מישהו הוציא והחליף".

באותו רגע נזכר הילד בשק-הפיסוי, שנמצא קודם מושלך לצדדים.

"זה מוצטפא, כן, מוצטפא הוציא והחליף", פוסק הילד בקול חד ובטוח. "השק, השק המושלך לצדדים מעיד על מישהו אחר שהתעסק בכד אחרי".

וכשרואה הילד עיניים תמוהות נתלות בו הוא שב לענין השק בסדר אחר: "בהחלט זכור לי כי פרשתי את שק-הכיסוי מתוך אטימה מדוקדקת, מה שאין כך עכשיו, השק נמצא מושלך לצדדים".

והיו הדברים מצלצלים את הדממה שמסביב בלי שיכריעוה בתוקף אמינותם. כי היתה

מחשבת האחרים קצת מפקפקת. בעריש בתהיות עיניו, מציץ על רייכשטאל לבחון משהו ורואה פנים קפואים, גטולי-מבע, ולוטש עיניו אל הילד לדלות כמיסויות שמאחרי העיניים הדמועות.

"הלא ניתן להביא כד ריק לעירו החלב", אומר בעריש במחשבה להעמיד את כד המחבוא לבדיקה מדוקדקת.

מוחזק בשתיקתו נחפו רייכשטאל אל החדר החיצון, לשאת בשתי ידיו כד אחר ריק לעירו. בעריש נוטלו בידו להעמידו סמוך לכד המחבוא, ואת החלב הוא מריק לאט בהטיית כד, כשעיניו בוחנות כל עירו ועירו.

במהרה נתרוקן הכד מכל טיפת חלב שבו, ובעריש שב להסתכל פנימה לבחון כל צד וצד.

אכן אין זכר לכל נשק ולא סימן לתחמושת, אך ידיו מחליקות בשמן סיכה. זה משהו המצית את התשומה, לפקוח עיניים אחר הדבר הזה שיש בו רמז כלשהו למשהו שבדברי הילד. בחכמת הבלש מעביר בעריש את אצבעותיו על ידיות-האחיזה של הכדים, לממש כי אכן באה אל האחיות אותה תמיסה חלקלקה, זו השמנונית המכה עכשיו על לבו ביתר-תוקף לדרוש טיבה ומקווה מוצאה.

"וכשנעלה הדלת אז בלילה", שואל בעריש את הילד, "מה עשית אז בלילה?"
 "אהה, כן", נזכר הילד, "בחוד האולר גירדתי את לשון המנעול להחזירה אל בית-מנעולה, אך ללא הצלחה".

"אפשר לך, רייכשטאל", שואל בעריש, "לסגור את המנעול במפתח, את המנעול לסגור אבל הדלת להשאיר פתוחה".

בשתיקת הצייתן ממחר רייכשטאל מחדר לחדר לפתוח את דלת החוץ עד חציה ולנעול את בית המנעול במפתח שהוא שולף מכיסו.

עכשיו שהלשון הסוגרת שלופה מחוץ למנעול כורע בעריש על ברכיו להתחקות בדיקדוק-עין על מראהו. אכן ההסתכלות משוכה כולה למראה לשון המנעול וחריצים שעליה, אך האצבעות גם ממשמשות את טבעת המפתח, כי באה גם אל המפתח אותה שמנונית סיכה, זו השמנונית הזכורה לנו כל-כך היטב מידיית-אחיזה של קודם. אל-נכון שמנונית, כן שמנונית סיכה, כך מרחיש לבו של בעריש פנימה, שמקווה מוצאה מכד התעלומה, ובאו שאריות זכרה, משמע בגדר סברה של המסיבות, אל תוך ידיו של רייכשטאל, לדביק אחיזות של כד ולזהם אחיזת מפתח.

ובעריש, בשלוות-סבר, רומז גם לרייכשטאל לכרוע ברך לצורך הסתכלות, ובאצבע הוא מורה לו על חריצי הכסף המותווים על לשון המנעול בחרט אנוש, ראייה לדברי הילד על אותה לשון נועלת, שנגרדה בחוד אולרו, להחזירה לבית-המנעול. ורייכשטאל צופה ומביט בשקיטה על ברכיים ופניו גטולי-מבע כמקודם, ללא אומר וללא דברים בלי נשמע קולו.

ובקומו מושיט לו בעריש יד מחויה ומנוגבת לסעדו, יד הגלפתת אמנם בכף-ידו של רייכשטאל אך מחליקה ממנה מפני שמן-סיכה המשוח על כף-ידו של רייכשטאל. זוהי שעת הבידוחים לילד, הצוחק למראה רייכשטאל המחליק וגופל על אחרו ארצה.

אך בדעתו של בעריש זוהי שעת הראייה לדברים נחשדי-לב, קדומי-זמן, כבר מאותה שעה ראשונה להתודעותו לסיפור הילד.

עכשיו בהתיצב השנים פנים-אל-פנים, וסבר-פניהם כבר אומר הרבה לשניהם דרשני, אומר בעריש ברמזי משמעות: "גדמה לי כי יש כהנה וכהנה דברים הראויים לבירור כלשהו, אה? אולי בוועוד רגוע, קצת יישוב-הדעת, מה?"

"אפשר כך, כרצונך", משיב רייכשטאל באדישות מעושה. וכשיוצאים השלושה אל החצר הפנימית בדרכם אל מקום של ויעוד, אומר בעריש לילד: "מוטב לה להתוודעות זו שתצטנע לשנים בלבד, אל תדאג", טופח בעריש על שכם הילד בחיבה מפייסת. "הישאר לשעה קלה בחצר".

דברים הבאים לאזניו של רייכשטאל ושתיקה. שתיקה אחרת אצל הילד מפני תחושת המשהו המתארע, סמוי מהבנת הקטנים. ויש אמון עיור בלב לבעריש, וציות.

אז בא המראה המפתיע להשתקף לילד מבעד לזכוכית איזו דלת, להרעיש עליו את מלאות ההוויה, עד כי משתכחות ממנו המציאויות האחרות והמראה היחיד הזה, המשתקף מבעד לזכוכית איזו דלת, מתקיים לנגד עיניו. מיד גם באה הריצה המתנפלת אל אותו מקום, בפתיחה המומה של דלת ובקריאת המופתעות של "כיסא", ו"הו השרפרף הנה!", כאילו בא מראה של מציאת-פלאים נשכחת ליפול כחתף לידו.

זו הקריאה הבאה היטב לאזני השנים, להזכיר לבעריש משהו שסיפר הילד לאזנו אי-פעם, ולמתוח על פני רייכשטאל את מעטה החיורות הבהולה של איש הצופה בחישוף פלאי כמיסיויותיו, המיראים כל-כך את הלב, עד שהוא פותח בריוף לעצור את הילד מכניסתו הבלתי-קרואה אל הסוד.

"לאן אתה רץ?" מצוויח אחריו רייכשטאל. "חזור!"

אולם הילד רץ אל עבר השרפרף בבהילות הרץ להציל את נפשו. ובחכמתו אין הוא שב על עקבותיו עם משאת-ידו אלא במנוסת מעמקים, אל תוך מבואות הבית, הוא רץ ככל שרגליו נושאות אותו וידיו חובקות את השרפרף אל לבו.

אכן באה גם הנפילה לבורת. שמתוך שעניי הילד לטושות היישר אל מוצאות הימלטות, אין הוא משגיח בגיגיות עמילן שלמרגלותיו, עד שהוא נתקל בהן להפכן ולהתבוסס במימיהן הדביקים, ועיניו אז משגיחות באקראי בכמה וכמה מברשות-סיד, מהן מתגוללות במרקחה הנשפכת על-פני הרצפה מהן שקועות בדליים אחרים, הניצבים צפופים בפנינת החדר. ולצידם הוא עוד רואה חבילות-חבילות של כרוזים, מהן בלולות בקליחה על-פני הרצפה, המזכירות לו את ר' דוד קלעפער המרקיה תמיסות של עמילן, להדביק מודעות האבלות, במברשות-סיד, על קירות הרבים.

איתרע מזלו של זה בפקודתו של האחר. בעוד הילד ברביצתו נחפז לקום על רגליו מעד-החליק אף רייכשטאל פרקדן, בדרכו בשתיחה הדביקה.

עכשיו ניתן שוב לילד סיפק הזמן למנוסה. ממבוא זה של חדר אל מוצא אחר, בפיתולי הבית המוציאים אותו שוב אל אותה חצר פנימית, דרך פתח אחר.

שם ניצב עדיין בעריש בתהייה תומהת לכאן ולכאן. כי באו עליו המאורעות האחרונים כחתף ודעתו עדיין בלתי-מבינה בהם כיאות.

הוא הגבר המפיה עתה בילד את התקוה שבמשענת קנה האיתן, לרוץ אל בעריש בפישוט־ידיים ולהטיל אל תוך חיקו את השרפרף.

"זה הכיסא!" פולט הילד כל עוד רוחו בו, "פה יש אקדח וכדורים".

והילד מורה לבעריש על מקום מגירת־המחבואים המותקנת מתחת למדף־הישיבה ועל אותן רגליים נבובות המסתובבות על ציר. ובשלוף בעריש את המגירה החוצה אף הוא רואה את אגידת החוברות, כמסופר מפי הילד, ואת תמונת האקדח המפארת את המעטפה. אך בעוד הילד הסיק מכך גזירה שווה לתכנה, הנה בעריש ממלמל לעצמו משהו מן המודפס על העטיפה: "ספר ללימוד תרגילים באקדחים, הוצאת ארגון ב", ומתחת לאותן תמונות של דמויות הערבים קורא בעריש: "הכר את אויבך, יוסף אבו־דורה", ומתחת לתמונה אחרת: "עארף עבדול־ראזק".

באותה שעה מופיעה בפתח החצר דמותו המסכנה של רייכשטאל, דמות שחוחה ונפולת־פנים, שיש עליה עדיין הרבה מסימני ההתבוססות במרקחת העמילן, משל למשוי מיוון־מצולה. והיו השנים תולים עיניהם ברגלי רייכשטאל המשרכות דרכן בהילוך החיגר עד למקום שהם השנים ניצבים על שרפרפם. הוא השרפרף המכריז על מחבואי תחתיתו קבל עיניו הפעורות של רייכשטאל. העיניים האחרות חדות לראות מה סבר לו לרייכשטאל למראה האגידה המתפארת בתמונת אקדח, וכל אשר מודפס לצדה, והוא בנפילות־פניו מביט מביט ופולט בביטול:

"הבל־הבלים, הבל־הבלים".

על פניו מתפשט ליגלוג מאולץ על דברים בטלים אלה שהם מבוטלים. ומגרונו מתפכפכים קולות למעט כל חשיבות ממוצגי ההדפס והתמונה. אגב־אורח משולחת רגלו לבעט קלות על מגירת השרפרף לסגרה, ואגב־אורח משתלחות ידיו לקחת את המשאת לחיקו, להחזירה אל בית־מוצאה.

ולא היו האחרים מעכבים בעדו מעשיית כל דבר, מפני שהדברים כבר לאחר פירסומם, ואין לו לבעריש עכשיו אלא לשמרם בלב לעת הפקידה, הצפויה לבוא אחר־כך בצניעה של פנים־אל־פנים.

אולם גם על סבר מזויף זה של רייכשטאל, להביע ליגלוג על דברים בטלים אלה שהם מבוטלים, בא פתאום מין קץ שעה שרייכשטאל מסב פניו לשוב אל פתח ביתו וגבו לעיני השנים.

מפני שלא ידע רייכשטאל כי אותה החלקת־פרקדן נתנה על גבו סימנים, לא רק במרקחת העמילן אלא גם משהו מאותם כרוזים בלולים בדבק שנפוצו על־פני רצפת הקילוחים ובא אחד מהם להידבק על גבו.

תחילה הילד בצחוק של בידוחים שהוא משמיע על־אודות המודעה הגדולה הזאת, שאין דעתו הצעירה רצה במליה הצפופות להבינו. מה שאין כן בעריש היורד לסוף כל אותו ענין וממהר על כן אל רייכשטאל להזהירו מפני כרוזים שהסיתרה יפה להם.

כשרואה רייכשטאל את סודו המתקלף מעל גבו, שבה אותה חירות לפשט על פניו, ובשתיקה רמוזת־עיניים הוא מצביע לבעריש על דרך הבית בה ילכו עתה שניהם למקום התוועדותם.

כמה זמן היו השנים מתוועדים בחדר כימוסם אין הילד יודע לשער. אפשר היתה זו שעה ארוכה, מפני הסיפק שמצא להעביר לנגד עיניו מחדש את כל פרטי האירועים שבקורות הלילה ההוא. והוא מהלך במעגלים סביב לחצר הפנימית והוגה בפליאות האחרונות שראה ובחידות-תמיהה ששמע ובפשרן ההולך ודאי עכשיו ומתבאר אצל השנים בוועודם. על כן גדולה הציפיה לעת שוב המתכנסים, לשמוע דבר כל פשר מפי בעריש, שיהיה בו פסיקת-דין בענין אישומו בגניבה.

כשהופיע בעריש לבדו בפתח, ופניו שתוקי-סבר וכומסי-סוד, היו עיני הילד תלויות היישר במוצא-שפתיו בציפיה רתוקה לאלו מלים גואלות.

פתאום משלח בעריש יד טופחת על שכם הילד ופניו מפשירים את קפאון צלמם בארשת חייכנית וצוחקת: "בוא ילד בוא, יש דברים גדולים להגיד". אל החוץ יוצאים השנים יחדיו ויד של בעריש בחיפה על שכם הילד. משמע שמחת-רעים עצורה בלב. ויש ליל-ירח ואורות-דרכים אך צדי הסימטאות בחשכתם יאים לבאי הסוד והמחתרת.

אכן בא הסוד לגילוי ונתפרש, ונשמר בסתר-לבו של בעריש בשבועת ויעודי מחתרת. אבל לילד מוגדים רמזי טיפין בעקיפין, כי עוד חזון לו למועד, בוא יבוא לא יאחר. "הנה הרי כבר ידעת לשמור סוד, אה?" מזכיר בעריש לילד את מצוות השתיקה של השבת.

"כן, לא הגדתי אפילו דבר", מגיח הילד ידו על לבו כנכון להישבע. ובלבו הוא מרגיש כי אלו דברי הקדמה למשהו אחר העומד להיות מוגד לו בלחש הסוד, משהו העתיד ליתן חשבון וסדר למבוכות האירועים.

"אפשר כך, בקצת רמזי מלין להחכים, מפני חשש הגיל, עד כמה ינצור ילד לשון". מילמולי דברים של בעריש, ספק הירחורי קול, כשוקל וטורה לעצמו על "הכיצד" מספרים עם ילד רוזי-מחתרת.

"כה יעשה וכה יוסיף", נוטל הילד שבועת-אלה במועל-יד, "על אמונתי". "אפשר גם אחרת", שב בעריש לשקול ולטרות במלל מהורהר, "כגון סיפור טפח מן החדר ועילום טפחיים לעת ראויה לגילוי, ויהי הטפח אף הוא בוחן ומעמיד בנסיון את הילד עד כמה נצורה לשונו במעשי-חשאים".

כך נדרשות עכשיו לאוזן הילד פליאות כיסא וכד, שלא יד המזימה הערבית בדבר, אלא דווקא יד יהודית אחרת שהשתיקה לעת כזו יפה לה מפני המלכות האנגלית, ועוד כהנה וכהנה רמזי דברים העתידיים להתפרש במבוהר לעת אחרת.

"עכשיו תהיה בחינתך בשתיקה גדולה", מגביה בעריש קולו קימעה וטובע בילד ראייה חדודה, "הנה רייכשטאל בא עכשיו אל אביך להזים את הילדים העדים, ובאנו מחר אל החדר ודיברנו אל הרעבע כדבר הזה, וזאת תהיה לך לבחינה ולעמידה בנסיון: דלג ושתוק על כל מעשה הכד והכסא וקורות זה הלילה, מענין הדבק והכרוזים, ודי לנו במה שיש לנו למכביר, ראיות מכריעות להכחיש את העדות הכוזבת של הילדים. לא בפליטת-פה שגוגה, אף לא בחיקור מדוקדק, דלג ושתוק על כל אירועי הכד והכיסא וקורות הלילה הזה, ולעת אחרת ראויה להגדה, יסופר לאונך

מלוא טפחיים רזים".

ובאו רשפי הדברים להיות עצורים כאש בעצמותיו, להיות עכשיו נזוהר בכל דיבור ודיבור, למען יהיה ראוי לעת זו האחרת. יחידי יחידי לעת זו של הלילה פוסע עכשיו הילד בדרך חזרה לביתו. ואין פחד כדים בלב ולא דאגת חשדות-שווא, רוח רוממה מגשבת על-פני הלילה ומחדשת עליו חדות-נעורים. והעין הצופה למרחוק לראות אור בודד נוצץ מחלון ביתו יודעת כי זה אור-יקרות לאביו ולרייכשטאל המאחרים קצת בנשף, ומספרים בחושדי-כשרים הלוקים בגופם. אל-נכון יודע רייכשטאל להעלים מאוזן אביו עניינים שאף הוא מצווה לשמרם. אך די במה שיש, כדברי בעריש ראיות למכביר להכריע בין הילד הצדיק לילדים הרשעים.

ובצאת רייכשטאל מבית אביו אין עיניו מישיירות מבטן גוכח פני הילד, הפוסע מדודות בחצר, בקרבו אל פתח הבית. כמו בושים מפני משהו, מסתלקים המבטים לצדדים לחזר אחר מראות אחרים להסתכלות, וכל אחד לדרכו בשתיקה חומק ונעלם. ובבית מצפה אב דומע-עין, ספק שמח על סוף הצדק המנצח ספק בוכה על בנו הכשר שנחשד. בידיים פשוטות לקבל שבים הוא ממהר אל הילד להחליק בחיבה על שכמו ולהכות קלות על לבו כמבקש מחילה. "אבל הרי שתקת", מרעיד האב קולו, "הרי לא אמרת מכל זה דבר". והלילה הוא לילה אחר מהלילות שקדמו, עליו כבר משוך מתק השינה ונעימות החלום, עם קצת דריכות הלב לעתיד להתארע עם בוקר המחרת בחדר.

*

בוקר המחרת בחדר, מדוד-מדוד פוסע אב לצד הילד בשתיקת המודה בדינו, אך הגנפ הומיה.

ובחדר אין הילד מובל הפעם תחת משמר, לארכו של הפרוזדור, אל בית המנהל-זהוב-הזקן לחקירה ולהודאה ולהשבת כסף הגניבה. אך יש עליו ועל פמליית מלוויו תזונת עיניים המציצות מפלל חלונות החדרים. כי גם בעריש במוזמני הפמליה, המתכנסת בזריזות ליד שולחן המשפט, לבירור ולחקור ולהודאה על האמת. ארבעת הגדולים, הלא הם רייכשטאל והמנהל, בעריש והאב, בישיבת חשיבות, פנים אל פניהם הנזופים של שמוליק ואריה, שני המעלילים המצווים לעמוד בעמדת עדים זוממים, מנגד לזרקורי בעריש החוקר.

ורייכשטאל שותק, והאב והמנהל שותקים, והילד איננו כי שלחו בעריש להיות ניצב בחוץ עד לשעה הקרואה לו.

והיתה שתיקה זו מעין הסכמה אילמת של מודים בכשלון חיקורם, לתת יד חפשית לבעריש, המנוסה בהוויות חולין ומבין בקלקלתו, להיות עכשיו מהפך כרצונו בעסק זה. עד לחיווי האמת בעין.

עיקר ראשון אצל בעריש להפריד בין שני גידוני החיקור, שמוליק ואריה, שלא יהיה האחד מאזין לדברי חברו. ושמוליק, הניצב עתה בצד מנגד לארבעה יושבי המשפט,

מסכית לשאלות-השתיו-וערב, הסדורות היטב בפיו של בעריש, ובלבו הוא יודע כי משהו חדש בכל זה העסק שיש לפחד ממנו.

"כיצד נכנס הילד, לדברך, לחדר-המחלבה הנעול?" שואל בעריש.

"ל... לקופת המחלבה?" נשמע גימגום של תוהה מופתע.

אבל בעריש מאיץ ומדרבן בו:

"כן, כן."

"הוא כנראה משך את המנעול בסכין, ככה ככה..." מציג שמוליק את אופן הפעולה בידו, "בגירוד פנימה".

"ואתה, לדברך, כיצד נכנסת לחדר הכדים?"

"הדלת היתה פתוחה, הייתי שם כבר כמה פעמים עם רייכשטאל, והדלת פתוחה".

"היית כבר שם כמה פעמים, אאה... וכמה זמן הייתם שם עכשיו... מה היו מעשיכם

בחדר הכדים?"

"כמה זמן?" מהרהר שמוליק לעצמו, ובעיניו הוא מציץ על פרקי-ידו גטול השעון,

"אני יודע... הסתכלנו ככה בתוך הכדים".

"זה הכל?" תמה בעריש, "וחדר אחר? לא היה שם עוד משהו?"

והיו אזני רייכשטאל קשובות מאד מחשש לאותם דברים כמוסים, שמא בכל-זאת פשטה ידיעתם גם לאחריים.

"אאה... כן", נזכר שמוליק, "יש שם בפנים עוד חדר, כן... עוד חדר... אני מכיר את

זה, אבל לא היה שם שום דבר".

"אתה מכיר את זה ולא היה שם שום דבר?!" שואל בעריש בתמיהה גדולה והוא אז

שולח הצצות-צדדין רבות-משמעות לעבר רייכשטאל, "נכנסתם לחדר אחר ולא היה

שם שום דבר?"

"ל... לא, ש...שום דבר, וכי מה צריך היה להיות שם?"

"כך כך... ואחר-כך?"

"אחר-כך יצאנו החוצה".

"החוצה דרך איפה?"

"דרך איפה?" מתמיה שמוליק, "מהפתח!"

"אבל אפשר גם לדלת שתהיה נעולה, הנה אם היתה אכן נעולה", שואל בעריש,

"כיצד הייתם למשל יוצאים?"

"אבל הדלת שם תמיד פתוחה", אומר שמוליק, "גם עם רייכשטאל ראיתי שהיא

תמיד פתוחה".

"וחדר המחלבה?"

"הדלת היתה נעולה, אבל הוא גירד את המנעול בסכין".

"ככה ככה..." מלמל בעריש אל שפתיו בלעג, "הוא גירד את המנעול בסכין..."

היתה עכשיו שתיקה קצרה והסתכלויות תוהות בבעריש, לדעה מה גילוי בסוד זה

החיקור, עד שמורה בעריש בידו לשמוליק לצאת החוצה, ובעיניו הוא משמר את

צעדיו לבל יחליף בצאתו משהו מהדברים הנחקרים עם אריה הנקרא לבוא פנימה.

ועמידתו של אריה איננה ברגל איתנה, רטט הנפחד אוחו את פרקי־רגליו ומחשב להמעידו. ובעריש רואה את החיורות הגדולה שעל פניו ואת זיע השפתיים, והוא יודע שכאן יהיו פני הדברים אחרת.

"ואתה מבאי הרפת, אה? מכיר את כל המחבואים?" שואל בעריש בנענוע־ראש. "לא הייתי בכלל, חוץ מפעם אחת בחצר הרפת", מזדרז אריה לדחות איזו אשמה מכל־וכל, "פעם אחת בראש־חודש, בשביל לרכוב על החמורים".

"ומי ידע לפתוח את דלת המחלבה הנעולה?" נוהם בעריש בחומרת הקול.

"אני לא ידעתי", מכחיש אריה, "שמוליק פתח בסכין".

והיתה שתיקתו של בעריש מכוונת הפעם, להזכיר בלב היושבים זכרון דברים אחרים שאמר שמוליק.

"כן כן", אומר אריה, "שמוליק פתח את הדלת בסכין, בשביל הילד", ואצבעו מורה אל עבר הדלת מאחריה ניצב הילד, "והוא נכנס לשם".

"ואת דלת הדר הכדים, מי פתח?" מרעים עליו בעריש.

"את הידית פתח שמוליק, זו לא היתה נעולה, א... א...", עוצם אריה עיניו כנזכר, "כן, כן, שמוליק פתח".

"ודרך איפה יצאתם?"

"דרך איפה?" צוחק אריה קלות, "מהפתח, כמובן"

"ובחדר־הכדים, מה היה שם בחדר־הכדים?"

"הסתכלנו ויצאנו".

"וחדר אחר?"

"חדר אחר?!" תמה אריה, "אה... איזה... לא היה חדר אחר".

והיתה שוב שתיקה אצל בעריש להצליל בלב היושבים זכרון דברים אחרים שאמר שמוליק. אולם אצל רייכשטאל יש פחד הילד עליו, שמא יבוא הילד עכשיו להצדיק גירסתו בגילוי אזני האנשים לדברים שהשתיקה נגזרה עליהם.

מה שאין כן בעריש, שבשתיקתו יש גם מן השלנה הנפשית. אף־על־פי שהוא שב עתה ללחוש לאוזן הילד, בהיקראו אל החדר פנימה, להיות זהיר על כל דיבור ודיבור, שלא יהיה פולט משהו מאותם סודות.

ושוב מספר הילד לאזני היושבים על כס המשפט, ולנוכח פני שנים המעלילים, הקרו־אים הפעם לעמוד פנים־אל־פנים מול קרבן עלילתם, את פרשת ההתלוות אל חמוריו של מוצטפא וכל אשר אירע במסעיו, וקורות תפילת־הערבית וכל אשר פותה לאזנו אחר־כך. והילד אינו שוכח לדלג ולא לספר מסתרי הרפת החבויים במחתרת האדמה ומעליה, אך יודע לספר לפרטים דקים את דרך ההימלטות בעד הצוהר של מעלה מפני נעילת הדלת של מטה.

ורייכשטאל, הנותן אוזן קשבת לדברים, מהנהן בראשו לאות הסכמה, ומאשר בפה מלא את דבר נעילת הדלת מפני שאוני לילה שהחשישו אזניו, ונוכר כי אכן נמצא כד בחדר הפנימי עם בוקר, מתחת לצוהר של מעלה.

ובכל אותה עת ניצבים שמוליק ואריה כנועים ונפולי-פנים, ומצחם מטפטף זיעה קרה קרה.

ויש אחר-כך השבת המעט ממותר כסף הגניבה, שם באיזו חצר של בית, מתחת לאבן-בור. ויש גם מלקות-רצועה על שמוליק ועל אריה בצינעת חדרים ובפרהסיה, קבל ציבור התלמידים. ואף-על-פי שלא יצאה מן החדר כל הוראת-שעה להתיר התברות של-מה עם בעריש לוחם האנגלים, חזקה על דרכו של הילד שתהיה שבה ונוגסת בצומחו של בעריש.

יורם ורטה: אי־ודאות בים נותחת לחומות עכו

כְּמַעַט אָנִי אוֹמֵר
וְיִוְדַע בְּכָל־לֹא
עוֹד מְעַט—
אוֹלֵי
וְאַף בְּעוֹד חַיִּים לֹא.

כִּי רָצִיתִי אוֹתָךְ כְּמוֹסָה בֵּין הַחוֹמוֹת הָאֵלֶּה
שְׂאֵת תְּהִי הַדְּבָר הַיְחִיד שְׁנַע כָּאֵן
גּוֹפֵךְ אֶחָד גּוֹפֵי אֶחָד וּבְכָל זֹאת,
הַשְּׁעָר הָאֵלֶם מוֹנַח עַל־יַד הַצְּעָקָה הַרְחוֹקָה
הַעֵינַיִם עֲצוּמוֹת בְּחֻזְקָה
אֲזַן אַחַת אֵינָה בְּתִמְנוּנָה הַשְּׁנֵי מְכַסָּה
רַק הַפֶּה פֶּעוּר לְכָל הַרוּחוֹת
וְאֲנִי נִלְקַח מִמֶּךָ כְּפוֹת אֶל הַהָר הָעִירֹם.

אוֹרַע אָנִי אוֹמֵר
אוֹר נֶאֱנָס עַל־יְדֵי אֶבֶק
נְשִׁימָה כְּבֵדָה כְּמוֹ בְּהִקְרָאת הַסֵּפֶד
מִתְקַשֶּׁה הָעָרֵב לְפַצֵּחַ אֶת הַשְּׁמֶשׁ,

את מי הפשתי אני שואל
ורק אני איני יודע את התשובה.

כמעט אני אומר
והקולות חומקים מכאן
אל בין חרבי הירי האדמים
סופן של צריחות השחפים אינו ידוע.

כניעה אני אומר?
וראיתי אותך חנם
מתוחה כמו זוגית בין מזוזות
מקיפה כוכבים וכתמי שמן על מים רבים
ודאי תעזבי במלאת לרגע שבווע.

כמעט אני אומר
ואף זאת ימצא מישהו שישתיק
כמעט אני חוזר
וכבר מזמן היתה כלות כל ההדים
כמעט אני חוזר
ושולח ידי והיא אינה שבה.

סודי רוזנגרטן: יונן של פטירה

אמא מקיאה. אמא כואבת. אינני יכולה להביאה לידי כך שתשכב בשקט אלא בחבקי אותה בכוח, כשאני מנענעת אותה אנה-ואנה ומפזמת שיר-ערש. כבר שבועיים אינה ישנה ואין איש מאתנו עוצם עין. כשהרופאים באים הם מטים אוזן קשבת לכל תלונותיה והם מבטיחים לנו כי אין זה אלא התקף קשה של כיב-הקיבה ושיגרונ. אם גם מבינים הם שהיא מפחדת שהסרטן חוזר, כשהיא משפשפת ביד גוששת את הצלקת המאוסה במקום שהיה פעם שד, על דעתם הם עומדים כי אין יסוד לפחדיה. שבוע-ימים בבית-החולים תל-השומר אינו מאיר-עיניים יותר; פרט לזה שעתה ברי לנו שודאי באמת היא בריאה אם יחסם אליה קשה כל-כך. אך עם כל פסק-בריאות חדש אמא נחלית יותר ויותר. ובין אם כל זה ענין של דמיון ובין אם לא, כבר דעתנו חלושה עלינו מחוסר שינה.

ב"פרוטקציה" אנו מתקבלים לבית-חולים אחר. הוא דומה יותר לגן ציבורי. הרחק כמלוא העין, חלקות דשא וחורש עולות ויורדות. צריף א', שאליו שולחים את אמא עד האיבחות, דומה לכל היתר-מסוג המבנים של מחנה צבאי, רחב-ידיים וריק כמעט. דומה כאילו עושים שיפוצים באיזור של חדר-הרחצה; הוציאו חלונות ועירמו ערימות של סיד ומלט. באשר לאמא עצמה, כמעט אינה יכולה ללכת, ויהיה עליה להישאר רתוקה למיטה.

כאביה של אמא מתחדשים. האחות נאנחת בעצב עם שהיא נותנת לי גלולה. "אמא שלך אשה חולה מאד", אומרת היא במאור-פנים. כמעט רווח לי לשמע המלים: סוף-סוף אוכל לחדול מלהיאבק עם הרופאים העומדים על דעתם שאין לה ולא-כלום. אבל ההרווחה אינה לאורך-ימים. שוב היא מקיאה. המקום מלא חתולים. הם מסתובבים כאילו היו בעלי המקום; נכנסים לבנין ועוברים את המחלקה.

סוף-סוף אמא ישנה. לאחר שהתחננה לשינה זמן כה רב. המשמרות מתחלפות. המבנה כולו, שבו שמונה חדרים, מסור להשגחתה של אחות אחת המסתייעת בעוזר. שניהם יחד מחלקים תרופות ומגשים של אוכל, מאכילים בכפית חולות המרותקות למיטותיהן, ומציעים את המיטות ללילה. כאשר הטלפון מצלצל בתחנת-הטיפול, האחות עוזבת הכל ועוברת בדהרה את המסדרון, ממחרת להשיב.

בדרך הביתה אורותיה של תל-אביב עוברים כמו בחלום. נשים בשמלות מבריקות ובסגדלי-כסף נכנסות לאולם-החתונות. העובדה שהחיים נמשכים באה עלי כהלם אכזר. עיורת אני ואטומה מהרגיש כל דבר מלבד צערי שלי.

אני פוקחת את עיני לבוקר, אך מתיראה מפני היום החדש. בדרכי לבית-החולים אני מתעודדת. אחרי הכל, לבטח יעלה הכל יפה. יעשו בדיקות, יתחילו בטיפול. לא יארכו הימים והיא תשוב הביתה.

אמא אך רואה אותי ומיד היא פורצת בבכי. "מה יש?" אני קוראת, בושה לגמרי בשברון-רוחה. "אני פשוט בודדה", היא משקרת. לאחר-מכן, כמתוך הירהור שני, היא מספרת על התקלה בסיר-הלילה, ובתרעומת שהביעה האחות. כל היום כולו היא אחוזה פחד מפני הלילה המתקרב; אין היא מסוגלת לרדת מן המיטה, לא תוכל להזעיק אחות (הפעמונים מנותקים כדי שלא להטריד את העובדים) ולא תוכל להתעסק בסיר-הלילה כשגופה קשוי מפאב, ולכן היא חוששת שמא תחזור החוויה המשפילה. אני מרגיעה אותה, אך צילצול נבוב יש לדברים כשאני נפרדת ממנה למשך הלילה.

השמש זורחת. הציפרים שרות. העצים במלוא פריחתם. אמא ודאי תבריא, אני אומרת לנפשי. עתה שהשוק מלא סממני-פלא, נעשו הנסים דבר שבאופנה. קלת-צעד אני עוברת את המסדרון, מניעה בראשי ומחייכת אל העובדים. אך בראותם אותי דומה כאילו הכל תפוסים פתאום מאד בענייניהם וכל אחד משעה מבטן, מתרכז בטבלות ובניירות.

כשאני פותחת את הדלת אל חדרה של אמא, מופתעת קימעה על שהיא סגורה בכלל, המצב מוטח כפצצה לתוך פרצופי.

אמא מוקפת אחיות מדוכדכות-למרצא ופניה ירוקים-צהבהבים. בכל מקום שאין היא מכוסה תחבשות, העצמות מבצבצות מתוך העור. היא זקנה בעשרים שנה. אט-אט מתברר מה קרה. אמא קוראת שיעזרו לה בסיר-הלילה ואינה נענית. היא פותחת בצעקות. לבסוף באה האחות, אך הואיל ואין לה שפה משותפת אין היא מבינה מה אמא רוצה, והיא נזופת בה בחריפות על שהיא מפריעה לאחרות. בייאווה, וכדי שלא תחזור הפרשה של הפיכת הסיר, יורדת אמא מן המיטה למצוא את חדר-הרחצה... ונופלת. האחות, המסוגרת בתחנת-הטיפולים, השותה תה ומאזינה לראדיו, אינה שומעת כלל את צריחותיה של אמא.

כבר עשו צילום-רבטגן. הירך שבורה; הרגל גשברה בכמה וכמה מקומות. אי-אפשר לגעת בה עד שיבוא האורתופד ויתן את ההוראות, והגם שהיא צורחת מפאבים, והכל יכולים לראות שצריך להתקין את הרגל למצב מתוח פחות, הרי משעה שנפלה יצא עניינה מתחום-הטיפול של צריף א'. עד שיפעל סם-ההרגעה את פעולתו מוסיפה אמא להתיסר; פניה מסיכה איומה של סבל ומבוכה.

עולמי סובב-הולך מעגלים-מעגלים. אני חשה עצמי שיפורה, מתנוודדת ונופלת. ההמלצה היחידה היא לנתח, אבל המנתח מסרב לנתח את אמא במצבה הנוכחי. "בינתיים", הוא אומר, "ירפא אותה הזמן, הכאב ייחלש. העיקר הוא להכניס אותה למחלקה שערוכה לטיפול בגופות שבורים ופצועים".

הסמים מתחילים להשפיע. אף כי השינה שאליה היא נכספת אינה באה, אין הפאב מציק לאמא והיא הוזה.

עיניה של אמא פקוחות לרווחה ובענין רב היא מתבוננת בקיר כאילו סרט היא רואה שם. מדי-פעם היא צוחקת או אומרת משהו להסביר לי את החזיון שהיא רואה. "ריבוננו-של-עולם", היא קוראת בצר לה, "אלטי זרק את צנצנת העוגיות. לא, לא. זה שום דבר, חביבי. אל תבכי. אני אעזור לך להרים אותן". והיא מחייכת במתיקות תוך שהיא עושה ממש כך לכאורה. "הביטי, הביטי", היא מושכת בשרוולי, "ברוכי איבדה את הנעל שלה". "ברוכי, ברוכי", היא קוראת אל הקטנה בילדות שלי בדאגה מרובה, "הנעל שלך, חביבה. לא, אסור שתלכי יחפה. בואי, אני אעזור לך לנעול אותה מחדש. והגרב שלך ?" היא שואלת בצחוק. "איפה הגרב שלך ? דיג, דיג, דיג".

השמש שוקעת. האוויר מתמלא צינה. אני סוגרת את הדלתות והחלונות במסדרון. הערב, האחות לבדה; הגבר העוזר על-ידה נשלח באיזו שליחות של חירום. חולת-הלב במיטה השכנה משליכה מעליה את כל שמיכותיה ודורשת שיקחו אותה הביתה... היא מפצירה, היא משדלת, היא מיפבת, מחניפה, וכשאינה גענית היא מוסיפה עזות ותוקפנות. בעוד אמא מוסיפה להסביר את ההיבהובים על הקיר, ושכנתה בת ה-84, שעברה מזיקנה בלה לארסיות ממארת, מנסה עתה לטפס על סורגי מיטתה, כשהיא צועקת "תנו לי לצאת מכאן; אני רוצה הביתה". אני מתחילה לחשוש לשפיות-דעתי. חולת-הלב היא אשה ענקית; הררי שומן גולשים מתוך בגדי-הלילה שלה. אין ביכלתי לעצור בה, אך האחיות בל תיראה. "קדימה", אני צועקת, "צאי מן המיטה ושבירי את רגלך כמו אמא שלי!" היא מביטה בי בפחד, ושוב היא שיה נכנעת. "יקירתי", היא מפצירה. דמעות גדולות נשפכות על ידי, עם שהיא לוחצתה אל שפתיה. "עוזי לי, יקירתי. ד"ר פסין בצריף ג' היא הבת שלי. לכי הביאי אותה. היא תקח אותי הביתה. לכי ואמרי לה שאמא שלה גוססת ושהיא צריכה לקחת אותי הביתה". ד"ר פסין איננה בתפקיד. הזקנה המתוחה רוטנת שוב. כאחות-אימה היא מורה בידה החוצה. "הביטי. שם בפרוודור. אינך רואה ? שלושה ארגזים. אחד מהם בשבילי. הם רוצים לסמר אותי במסמרים בארגז ההוא", היא צורחת, עיניה מפיקות טירוף פחד מטורף. "אבל אני לא אתן להם. אני אומרת לך. הוציאי אותי מכאן". האחיות מנסה לתת לה זריקה, אך אינה יכולה להשכיב אותה. "מי היה מאמין ?" היא שואלת, והיא עצמה אינה מאמינה, "כשהביאו אותה ביום-ששי שעבר היתה קרובה לעולם-האמת, ועכשיו רק הביטו בה". האשה בועטת כמו רקדנית. היא כבר קרעה מעליה את כל המצעים והסדינים וכולה עירומה. היא משתוללת כמטורפת, נלחמת על חייה עם אויב משכבר-הימים. "רק אל תתני להם לשים אותי בארגז ההוא", היא צורחת שוב ושוב. "האנשים הללו שם בחוץ. רק אל תתני להם לקחת אותי". "איי", היא מיללת, בהשיג הזריקה את מטרתה. "הורגים אותי. תוקעים בי סכינים. את רק חפי. אני אספר עליך לבתי. ד"ר פסין בצריף ג'. את רק חפי עד שאני אספר לה עליך. אוי, הורגים אותי". רק כשקושרים אותה סוף-סוף למיטה היא משלימה עם מר-גורלה ונרדמת ביבבה.

במסדרון שבחוץ גבר אחד מסיע את אשתו על כיסא-גלגלים אל בית-השימוש. חריקתו של כיסא-הגלגלים, צירצורם של צרצורים, נחרת החולות-כל אלה מתמזגים

לכאב אחד של צער ובדידות. הטלפון מצלצל עקשנית בתחנת-הטיפולים. ואחר-כך דממה. האחות, לבושה מכנסיים ואפודה מתחת למדים הלבנים, אצה לה לסיבוביה, והפנס שבידה מאיר את האפלה.

עכשיו אמא מארחת חבורה שלמה; כדרפה, היא מתהללת בתפקידה כמארחת ועומדת על כך שהכל יטלו את המגיע להם. עתה חזרה הרחק-הרחק לעבר והיא מטפלת בילדי אחותה, עכשיו שוב היא סבתא מסורה, פניה קורנים משמחה.

אך עייפה היא כבר מכל הפעילות. היא תופסת בזרועי ובקול רווי אפיסת-כוחות היא אומרת, "בואי. הגיע הזמן ללכת הביתה. השעה כבר מאוחרת ואני עייפה מאד".

"אמא", אני מסבירה באורך-רוח, "אין אנו יכולות ללכת הביתה. הרגל שלך שבורה ועלינו להישאר בבית-החולים". "הו", מפטירה היא בחביבות, כמו ילד תמים וטוב-מזג, שאם גם אינו מבין הוא מוכן להסכים אתך, והיא חוזרת לחבורה, אל תהלכות הנפשות האהובות המהבהבת ועוברת מולה על הקיר.

אך עם שפגה השפעת הסמים משתנים הפרצופים שבחבורתה. עכשיו יש שם אנשים גבזים. הם מפילים עליה פחד. באימה היא לופתת את זרועי. היא נלחצת אל סורגי המיטה ותופסת בי באימה. "קחי אותי הביתה", היא מתחננת. "הו, מהרי כבר. מדוע זה נמשך אצלך כל-כך? אינך רואה את האנשים האיומים הללו?" היא שואלת. "הם רוצים להרע לנו. בואי כבר. אנחנו בסכנה נוראה. איפה השכל שלך שאינך מבינה שעלינו להסתלק מכאן מיד".

דבריה של אמא מכאיבים לי. מעולם לא דיברה לפני כן אל שום איש בחריפות שכזאת. מה-בצע בהקלה הגופנית אם הדבר הורס את האישיות, תמהה אני בחוסר-ישע.

כאשר חולת-לב מדברת משנתה, אמא עונה. נקשרת שיחה משונה, האחת ממשיכה במקום שחברתה פוסקת.

בתחנת-הטיפולים הפעילות מגיעה לשיא חדש. בתום-לב אני נכנסת. אחיות מדובל-לות-שער ניתקות מעל רופאי-בית. כולנו משעים מבטינו במבוכה, פרט לרופא אחד צעיר משועמם ויפה-תואר, השואל אותי לרצוני.

כל הלילה אין עיניה של אמא נעצמות אפילו רגע אחד. הזקנה הבלה והארסית, כיון שנרדמה שוב אי-אפשר להעיר אותה; אינה מגיבה אפילו על סטירות וטלטלות, רחצה והצעת-מצעים. כשהיא מקיצה סוף-סוף לעת הצהריים היא דורשת ארוחת-בוקר בהתפרצות מרץ חדשה, וכאשר אומרים לה שיהיה עליה לחכות למגש-האוכל שלה, שיובא עוד-מעט, היא מתחילה בסיבוב שני. כשמגיעה בתה, ד"ר פסין, מופיע אוכל פתאום, ומשעה שאכלה לשובע שוב היא משתתקת, ושוב דממה.

כשמציעים את מיטתה של אמא היא צורחת מכאב. "מה זה, הרי בכלל לא כואב", מתעקשת אחות אחת, אבל אחות שניה מתזיקה בה בכוח ומרגיעתה במלים רכות של השתתפות עד שמצליחים להקל את תנוחתה.

היום עובר ברוח טובה. דומה כאילו הוקל לה לאמא. לא היה צורך בשום סם להרגעת כאבים. ואחרי-כן עם רדת הערב היא מוריקה פתאום ומבקשת להקיא.

מעבירים את אמא לצריף של חולים כרוניים. הואיל והמנתח מסרב לנתח יתמשך אישפוזו יותר, ובאותו אגף ייטיבו לטפל בה.

מגיעים שני שמשמים. האחד הוא ערבי ענק, שעיר מאד, השני טיפוס של סבא צנום. כל העת הם מפזמים איזה דוֹאָט משונה הדומה לבאלאדה, והם מסייעים את אמא במיטתה שלה על־פני שטחי הגן אל מחוץ־חפצנו החדש. פניה של אמא מתעווים על כל גבנון וחלוק־חציץ, אך אין מגוס מן הדברים האלה. כל היום לא נפקחו עיניה וכל תנועה חדה של המיטה מביאה אותה לידי אנקה, בעוד אני מעווה פנים כמקדימה את כאביה.

השמש זורחת. הציפרים שרות. האלבות מלחשים והרוח הומה. "פיקחי את עיניך, אמא, וראי את העולם היפה שאת אוהבת", אני מהרהרת, מקווה באיזה אופן שהוא להגיע בדברי אל נשמתה, אבל היא מרוחקת ואינה מגיבה.

צריף ה' אינו שונה במראהו מכל יתר המבנים הצבאיים למראה. חולים בכיסאות־גלגלים מתחממים בשמש. דומם הם עוקבים אחרינו בעיניהם תוך שמוליכים אותנו לחדר 13. חולות מכל הגילים והצורות משוטטות באפס־מטרה במסדרון, מהן מדדות על קביים ומהן יושבות בוהות על כיסאות־גלגלים; גפיים שנקטעו חשופים לעין בלי בושה.

מסייעים את מיטתה של אמא אל המעבר והשמשמים מסתלקים. כל הנמצאות בחדר סוקרות אותנו בשתיקה. אנו חוסמות את המעבר. החולה במיטה שבפינה מתחילה לרטון, "בטח, מה אפשר לדרוש במקום שכזה? זה כבר שעה שסגרנו אותי בפינה שלי. איך הם חושבים שיוציאו אותי בזמן שהמיטה ההיא חוסמת לי את המעבר. ובכלל, מה היא חושבת את עצמה, הפרימאדונה הזאת? תוקעת את התחת שלה בפרצופי, אפילו אינה יכולה לומר שלום אף לאחת מאתנו. מיוחסת יותר מדי, אני מניחה".

החדר ספוג איבה. שאר החולות מלהגות זו עם זו בנעימה של קונות בשוק־העופות. אשה אחת מדובללת־שער, השוכבת במיטה מזוהמת, קוראת בלי הרף אל האחות, "אחות, אחות, אחות".

"אולי תשתקי כבר?" מצטווחת לבסוף חולה אחרת. "אחות, אחות, זה כל מה שהיא יודעת".

"הו, עזבו אותה לנפשה. גם עליה רחמנות, אפילו שהיא בלתי־שפויה", מצייצת עוד אחת. אך מכיוון שאין חציבה פוסקת מקריאותיה אל האחות, פוקעת סבלנותן של כל הנשים בחדר ומתחילים הגידופים. "מטומטמת שכמוך, סתמי כבר את הפה".

"את לא רואה איזו גברת חולה נכנסה עכשיו. ועכשיו את תשגעי גם אותה?"
 "הו, תעזבו כבר את המסכנה: ממילא היא די מקוללת", פוצחת זו שהחלה לגדפה.
 סקרנותן בוערת בהן. "מה יש לה?" הן שואלות, זוקרות אצבעות גרומות אל אמא.
 "מדוע את בוכה כך כמו תינוקת?"
 "ירך שבורה", אני מיבבת. "רגל שבורה". דבר זה דין שישביע את סקרנותן. בשום־

פנים אין להזכיר את יתר מדווייה. אני מסיבה פני ממבטיהן החשדניים וממשיכה בבכיי ליד המיטף

"אל תבכי", צועקת אלי אשה אחת ינשופית-למרצא וזקנה במיטה שמנגד. "גם לי נשברו הרגליים. כבר עשרה חדשים אני כאן, ועדיין אינני יכולה ללכת. בית יפה יש לי בתל-אביב, וכאן אני מוטלת כמו פגר. סתם יצאתי לקנות לחם, נפלתי על מדרכה ישרה לגמרי, ובסוף הגעתי לקבר החי הזה. אוי, הבית היפה שלי בתל-אביב."

האשה המבקרת אצלה אומרת לה שלא תבכה.

"וכי מדוע לא אבכה?" תוהה יהודית. "וכי בשביל מה יש לי לחיות? בשביל זה? בשביל בית-הכלא הזה?"

אחייניתה של יהודית מזכירה לה שעליה להחזיק טובה על שאין המצב ביש יותר. "בשביל זה באת סוף-סוף לבקר אותי אחרי ארבעה שבועות? להגיד לי כמה אני בת-מזל?" היא מטיחה לעומתה במרירות. "בשביל זה היית יכולה להישאר בבית. הן, הבית היפה שלי בתל-אביב."

כאשר חציבה מתחילה שוב לקרוא "אחות", האחיינית מנסה להיות לעזר, ובזאת רק מלבה היא עוד יותר את קנאתה של יהודית. "באמת אינני יודעת למה באת", היא צועקת, כדרך שפבדי-שמיעה נוטים לדבר, "בזמן שאף אפילו לא שמה לב אלי בכלל; רק צועקת עלי שאני מתלוננת ומטפלת בכל יתר המשוגעות שבחדר. אוי, על ראש כל הערבים מזל שכזה", והיא מפליגה ביללה של חמלה-עצמית ואומללות.

אמא לא זזה כל היום. שרויה היא באפסי-מרחקים. "הרעש גדול כל-כך", היא קוראת בעיצומה של כל המהומה. "הרעש גדול כל-כך עד שאינני יכולה להירדם". זרועה של אמא תפחה. האחות, עליזה, מפסיקה את הזריקה לתוך הוורידים ומוסרת שוורידיה נהרסים.

כל הנשים שבחדר צורחות זו על זו. תמהה אני לאיזה מין אגף מטורף שלחו אותנו, ואני נחפזת אל צריף א' להתחנן לפניהם שיקבלו את אמא בחזרה עד שייעשו סידורים להחזרתה הביתה.

"אין כל הבדל בדבר היכן אמא שלך נמצאת עכשיו", אומר רופא המחלקה, בקול עמום, לאחר פנייתי ההיסטרית. "היא הרחיקה לכת כל-כך עד שכבר אינה יודעת ולא איכפת לה".

"מה אתה רוצה לומר בזה?" אני שואלת.

"את אינך יודעת?" הוא שואל כלא-מאמין. "את אינך יודעת מה יש לה?" "בתל-השומר אמרו שהיא בסדר גמור. כל הרופאים אמרו כיב-קיבה ושיגרון", אני לוחשת בבעתה.

הוא מביט בי בשאט-נפש ונושא רגליו. "חכה. אל תלך", אני מפצירה ותופסת בשרוולו, מוכנה סוף-סוף להתיצב נוכח האויב. "מה הפרוגנוזה?" "לפי כל הסימנים", הוא לואט, "הדבר מתפשט כמו אש-להבה".

כל דרך שובי לצריף ח' אני מתיפחת. אנשים לוטשים עיניהם אחרי, אך שום דבר אינו חשוב עוד. אני צוחקת ואני בוכה. מדוע שיקרו לנו כולם? מדוע לא אמרו כולם

פשוט וברור שאמא גוועט ? ובכן, מגיחים לה למות מיתה מרה, לאט-לאט, עם אותן המתות-החיות שעצמותיהן השבורות לא תירפאנה לעולם, שגפיהן הקטועים מוסיפים להתמקמק, של חולות-לב שאין להן מקום לבוח בן, של המשותקות שאין מי שיטפל בהן. כאן היתה נקודת-הצומת לפסולת של המין האנושי, לגוועים לאטם בעולם שאין לו שהות ולא ענין ולא סבלנות לתת דעתו עליהם.

כאחוזת-דיבוק אני נושאת רגלי במרוצה. אור-השמש בוקע מבעד לעלנה העבותה שממעל. מוזיקה נישאת למקום שבו אני נעצרת, מסומרת, כשהיופי המנצח מקיפני, סותר תכלית הסתירה את המצב כמו שהוא. כאב עז יש בי ואני מגסה להימלט. כל זה חלום, אני מהרהרת. חלום יפהפה של עצים אקזוטיים ומשעולי-אבן יפים ; גן-עדן, בית-שוקולדה. מוזיקה. אווירה... שמי-תכלת יפים, ופז-שקיעה היורד אל חיי... בשובי אל הצריף עדיין האיבה כאן. אמא סובלת בשתיקה, פוכרת ידיה מחולשה וקוצר רוח, ובוכה.

"מדוע היא בוכה כל-כך ?" שואלת בעלת-מום אחת בחלון מתוך טוב-לב. "זאת רק רגל שבורה. היא תבריא". הואיל ואינני עונה, עיניה מתרחבות מתוך הבנה. היא טופחת בידה על פיה ומשתתקת.

"התביישי לך", היא צועקת על חציבה, כאשר זו פותחת שוב בפיוזם הנצחי של "אחות, אחות". "את לא רואה איזו גברת חולה נכנסה אלינו עכשיו ?" אבל חציבה נושאת לעברה עיניים בוהות וממשיכה, "אחות, אחות, הביאי לי סיר. אחות, אחות, הביאי לי לשחות, כסי לי את הכתף, הרימי לי את המיטה". אמא ידעה כל הזמן. אנחנו היינו השוטים.

האחות אינה יכולה להפעיל את הזריקה התוך-ורידית. "היא נחלשת", אומרת היא. "תני לה לשחות עד שיגיע המנתח".

סאנדרה, עוזרת-לאחות, נכנסת להציע את המיטות. "חציבלה, חציבלה", היא קוראת בחדנה, וממהרת להתעסק בה בתשומת-הלב ובחביבה שדרכו של אדם להעתירן על ילד חמוד.

"חציבלה", היא מזמררת, "את המותק שלי". היא מחליפה את מצעיה המטונפים – צואה וקרומי-לחם וקליפות בנגות – ורוחצת אותה למטה ברוך. "הו, אבל את חציבלה רעה", היא נוזפת, משרבטת שפתיה כאומללה, תוך שהיא מפדרת אותה כאילו היתה מלכת-שבא, "עושה רעש שכזה כל הזמן, עכשיו תבטיחי לי שתהיי נהמדה ותלכי מיד לישון".

"כן, לישון", נענות האחרות במקהלה. "כל הלילה קיללה, צווחה בלי הפסק".

"משוגעת", מצהירה יהודית דרך-סמכות, משל כאילו זה ההסבר לכל.

"עזבו אותה כבר", משדלת ברכה, בעלת-המום שבחלון. "היא כבר די מקוללת".

שוב היא פוצחת.

"שתקי, משוגעת שכמוך. את שומעת ?" צורחת יהודית.

"לא איכפת לי", צוחקת חציבה כקוראת-תגר.

"אתן רואות, אמרתי לכן", קוראת כמנצחת חולת-הלב האלמונית שבחלון השני (זו

שאת המעבר שלה חסמנו בכניסתנו). "היא עושה זאת להכעיס. אם רק לא השימו לב אליה, היא תירדם".

"סאנדרה, סאנדרה, סדרי לי את המיטה".

"נדמה היה לי שאת הבטחת שתהיי טובה".

"מדוע?" היא שואלת בתמימות.

"מפני שפולן רוצות לישון. הרי לך, חביבה. הרי מותק וקחי את הגלולה שלך".

כאשר החולות משתתקות סוף-סוף, האחיות מתחילות.

"אני יודעת שהייתי צריכה להציע את המיטות הערב", מנסה עליזה לפייס את סאנדרה שפניה אבן, "אבל איך יכולתי בזמן שאני עסוקה בתוך-ורידיות ובלחץ-דם ובמתן זריקות. את יודעת שהדברים הללו קודמים". את רגשי האהדה שלה כבר הוציאה סאנדרה על חציבה, והיא אוטמת אזניה משמוע את בקשתה של עליזה להבנת. הקולות הרמים מוסיפים לנסר, אף לאתר שהסתגרו הללו בתחנת הטיפולים.

כל הלילה מודדים את לחץ-הדם של אמא; בריגשה מוגברת מדי-פעם. כאשר ירד לחץ-הדם מ-160 ל-100 נמצא הרופא בדרכו. לאתר ביצוע החיתוך בווריד, לחץ-הדם שלה עולה קימעה. החשש שמא לא תחזיק מעמד עד סוף הלילה סר ממני, אך עם האיר הבוקר אין בי עוד ספק כי עברה בגיא-צלמוות.

מרדכי הוא בתפקיד הבוקר. חציבה מנהלת אתו מין פלירט מגוחך.

אמא זכתה לשעה מתוקה של שינה. אולי זה כס-ההרגעה שהזריק מרדכי לתוך הווריד. עכשיו היא מקיאה שוב.

שרלה, הגברת במיטה השכנה, שהיתה שקטה עד עכשיו, מדברת כל היום בשגעון. איזה צירוף של אידיש, ערבית והונגרית שאין איש מבין אותו.

פגישה עם העובדת הסוציאלית ומנהל-המחלקה. במלים ברורות ביותר נאמר לי כי אין מה לעשות בשביל אמא, רק לנסות להפיג את הכאב. "מטעמים הומאניטריים בלבד הסכמתי לקבל את אמא שלך למחלקה שלי", מסביר הרופא, "אבל במה שנוגע לריפוי, אין אנו יכולים לעשות שום דבר למענה". כשאנו עומדים על דעתנו, הוא ניאות להזמין רופא-יועץ.

מזג-אוויר עלוב של גשם דק. החולות בלתי-נעימות יותר מתמיד. איבה וקנאה גלויה מכוונות אל חולת-הלב שבחלון; החולה היחידה בחדר שאינה רתוקה לא למיטה ולא לכיסא-גלגלים.

חציבה ישנה, לשם שינוי, ושקט בחדר.

מחשבותיה של אמא חוזרות כל הזמן לאחור, נסוגות אל עבר שקודם זמני. אף שהיא גונחת ונאנקת, כשאני שואלת אותה מה כואב לה היא תולה עיניה בפתיעה ומשיבה, "שום דבר".

עם כל חילוף-משמרות משתנה מצב-הרוח במחלקה.

נשים רבות על חלון פתוח.

לחץ-הדם של אמא יורד שוב.

כשעבר עליה רגע טוב אנו ממהרים להתפלל לבריאותה ולהחלמתה. אך כשהיא

סובלת איני יכולה לחשוב אלא זאת, "אלוהים, אם אתה רוצה בה, קח אותה, אבל עשה זאת מהר, וברחמים". אחר-כך חמתי בוערת בי על עצמי שאני סבילה כל-כך; שאינני הולמת באגרופי על שערי השמיים לבקש ולהתחנן ולהעתיר על חייה.

כאשר בא משה, אחר-חמן, ליטול את ברכה בעלת-המום בכל בוקר, היא מקשה עליו ומתוך אנינות-דעת היא מסרבת להתלבש בשעה שהוא עומד שם. מתחיל סיבוב מגוחך של העמדת-פנים, הוא נאבק אתה ביד חזקה עד שהוחלפו בגדיה התחתונים המטונפים, נתלשו סדיניה המטונפים, ועד שהיא מוטלת בלי גינונים של טכס לתוך כיסא-הגלגלים שלה; שערות אפורות כברזל משתרבות לתוך פרצופה ומעליו. עלבונות והערות של לעג מוטחות אנה-ואנה כפינג-פונג; השגים מסתייפים בהרבות של מלים, זריזות וארסיות. אין ביכלתי לעקוב אחר הדיבורים והפנטומימה; אך אני מניחה שהכל מתנהל ברוח טובה שהרי שניהם יוצאים מחייכים; הוא על שניצח, היא על שהניחה לו לנצח.

קרונית-האוכל מבקיעה דרכה אל צריפי המחלקות השונות. מגשי ארוחת-ערב מתגלגלים במסדרונות. בית-החולים הזה רועש יותר מן השוק. חולה אחת בחדר האחרון משוועת, "הצילו, הצילו, הוא הולך להרוג אותי". השתוללות-תופת במסדרון. פסיעות חפוזות. קריאות נזעמות לשקט, שלאחריהן פרצי-זעם בהולים, חנוקים, בעברית ובערבית. חולה יהודי רצה בחלון פתוח. הערבי שבחדר רצה שיהיה סגור. הערבי מעליב את היהודי בהטיחו "יהודי" בפרצופו. היהודי מטיח מיד בחזרה, "ערבי". כשבא מרדכי לעזרתו של הערבי ומסכים שהחלון צריך להיות סגור, החולה היהודי מאשים אותו שגם הוא ערבי. "שמע ישראל", זועק מרדכי כשחקן-תיאטרון והוויכוח מסתיים. אבל החולה היהודי נשאר ישוב במסדרון כל הלילה, מסרב להישאר בחדר אחד עם הערבי.

חציבה מיבבת, "אני מפחדת". "אל תפחדי. אני שומרת עליך", אומרת אני. ניכר בה שדברי לא הרגיעו אותה והיא פותחת מלכתחילה בפיוזם שלה האבל, מורט-העצבים. "אחות, בואי כסי אותי. אחות, הביאי לי סיר. אחות, הביאי לי כיסא-גלגלים. אני רוצה ללכת הביתה".

גשם יורד בזריף חדגוני אטי.

חציפה בשלה. מרדכי מסיע אותה אל חדר-האוכל. אפילו ממרחק קריאותיה החד-גוניות מורטות-עצבים לא פחות מן הגשם. "מרדכי, מרדכי, אני רוצה ללכת הביתה, תן לי כסף; אני רוצה הביתה. תן לי אוכל; אני רעבה. תן לי לשתות; אני צמאה". כיון שמרדכי אינו משיב, היא מגסה את מזלה עם סאנדרה. "סאנדרה, סאנדרה", חוזרת היא על השם בקצב מושלם, כארבעים פעם בדקה.

אמא חסרת-מנוחה. קולות מפחידים, מגרגרים עולים מגרונה. היא מנפנת פרא בזרועותיה מתוך ייאוש ומבוכת-נפש, וקדחתנית היא משפשפת את התפרים בתוה. היא ממשמשת בפניה, משפשפת את עיניה. בועות חדשות יש לה בפיה, וגם בהן היא מנקרת.

אמא ערה לגמרי, אף שפל היום לא ישנה, דומה כאילו התרופות אינן משפיעות עליה

כלל. כשאני מחזיקה בידה ומשדלת אותה בדברים היא מתנמנמת, כמבקשת להשביע את רצוני, אך ברגע שאני מחליפה את מקומי שוב היא ערה.

חולת-הלב מטילה מימיה בסיר שלה. כל הלילה כולו הזילוף והקילוח והשריקה של שתן על פלדה של סירי-לילה, במאמץ של הרקת המעיים. אמא מסתובבת ומתפתלת; מפנפת קדחתנית בזרועותיה. היא בועטת ברגל שעודה מסוגלת לבעוט, ודומה כאילו אין עוד שליטה עליה. אני מביטה סביבי בזהה, מבינה אל-נכון עד כמה אני בודדה. מעולם לא נראתה תחנת-הטיפולים רחוקה כל-כך. חולת-הלב מתבוננת בי. "שפשי אותה בספירט", היא פוקדת. "על הלב. תני לה לשתות. אל תשכבי לצדה. תני לה אוויר. שימי לה תה על השפתיים".

כאחוזת-קדחת אני מביטה סביבי. בחדר כולו אין שום פעמון מחובר להזעקת עזרה. הסיכוי שיעבור מישהו בשעת-לילה זו אפסיים. אני רצה אל תחנת-הטיפולים; כל הדרך עיניה של אמא רודפות אותי... עיניים פראיות ממש כתנועותיה. פראיות וחדרות יאוש קודר, בזהה.

בראותי את מרדכי, חלישות תוקפת אותי מרוב הקלה. הוא חש מיד במצב-החירום וממהר לחזור עמי, אף שהמסיבה אצלו בעיצומה והאחיות הצעירות והנחמדות ממש עפר לרגליו. "החזיקי אותה עד שאביא את המחט", הוא זורק קצרה. אני מודה לאל על נוכחותו. כל אחות שהיא היתה מתחילה לחפש בלוח שלה את הוראות הרופא; באין הוראות לטיפול בהתפתחות מסוימת זו, היתה מתחילה לנסות להתקשר אל רופא-הבית, שמן-הסתם אי-אפשר היה להשיג אותו מפני שלא השאיר הודעה באיזו מסיבה יכהן בקודש, וכו' וכו'. אחר-כך היתה מתחילה למלא טפסים ודו"חות בשלושה העתקים, מודיעה לי כי אין לה סמכות לתת לי שום דבר על דעת עצמה; פשוט יהיה עלינו לחכות עד שיגיעו עובדי-הבוקר; שעות על שעות, בעוד כל דקה הופכת אלף מיתות.

כשאמא נרגעת סוף-סוף היא אומרת בפשטות, "אני רוצה לבכות", והיא בוכה; אנקות-בכי חנוקות, מספנות, בוקעות ונסחטות מנשמתה. "אני כל-כך מאוכזבת", לוחשת היא בין נשימה לנשימה. היא יודעת, זמן רב לפנינו ידעה, כי חלום-החיים שלה, שכבר הפך סיוט-לילה, נסתיים. אין היא תפצה להיפרד ממנו; בוטחת היא עד הסוף כי חיה תחיה.

חולת-הלב עודה ערה. "אסור לך לבכות", היא אומרת בנועם. "את עוד תבריא". אך אמא כבר יודעת, ועיניה מתות תוך שהיא מחפשת את עיני בייאוש מתחנן. "אלוהים", אני מפצירה, "בקשתי שטוחה לפניך. אם לא תבריא אותה, קח אותה מהר. רק רחם-נא על נשמתה הסובלת".

"מה חטאתי?" היא חוזרת ושואלת אותי; בכיה מרוסק כל-כך עד שלולא שמעתי את הדברים שוב ושוב לא הייתי מבחינה בהם.

נשימתה קצובה, סוף-סוף. כשאני מתעוררת והנה מרדכי מכסה אותי בשמיכה ומתקין כר מתחת לראשי. עלי להישאר ערה, אני אומרת לנפשי, בעודי נאבקת נואשות כל-כך להתגבר על הערפל הכבד שאני נמשכת לתוכו. אבל עיני נעצמות שוב ושוב. אמא

שוב התעוררה; גונחת וקוראת, אבל אני רחוקה כל-כך עד שלא איכפת לי. אמא משתעלת. הרבה.

עיניה מתגלגלות לכאן ולכאן, מימין לשמאל, בעודה קוראת בעיני רוחה מסידור-התפילות. מדי-פעם היא מרימה את אצבעה אל שפתותיה, כדי להיטיב הפוך את הדפים. עכשיו היא מושיטה יד, עקשנית. כשאני שואלת אותה לרצונה, היא אומרת, "עוד סידור-תפילה ליוסף (בני) שיתפלל". אני מבטיחה לה שכבר התפלל, ואין הוא זקוק עוד לסידור-התפילה.

מתחילה להתירא לבוא לבית-החולים. חשה כי כל עצב וסיב בגופי הומה ומתוח. אינני יכולה לתאר לעצמי איך הרופאים קמים בבוקר, כשהם יודעים את האומללות והסבל וחוסר-התקווה המחכים להם. רמת הכאב של אמא משתנה.

הרופא מחליט להחזיר אותה לזריקות תוך-ורידיות. כשאני שואלת את רופאת-הבית הרוסיה החדשה מדוע היא מאריכה את ייסוריה של אמא, היא מסתמרת לשמע השאלה, אך בפשטות היא משיבה, "כי התפקיד שלי הוא להאריך את חייהם של בני-אדם כל כמה שאוכל". מנהל-המחלקה נרעש פחות. "אינני יודע", הוא משיב יגע, "באמת אינני יודע". אך הגרוע מפל הוא שאמא אינה פוסקת לבקש הבראה. היא מסרבת להתיאש. בעלי מביא מדברי חז"ל: "אפילו חרב חדה מונחת על צווארו של אדם, אל ימנע עצמו מן הרחמים".

ובכן יש לחפר מחדש את התוך-ורידית. משה מתקרב אל מיטתה ובידו מגש טעון כל מיני אבזרים מעוקרים. אחרי הרבה שפרכת-דם והקזת-דם, ניקור ודיקור בכאן ובכאן מתחת לעור ידיה ורגליה, תוך שהוא צועק על האחות המסייעת על-ידו שהיא מטומטמת, ותוך שהוא חושד. אולי, שפך גם דעתי עליו, הוא מנתק בקוצר-רוח את כל הצינוריות, זוקף גבו ומכריו בכעס, "אין כל טעם לענות אותה עוד. פשוט אין כבר ורידים".

אני משתדלת שלא להביט אל אמא. היא נראית כבר מתה. תחת זאת אני מחפשת את פניה בזכרונות של חיים ואהבה ושמחה. היא מתהבהבת לפני בתמונות-עבר קטנות ונשכחות.

נכנסת חולה חדשה, סוקרת את החדר ופניה מפיקים מעין מורת-רוח, ומסתלקת שוב. במסדרון היא דורשת חדר אחר. היא מסרבת להימצא עם "החולים הללו". על-כרחי אני מחייכת. לפני עשרה ימים ברחתי גם אני מן החדר, זועמת על שמכניסים את אמא יחד עם "החולים הללו", ועכשיו נעשינו אנו "האנשים החולים הללו" בעיני זולתנו.

אף כי טובה, החולה החדשה, משתדלת לדבר בלאט, דבריה מגיעים אל אזני כולנו שעה שהיא מפצירה במנהל-המחלקה במסדרון. "אני באמת אֶחלה שם בפנים. אל תכניס אותי יחד עם האנשים החולים הללו". מנהל-המחלקה תופסה בזרועה ומוליך אותה לתוך חדרנו. בקולו היגע ובארשת-פניו הנכאה הוא מצביע על כל חולה וחולה בנפרד ושואל באפס-צליל, "אם כן, את אינך רוצה להיות בחדר אחד עם החולה

הזאת, או עם החולה הזאת, או עם זאת. ובכן, הרשי לי לגלות לך סוד. את חולה הרבה יותר מכל אלה. לכן שלא אשמע אותך אף פעם מדברת שוב על 'החולים הללו' כשכנים בלתי-רצויים".

כאשר טובה מקיאה, אני תומכת את ראשה. "אין לי עוד כוח", היא מיבבת בין גמיעה לגמיעה.

בתה של שרלה נמצאת כאן. כל עת ישיבתה היא מפטמת את אמא שלה בפירות ובעוגיות. היא אוכלת בכל פה. תענוגה הנותר היחיד הוא האוכל; סמל האהבה היחיד שנותר לה.

חציבה אינה פוסקת כל היום. כשהיא רואה אותי היא פוסקת מלקרוא לאחות ונטפלת אלי. "גיברת, גיברת, גיברת".

"עזבי אותה במנוחה. את לא רואה כמה אמא שלה חולה?" מחזירות לה האחרות בכעס. אבל אמא שולחת אותי אליה, בתקווה שהדבר ירגיע אותה. "כן, חציבלה", אני מסביר לה פנים, מנסה לחקות את סאנדרה, ומלטפת את שערותיה הסבוכות.

"תה", היא אומרת, "אני רוצה תה".

נאה. אני הולכת למטבח ומכינה לה תה.

"מתוק מדי", היא אומרת, אף שכמעט לא טעמה אותו.

אני מביאה כוס תה שניה. "לא די מתוק". אני מביאה לה סוכר. "אני כבר לא רוצה תה. תביאי לי סיר".

לאחר שאני מושיבה את גופה המעוקם על הסיר, היא פותחת בילל, "אי, אני נופלת. אני נופלת מן הסיר". או-או האחות, שבאורך-רוח היתה ממתינה ומתבוננת, נוטלת את המושכות לידה. "חציבה, אם את לא תפסיקי לשגע בני-אדם, נשלח אותך לבית-החולים השני, למקום שהולכים החולים המטורפים".

"אי, אי", היא מיבבת. "הביאו לי כיסא-גלגלים. אני רוצה ללכת הביתה". היום מיטתה של חציבה נמצאת במסדרון בחוץ. היא נושאת קולה. החולים-הגברים המת-נועעים צוחקים ומענים אותה. "יותר בקול, חציבה", הם מתגרים. "האחות לא שומעת אותך. את לא צועקת מספיק בקול".

החולות מדברות על העברתה הקרובה לבית-החולים לחולי-נפש. היא געשתה עצבנית ומאוסה במידה בלתי-נסבלת ממש; כשהאחיות מתקרבות היא שורטת אותן. אמא נחלשת; נחלשת וגוועת. הכאב המכרסם מן השבוע שעבר חלף כמדומה, ועתה נותרה בה עייפות קהה נוראה; בלי הרף היא נאנחת וגונחת בכעין ספק-תנומה. פניה כולם עצם. זרועותיה צמקו. כל היום כולו כמעט לא פקחה עין. כשהיא פוקחת עיניה הריהן זוגיות.

הבוקר מוציאים את יהודית בכוח מן המיטה ומסיעים אותה בכיסא למסדרון. התירוץ שלה שהיא מצוננת אינו עושה עוד רושם. שוב היא מקוננת על רגלה השבורה באזני כל מי שהיא יכולה לתפוס בו לשם שיחה. "הנה, קחו אותה, למשל", היא מצביעה על חולת-הלב, "לפחות היא יכולה להתרוצץ. מי שיכול להשתמש ברגליו הוא בן-

אדם. זה הדבר החשוב ביותר. לו הייתי מסוגלת להשתמש ברגלי לא הייתי מתלוננת. הייתי נמצאת בבית", והדמעות קולחות, "עשרה חדשים, עשרה חדשים בבית-הכלא הזה, ומעולם לא הביאו לי אפילו מים לנקות את השיניים. עשרה חדשים, עזובה כמו כלב... איפה כבר סאנדרה? שלושה ימים שלא באה. היחידה שאיכפת לה".

"לא סאנדרה", מתקנת ברכה, "אליזבת, היא הטובה ביותר. כשהיא כאן, אני יודעת שאני בטוחה. הגד לי, משה (בקול הסזי), אתה שמעת איך שהיא נידנדה אתמול בלילה? מדוע לא עושים משהו בענין זה? היא לא נתנה לאף אחד לישון אתמול בלילה".

"מה את חושבת שכאן בכלל? בית-מלון?" מרעים משה בועף. "זה בית-חולים לאנשים חולים. אם לא מוצא חן בעיניך, את יכולה להסתלק".

יהודית עוצרת בכל עובר-ושב. "בבקשה ממך, יקירתי", במאור-פנים, "השיגי לי מגבת מארון-הלבנים. אני לא יכולה לקום ברגל השבורה שלי". אחרי-כן היא נותנת הוראות מדויקות איך לקפל אותה מתחת לפר שלה.

"גולדה מאיר", מתריסה יהודית ביוהרה, כל-אימת שהשיחה מתגלגלת לעסקי-פוליטיקה, "מי היא בכלל? לפני בואם לישראל היו מוכרים דגים באמריקה!"

"את קנית פעם דגים אצל גולדה?" שואל אותי מרדכי בצחוק גדול. "את רואה, יהודית! היא באה מאמריקה ואף פעם לא קנתה דגים אצל גולדה. בטח את טועה. גולדה תתבע אותך למשפט על שאת מוציאה לה שם רע".

בבית אנו משוחחים על הצורך של אמא בדם. בני בן השבע שואל אם גם ילדים יכולים לתרום; אחר-כך קולו נסדק והוא בורח מן החדר.

בבוקר אנו רואים את המק. "הרי הרגל מתה", אני פורצת, עוד בטרם אדע מה הדבר.

מעיינ דמעותי חרב.

שלושה רופאי-בית נקראים להתייעצות, ומיד מוסכם על קיטוע הרגל. אנו מסרבים לחתום על הרשאה בטרם נדון בכך עם הרבי שלנו. הוא תקיף בדרישתו לדחות את הניתוח עד שיימלכו בדעתם של מנתחים מן החוץ. אם הענין כרוך בסיכון של 90%, כפי שהכל מסכימים, ולפני המק כבר היה מצבה קרוב לייאוש, יהיה זה פשע לנתח. "רחמי אלוהים אין קץ", מסכם הרבי, דמעות בקולו ובעיני. "במקרה שלה, כאשר הסיכוי לחיים דל כל-כך, אדם שם מבטחו ברחמי שמיים ואינו עושה מעשה שכמוהו כרצח".

שאר בקיאים בהלכה מצטרפים לדעתו.

עד שאנו חוזרים ותשובתנו עמנו כבר נערכה ההתייעצות של מנתחים מבחוץ. מרגי-עים אותנו שהכל מוחלט. ניתוח אינו בא בחשבון. היא לא תעמוד בכך בשום-פנים. מנהל-המחלקה מגלה סימני הרווחה. "בלי שים לב למה שאמרו כל רופאי-הבית", הוא מבטיחנו, "מעולם לא הייתי מרשה להם לנתח. לא כל זמן שהיא החולה שלי... הסיכון לא היה של 90% אלא של 99.99%".

נפטרנו מן ההחלטה המיידית, אך עתה יודעים אנו ללא ספק כי המוות חי אתנו.

לכאורה לא חל שינוי במצבה של אמא. אדרבה: הודות לעירווייזם פניה טובים מכפי שהיו זה שבועות. עיניה מאירות. צבע של חיים יש בלחייה, אחרי שזמן כה רב היה גון צהוב־ירקרק של מוות פרוש עליהם. היא ערה לגמרי; חיה בכל המובנים. גם הכאב חי עמה.

עוד ליל־נדודים. חסרת־מנוחה, עצבנית, טרופת־מכאובים. כשאני שואלת מה כואב היא אומרת שבעיקר הרגליים, ואחר־כך היא מתקנת את דבריה, "הכל, ומשפפת את חזה בריטוט עצבני. ימינה קשורה בהדוק אל המיטה, לשמור על ההתקן שבתוך הוורידים. התנוחה מכבידה עליה מאד. ורידיה המופים מתוחים עד־דק. אני מתאבנת תוך שאני חווה בסבלותיה וידי קצרה מהושיע.

אבי, העוזר החדש לאחות, חוזר וניגש מדי־פעם לתרגל אִתִּי את האנגלית שלו. עם שהחולות והמבקרים השונים עוברים על־פני יהודית במסדרון היא מספרת לכולם את פרשת־המחלה של כל אחד; אין היא תופסת כלל שהאנשים עליהם היא מדברת, נוסף לכל זולתם בראדיוס גדול, שומעים את דברי הפרשנות שלה. בשבתי ליד מיטתה של אמא אני שומעת אותה מדברת על המקרה שלנו. "ילדים שכאלה. ילדים נפלאים שכאלה. אף רגע אינם עוזבים אותה", היא קוראת בפליאה ובקנאה. לֹא אך ידעה מה תפילתי, אני מהרהרת מרה, לא היתה מקנאת כל־כך. "מותי מהר", אני מתחננת. "אלוהים, אנא קח אותה מהר". רק כשאמא שרויה במנוחה אני תופסת מה־נפשעת המשאלה, ורגש־אשם מכרסם בי. מה־עוד שהיא עצמה עודה מתחננת לחיים.

מפסיקים את עירווייזם. גורמים הם יותר מדי סיבוכים אחרים. יום ללא כל כאבים ובלי שום סמים. בלילה היא צועקת כמה קשים ייסוריה מגשוא, למרות כל סמי־ההרגעה.

סאנדרה מגלה לי שאינה יהודיה; רק נשואה ליהודי. "אני שונאת את האנשים כאן", היא אומרת בעברית המגומגמת שלה, "מעוניינים רק לשנות תה ולעשן סיגריות ולעבוד מעט כמה שאפשר. אבל מה אני צריכה לעשות? כשאני עושה את העבודה כמו שאני יודעת שצריכים לעשותה, כולם כועסים עלי. עשרים שנה עבדתי בבית־הבראה ברומניה. אני יודעת איך זה צריך להיות", היא בוכה בחוסר־ישע, "לא כמו כאן".

אמא ישנה.

הואיל והמק מתפשט שוב, הרופאים רוצים לפתוח. בינתיים אמא סובלת מכאובי־שאול. לטוב־המזל התפתחה אצלה דלקת־הגרזן, שלולא כן אי־אפשר היה להקשיב לצווחותיה. כשהדברים מגיעים לנקודת־רוויה, אני רצה אל מרדכי לעזרה. עתה, בסירופ־שיעול ושאיבה, הוא מפשר את ההתקרשות החדשה שחונקת אותה. קודם צאתו למשך הלילה שוב הוא מציץ להרגיעני. צר לי לראות שהוא הולך. דומה כאילו הוא היחיד כאן שטבלות ופקודות אינן מפילות עליו מורא; עדיין מסוגל לראות את היער למרות העצים. אמא שוב נחנקת. טובה זורקת בחשאי, "שוויצר שכמוהו. הוא אמר שהיא תישן", כאילו מרדכי הוא האשם שאינה ישנה. עוד שאיבה,

עוד גלולת-שינה, מתוך מלאי קטן שהשאיר מרדכי לשעות-חירום, וסוף-סוף אמא נרגעת.

עכשיו המק מתפשט במהירות. התיכות ארגמניות גדולות של רגל מלחחות את כל המצעים. מרדכי עטף את הרגל במגבת כדי לחסוך מאתנו את המראָה, ובזהירות ניסה להימנע ממגע אתה. בתוך כך אני תופסת פתאום מה-נוראים תנאי התברואה השוררים כאן. לעולם אין מפרידים כבסים מידבקים, לעולם אין נוטלים ידיים בין טיפול לטיפול. לולא רחמי שמיים ודאי היו בתי-החולים המקום הטוב ביותר להפיץ חולי ונגעים, אני מסיקה, נדהמת לתגלית הזאת.

סוף-סוף אמא ישנה. תחת לנסות ולעשות כמותה, אני יושבת וחולמת בהקיץ; מציירת לי בדמיוני ששוב היא בריאה, אני מסיעה אותה ברחובות. אנשים אהובים סביבנו; ידידים ושכנים, נפעמים לנוכח החלמתה, מחייכים וצוחקים ודורשים בשלומנו בשמחה. מה-נפלאים החיים שוב.

פתאום אני נאטמת לכל המתרחש ושוקעת בקניות שהגיעה שעתן מכבר. אחרי-כן אני חשה עצמי כילדה מפונקת.

מתקוטטת עם אבא כשהוא מקביל את פני ב"אינני יכול לשאת עוד". זמנים של מבחן אינם מאמצים קשרים כל-עיקר. אדרבה, פגיעות-משכבר צפות ועולות ביתר חריפות על פני-השטח.

אני נסחפת לתוך תהום של סבל וייאוש; ושם, אפילו כאשר השמש זורחת, אני קופאת בהיעדר תקוה.

"כל זמן שמאמינים בעזרה משמיים", אומר מרדכי באחד מרגעי הרצינות הנדירים שלו, "הרי בוא תבוא".

שביתה בכל בתי-החולים. הכל משותק למעשה. סגל מצומצם עובד כל שעות היממה. אמא מתעקשת לשוב הביתה. "אינני רוצה למות כאן", היא קוראת ללא קשר. אנו מבטיחים לעשות סידורים. הרופאים והרבי אינם נלהבים כלל להעביר את אמא הביתה. היא אינה מוסיפה לבקש, והענין יורד מסדר-היום.

הלילה ישנה אמא עד ארבע. כאשר שאלתי את מרדכי מה נתן לה השיב כי לא הרפואה גרמה אלא פשוט אלוהים ריחם. לשמע דבריו אני חשה עצמי מושפלת ומבוישת.

כשאני בבית אין לי סבלנות לישון, אף כי בבית-החולים אני נכספת לכך לשווא. תחת זאת אני מצחצחת וממרקת, רוחצת ומכבסת במין שגעון פתאומי לגקיון וסדר. אמא מתעוררת פתאום. ביגון פקוח-עיניים היא מקוננת, "אתם יודעים, אני יתומה. אבא שלי כבר לא בחיים". אחר-כך היא מוסיפה ומונה את כל הידידים ובני-המשפחה שכבר הלכו למנוחת-עולמים ומבקשתם שיתפללו בעדה, באותו מקום במרומים שנענות בו תפילות ודמעות.

הרופא בא ואומר שיעשה את חיתוך-הווריד החדש באגן-הירכיים, מקום שהוא יכול להישאר חדשים על חדשים.

איש צעיר שבחדר הסמוך מת הלילה. קודם-לכן, כשהיה מתלונן כי אינו חש בטוב,

היתה האחות נזפת בו על שהוא מפריע לחולים האחרים. כל-אימת שהייתי עוברת על-פני דלתו תמיד הייתי רואה אותו באותה תנוחה: מוטל פרקדן, עיניו שחורות מסם-שינה. עתה איננו עוד. האלמנה שלו בוכה, "הוא היה כל-כך צעיר. כל-כך טוב". היא גשענת על האחות, נוטה להתעלף.

בוריס, חולה-הספרת קטוע-הרגל, מאושר הבוקר. הוא יבשר על הפטירה החדשה למחלקת. הוא יושב אל שולחנו, במסדרון בחוץ, נודף ריח מאוסף הירקות והתבליים החריפים שלו, ומוסר את הפרטים המסעירים. "הוא היה בן 36; אשתו בת 33. יש להם ילד בן שש. אני פשוט ידעתי שלא יוציא את הלילה". הוא נהנה בתפקידו כקריין. המוות נעשה, בעצם, ההודמנות היחידה שלו למשוך תשומת-לב, והוא מאריך בפירווי הידיעות שבפיו, מאושר כמעט, מונה את כל העובדות הנוגעות לענין. השילשול של ברכה בעלת-המום החמיר כל-כך עד שניגר מכיסא-הגלגלים שלה ונקווה לשלולית במסדרון. שאר החולים מתמוגגים מן התגלית, ואינם פוסקים מלהצי-ביע עליה או לצחוק לה. אחרי שובה אל מיטתה היא ממררת בבכי. עיניה של אמא פקוחות לרווחה, אך היא איננה כאן. מביטה בי, אך אינה רואה אותה. האם היא מתעוורת? אבל היא מכירה את האחיות השונות כשהן מתקרבות אל מיטתה.

יהודית בת השמונים-ושש שוב שובתת. היא מסרבת לעזוב את מיטתה. "למה לקפוא במסדרונות כאשר הם תחת השמיכה?" היא שואלת. האחיות רותחות מכעס. הן רוצות שיהיה החדר ריק כשהן מנקות. יהודית בשלה; מסרבת להיבהל ממורת-רוחן; מעיזה אפילו לילל שהיא רוצה מגבת נוספת. "כמה הזקנות האלו רעשניות", מתלוננת עליזה, המשמשת בתפקיד של אחות-ראשית, אף כי אין לה סמיכות לכך.

בוריס, קירח, מציג בגאון לראנה את הגדם הממוגל, הממאן להירפא, של הרגל הקטועה, לוחש בסוד, "עליזה סאדיסטית". אמא מחייכת בשנתה, ואני מתמוגגת מאושר. המק אולי יהיה לברכה. אולי בסך-הכל יהרוס את הסרטן והיא תתרפא. איזה הבלים. כן, וכי לא לנס אנו מתפללים?

ככל שהמצב מחמיר גובר רצונה של אמא לחיות. לאחר שביקשתי זאת ימים על ימים, מתחילים סוף-סוף לתת לאמא מורפיום. בכל-זאת עדיין היא נאנחת וגונחת כל הלילה ואינה מניחה לשאר החולות לישון. היא נוחה לרגז, חסרת-סבלנות, רוגזת על נוכחותנו. קצתי לגמרי באם הזאת, שאינני מכירה אותה אפילו. היכן אמא האמיתית? – אמא המתוקה, החביבה, למודת-הסבל, שלעולם אינה מוציאה מפיה מלה של כעס או צליל של רוגז. בהשפעת הסמים אישיותה מתחלפת והיא הופכת נכריה גמורה המצווחת, "אינני יכולה עוד. אי-אפשר לסבול את הכאב".

שואבים עוד מוגלה מפיה של אמא. מאין לה כוח להוציאה בעצמה, היא חוסמת אותה, פולטת קולות גירגור משונים.

כשאני בבית אני חושבת על כל מיני דרכים לעודד את אמא, לחזק במאבק-המוות הזה. אני אתאר לפנייה את תפארת-המרומים המזומנת לצדיקים, את המלאכים השמחים, את שערי-השמיים הנפתחים לרווחה לקבל את נשמתה; זו הטהורה והזפה כבשעה שנשלחה לראשונה למטה להפיץ חדוה ואור עלי-אדמות. צרי-ניחומים יהיו דברי לשתינו. אך בהיותי שוב ליד מיטתה אני שותקת, ושמה מחסום למלים שצריכות היו לנחמנו.

אמא מקיאה שוב, לוגמות גדולות של נוזל חום. שאר החולות שבחדר מרימות עיניהן רגע ממגשי-האוכל שלהן, ואחרי-כן ממשיכות באכילה. היא בוכה מפאבים קשים בראשה ובערפה; האחות חושבת שאולי זו תגובתה על המורפיום. באיזה להט התפללתי למורפיום הזה, ועתה הנה זה משיח-שקר.

הלילה מרדכי בתפקיד. עליצותו כמו משב-אוויר אביבי בחורף הזה הקר והקודר. ההנהלה תקיפה בדרישתה לקטוע. אם נחכה עוד, אי-אפשר יהיה להשתלט על המק והוא ירעיל את כל הגוף.

מבקשת את ד"ר פ., רופא-הפנים של אמא מאמריקה, שהשתקע עתה בישראל, שיבוא. חמתו בוערת בו על שלא הקדימו לקטוע. כן, הסיכון הוא של 99%, אך בלי קטיעה הסיכויים לחיים הם אפס. כשאנו חוזרים על חוות-דעתו של הרבי, הוא מטיח, "הרבי שלי לא כך דעתו".

לפעמים נראה כאילו כבר מתה אמא. אך עתה דווקא עיניה פקוחות ואורות; כלל לא כמי שנוטה לגווע.

יש דם בהפרשה של אמא. כשאני אומרת זאת למנהל-המחלקה הוא מביט בי ותבוסה בעיניו ושואל, "מה זה משנה? שום דבר כבר אינו מעלה ואינו מוריד".

הפרחים שסידרה סאנדרה באגרטלים לפני סוף-השבוע עודם חיים. אמא בוכה בקול, אך מדברת בלחש. גם אנחותיה השתנו. "אכלת כבר?" היא שואלת פתאום בדאגת-אם. אבל רוב דיבוריה מפיקים רוגנו. "בלילה קר כל-כך", היא חוזרת ואומרת. כשאני מבטיחה לה שאשיג שמיכה נוספת, היא מתעלמת ממני. ואחר-כך לפתע, בלי שום התגרות כלל, היא צועקת, "הסתלקי ממני", ודמעות זולגות מעיני למראה הזרה הזאת שהיא אמי.

היא צורחת מן הכאב ברגלה. מרדכי מוריק מורפיום ישר לתוך האבר הממוקמק. לבסוף היא נרגעת.

קולות. ראדיו קולני. טלביזיה קולנית. מריבה קולנית בין האחות לעוזרת מן המטבח. אמא בוכה שאינה יכולה להידרם מרוב הרעש. קצרה ידי מלהושיעה. שרלה קורעת את שמיכתה לגזרים. יהודית מזכירה קרובת-משפחה שעשתה כמותה וחנקה את עצמה ברצועות. "יקירתי", היא מתרפסת במתיקות של סכרין, ואני כבר יודעת מה יבוא אחר-כך. "לכי לראות. אם אין אף אחד בחדר-הכביסה, הביאי לי מגבת".

אמא מתעוררת בפרץ-מכאובים חדש. היא מביטה בי כמתחננת, קולה רק לחש. אני מחזיקה בידה ובוכה. כולה כאב גמור, מציף; שונה ונורא יותר מתמיד.

הזמן עובר בלי זהות. לילות-נדודים. ימי-עצלתיים. כאשר מוציאים את חציבה מן החדר כדי שתהיה לנו קצת מנוחה, האחרות בחדר מתנדבות למלא את החלל. "מכאן אין איש הולך הביתה", בוכה ברכה.

היום מראה-פניה של אמא נפלא. היא עירנית, עליזה כמעט, משתדלת לאכול. אולי תבריא, אחרי ככלות הכל.

מנהל-המחלקה הולך-סובב, אינו עושה מאומה. אולי באמת אין לו מה לעשות. אינו יכול לחלק סירי-לילה דווקה; אף כי בשעה שהכל רוצים להיות פרופיסורים מסתבר כי זה השירות האחד שהוא הדרוש והחסר ביותר.

צעקות אל מרדכי. פסיעות במרוצה. איש מת פתאום בחדר האחרון. מגלגלים פרגוד אל מיטתו של המת, ומודיעים למשפחה. כעבור שעותיים מעבירים את גופתו לאלונקה ומסיעים אותה מן הצריף. הכל נמשך כבתחילה.

נכנסת ד"ר פסין, בתה של הזקנה הבלה והאֶרֶסִית בצריף א'. בראותה את אמא היא מחזיקה בדלת ברפיון-כוח וקוראת כלא-מאמינה, "בשום-אופן לא הייתי מכירה אותה".

כולנו שברי-כלים תחת הלחץ של ההנהלה הדורשת לקטוע. אבל הרבי אינו זו מדעתו. בעלי שואל אותי, "האם תגידי שאמך תוכל להתגבר על ניתוח?" בלי רגע של היסוס אני עונה, "בשום-פנים". לגפי העיקר הוא עתה בשאלה האקדמית איך למות ולא דווקא אם למות. כשאני מביטה בה אני רואה כבר פגר, ואני זוכרת את בת-הקול שהיתה מנסרת בירושלים כאשר נכנסו האויבים לעיר ואומרת משהו כעין זה: "בית שרוף אתם מעלים באש; היכל חרב אתם הורסים; עם מת אתם רוצחים..."

תמונה אחת עקשנית מתאמצת להבקיע. שוב אני מסיעה את אמא ברחוב. הכל ממהרים לברכה לשלום בשמחה. מקיפים אותה בשירי תודה והלל. היא נשארה בחיים. ישתבת אלוהים על הנס שעשה. החלמתה משיבה פתאום לחיים את ידידיה הנדכאים; הם עצמם רוח-חיים נכנסת בהם לאחר קומה מבקעת העצמות היבשות.

אך כשאני מביטה אליה איני רואה אלא את השלד הצנום של פניה. במין צירוף של עברית, אידיש ורומנית מנסה ברכה לשכנע את פועלת-המטבח הצהבהבה שלא תתעסק עם מרדכי. "יש לך בעל חולה, שזקוק לך", היא מוכיחה אותה ברוך על פניה, "ולמרדכי יש אשה וארבעה ילדים שהוא צריך לחשוב עליהם". הצעירה מקשיבה ביראת-כבוד ועונה, "גם אשתו עושה קונצים".

מיטתה של יהודית ריקה. העבירו אותה למעון לחולים כרוניים. יש הרגשה של ריקנות בחדר בלעדיה.

טובה מתעוותת מכאב, לופתת את ראשה. היא כורעת ברך באמצע המיטה והולמת בשורש עמוד-השדרה שלה. אני ממהרת אל תחנת-הטיפולים להזעיק עזרה. בגימין, אחר-רחמן שמעולם לא ראיתו עדיין כי נסע לרגל גישואי אחד משבעה-עשר ילדיו, אומר לי בלשון שאין אחריה ולא-כלום שלא אתערב בעניינים לא-לי ואלך לישון. "נוכל בהחלט להסתדר כאן בלי ההתערבות שלך". כשאני מזכירה לו שאין לו כל אפשרות לדעת את המתרחש במחלקה כשהוא נמצא בתחנת-הטיפולים וכל הפעמונים

מנותקים, הוא מתמלא חימה. תוך שאני מעסה את טובה בסביבה שעליה היא מצביעה, אני חשה בגבשושית של הגידול הממאיר בגופה המדולדל. "אני יודעת שיש לי סרטן", היא בוכה, "אבל הם אינם מספרים לי".

"מה זה משנה?" אני שואלת כמנחמת, "האלוהים יכול לרפא הכל. השם אינו מעלה ואינו מוריד".

היא תופסת את ידי ומנשקתה בהכרת-טובה, אחוזת-היסטריה. הדמעות יורדות על פניה ונושרות אל כף-ידי. ברכה גם היא התעוררה. "את תבריא", היא קוראת. "אל תדאגי, את תבריא". כשאמא מתחילה להשמיע קולות משונים, שתייהן מזרזות אותי שאתזור אצלה.

השפופרת התוך-ורידית של אמא ריקה. עליזה שקועה בשינה ליד השולחן שבתחנת-הטיפולים. בנימין נוחר בקול גדול על גבי שולחן-הבדיקות בלשכתו של מנהל-המחלקה. אין פלא שלא רצה שאסתובב.

הבוקר שוב טובה תופסת בידי ומנשקתן כאחוזת-היסטריה. בטוחה הייתי שעד בוא הבוקר תשכח את הסיוט שלה, אך לא כן הוא.

אמא עודה ישנה. כשאני קוראת אליה אינה מגיבה כלל. האחות מישרת את מיטתה. רגלה זרועה בהרות של ארגמן.

חולות ומבקרים סקרניים עוברים על-פני הדלת; משתהים מעט להציץ פנימה ולראות את המתרחש. דממה משונה עומדת בחדר בהיעדר פרשנותה התמידית של יהודית. גשם יורד כל הבוקר. ואמא עודה ישנה.

פתאום אני תופסת את המתרחש. "אל תמותי, אמא", אני בוכה. "אנא אל תמותי".

חגוך גיא: שלושה רישונים

א

רְפוּף
בְּפִיק הַיָּד
וּפְרָק הַכֶּתֶף,
לוֹחֵף אֶת
הָעֶפֶר בְּדָמִי,
וּבִטִירוֹת רֵאשׁוּ
עֵיפֹ שׁוֹמְרִים,
הַנִּיחוּ אֶת
וְשָׁקֶם
לְפָנַי הַשְּׁעָרִים
שֶׁל עִיר מְקַלֵּט.

ב

הַיּוֹם
כִּלּוֹ שׁוֹשָׁן,
נִפְרָס פְּלָחִים
אֶל מוֹל פְּנִיָּה.
כְּמַתְהַלֵּל בְּצַעֲפִים
מִשִּׁיר סוּדוֹת
וּמְאַסֵּף אֶת הַטְּפוֹת
אֵילֵי גְבִיעֵי זָהָב
וְהַגְדוֹת הָאֲדָמוֹת.

ג

אֲנִי
מוֹסִיף וּמְתַמְלֵא
לְקִרְאָת,
הוֹלֵךְ חֶסֶר,
שׁוֹמֵר בְּשֵׁן וְעֵין,
דָּאוּג מִן הַשְּׁעָה

חֲפָשִׁי
מִעֲשָׂבִים עוֹלִים,
אֲשֶׁלֶּיךָ אֶת הַמוֹטוֹת
וְאֶעֱלֶם לִי
בַחֲשָׂאִי.

נורים יחיל: שלש רוחות

1

אני רואה אותך לאחרונה
בעיניהם הנוצצות של כוכבי־קולנוע
כשהן חומות

או אפורות

או ירוקות

ואת קולך איני שומעת עוד
בתוך חדרי בטני, בצעקות
בכית לפי

המבקעת

קירותיו

אלא מפי הנערים אשר כולם יפים
כולם דומים וצעירים לפני האלוהים
קולך בהם

מכה הדים

שוים

וכבר אינך מעיר אותי מתנומת
רוחצת בזיעה קרה מחלומי

שבו גופך בתוך גופי
ורק ידי המחזיקות בך בהקיצן
מלוא אוויר הריק, כחול הים
זולג בעדן

אינך אתי בתופת ייסורי אשה
שנטשוה
ריקנית

אינך אתי בריחך
אשר דבק בי פעם
עד־חרמה

רוח־פרצים גושבת בחדרי בטני
שכל פתחיה פעורים עתה
וכל דכפין ייתי יבוא בהם
אך לשעה קלה
ואיש לא ימלאם
מלבד השיכחה.

2

ימי ריקים
 רק רוח תעבור במ
 מפתח אל פתח
 איננה סוחפת דבר
 והמיתח
 עבר

בדידות יהירה מעטרת
 כמו דובדבן מצומק
 מרקחת מקרית של עמל
 הגות, מעשה, "אמנות"
 הילולות מוצלחות יותר
 ופחות

אהבה דחופה שלא תתגשם
 כיסופים זהובים בני-בלי-שם
 שעטנו

שהכל בו מובן מאליו
 עד עכשיו
 חסר אופי
 מלא תן
 בלי להסתכן

לאנשים נבונים
 ושקולים

יש ימים כאלה ריקים
 שרק רוח עוברת בהם
 מפתח אל פתח
 מעל לראשם הרוזן

3

להתרגל להיכנע –
 אצלי זה תמיד כמו פעם ראשונה
 ללא טינה
 חסר ערך
 כמו כריעת-ברך
 לפני אהובה שפבר הלכה
 ולא תועיל שום רוח
 להסעיר את הדממה
 משב עלבון, או השלמה
 או שאיפה לנקמה
 הדרך אותה דרך, הרוח הזקנה
 מדפדפת באותה תדהמה עצמה
 אני איני צופה מהלומה

אצלי זה תמיד פעם ראשונה.

ואף-על-פי-כן

יעל כודיני: לינוני גבריאלי, כושנאלי נויכאל

בדרך לחדרו חש שוב את היוליות המקום. שום דבר לא צמח פה, לא עץ ולא פרח. הצריפים דומים זה לזה. שבילים כמעט לא נכבשו. קולות וריחות מיוחדים לא שוטטו באוויר. לכאורה בא הנה כדי להימלט מהחוג המופר, הסגור, אל הזר הפתוח, והנה גילה בעצמו, מפלי משים, נטייה לתור אחרי סימנים ולידבק בהם. לחוד הוא, כנראה, ולחוד הנטייה שבתוכו. בדלת של חדר-המזכירות חסרה ידית. שם גם עמד אותו אופנוע חסר-מושב. באמצע דלת חדרה של שרה עובר קו כהה המחלק כביכול את הדלת לשני חלקים. מזוודות ותרמילים היו מונחים על מישורות הצריפים. היות ולא ידע מי גר באותם צריפים, נותרו אלה סימנים מיותרים. לעת-עתה, חשב. וליד דלת חדרו קבוע קולב-עץ מעשה ידיים בלתי-מאומנות. מישהו שדר אי-פעם באותו חדר חסר היה לו וו למתלה. חיבר פיסות עץ זו אל זו וקבען לקיר כקולב ועל הקולב תלה מה שתלה. מנחם נגע בקולב ותמה לחוש כי הוא חלק לגמרי. מקרוב נראה עשוי בידיים מאומנות. היה גם נוי מיוחד בצורתו. זוויותיו לא היו ישרות וגסות אלא מעוגלות היו. לקיר היה קבוע הקולב בשני מסמרים מאוזנים. לידו היה שרטוט של קולב נוסף ובו נקודות, כעיניים, לשני מסמרים. אותו מישהו עמד להקים לו פינת-מגורים נוחה ומשום-מה נעצר בטרם יסיים. מנחם מעולם לא התקין לעצמו דבר שיוסיף נוחות או נוי לחייו. ישן במקום שאמרו לו לישון. הניח-דחף את חפציו המעטים במקום שהורו לו. פעם עמד חבר שהתגורר אתו בחדר אחד ודפק מסמרים בקיר שלמראשות מיטתו. מנחם התבונן במלאכתו ואותו חבר, לאחר שסיים לקבוע את המסמרים, שאלו אם רוצה הוא בכמה מסמרים לפי שנותרו שנים-שלושה בידו. מנחם רצה בכך, והמסמרים נקבעו בקיר. לאחר-מכן תלה עליהם מנחם מגבת וחולצה ועוד משהו. פתאום ירדה עליו אז הרגשה רחבה של נוחות שלא היה רגיל בה.

בפגישה המקרית במטבח עם אותה זקנה שנשלחה הנה להדריך את הבחורות בבישול ובאפייה – האמנם זקן הוא כמותה? – כמה קלעה למטרה בתארה בלשונה המקשקשת ובכוח דמיונה את מראה חדרו. מניין ידעה – שיינה? כן, שיינה שמה. היא צדקה. שיינה צדקה. הוא פה קצת למעלה מיממה אחת וכבר אי-סדר סביבו. השמיכה הפרושה על המיטה לא היתה חלקה, וילקוטו הפתוח עומד-גשען אל הקיר במלכוסן. דברים מציצים מתוכו. התכופף לסגרו, ובכנף החלון נשקפה אליו בבואתו. כותנתו לא היתה רכוסה כהלכה. הופר הזיווג בין הכפתורים ללולאות. לעומת כפתור עליון ערירי הציצה לולאה תחתונה ערירית. כך אכל בחדר-האוכל. ודאי שהשגיחו בכך, אבל איש לא העיר לו. לאיש לא היה איכפת. לו אכלה שרה בחדר-האוכל, היתה מוצאת דרך לרמוז לו על כך. חזר ורכס את הכפתורים בהציצו בכנף החלון. הרבה אמהות צעירות

ראה עושות כך לילדיהן, מטפסות ויורדות בזריזות על גופות קטנים צעירים. והגופות הצעירים חשים בדיגדוג נעים.

שוב התבונן סביבו וסקר את החדר. הקולב הקבוע בחוץ ושירטוט הקולב שלא נקבע העידו כי מישהו התגורר בחדר לפניו. מישהו התהלך פה, ישב, שכב וישן, התפשט והתלבש, וחשב את מחשבותיו. למנחם היתה זו פעם ראשונה שגר במקום שכבר גרו בו לפניו. מהראשונים היה, וכל מקום שגר בו ראשון היה בו. מישהו ירש את מקומו באוהל, ואחר-כך בצריף, ואחר-כך בחדר. מעולם לא הירחר ביורשיו, כי מה, בעצם, הוריש? שום דבר. הוא לא הוריש אלא פינה מקום. אפילו זה לא. הוריש רק נפח שאין מרגישים בו. מעולם לא חש התמוגות עם מקום-מגוריו. לא חש קירבה אל יריעות האוהל, אל הקירות, אל הרצפה, אל עצם האוויר. אפילו לא התקשר אל המראה שגשקף מהחלון. כן. הבט הביט בו, אבל כה ברור היה לו שאולי יעקור ממקום אחד למשנהו ואז ממילא ישתנה גם המראה סביב. לכן היו כל המראות שווים בעיניו, לא מעוררים במיוחד ולא משעממים במיוחד. סתם מראות מסביב השייכים לעצמם. והוא, בעצם, מעולם לא הוסיף דבר למקום-מגוריו. אפילו אותם מסמרים שכל-כך הוסיפו, פתאום, לנוחותו—חבר אחר הביאם ותקעם בקיר. וכאשר נתרועחו התנאים והוא החל לגור לבדו, היה בא אל המוכן או שהמוכן היה בא אליו. גיתנה לו כורסה—גיתנה. הוצב ראדיו על כוננית—הוצב. ופעם נכנסה ילדה קטנה לחדרו, בטעות, לפי שכל דלתות החדרים דומות היו והיא חשבה שנכנסה לחדר הוריה. לכן התפרצה כך בלי לדפוק. כל-כך גדהמה. הוא שכב אז על מיטתו ונבהל. לא ידע מה יאמר לה. והיא, הקטנה, מיד התעשתה ואמרה: "מנחם, אין לך ציור על הקיר. אתה רוצה ציור אחד?" אז פתחה לפניו ציור שהיה גלול בכף-ידה הקטנה ובחרה בשבילו אחד מהם. רצה לחדר הוריה הסמוך והביאה משם נייר-דבק ובחרה מקום להדביק עליו את הציור. "מול העיניים", אמרה. "כשאתה שוכב, תוכל להסתכל בציור". בציור עמד לו בית בקווים תמי-לב ועל-ידו צמח עץ ירוק שאפילו גזעו ירוק היה. מעליהם זרחה שמש בשיפעת קרניים כתומות. כל החלק העליון של הציור היה מלא קווים כתומים מרוסקים. לא היה לו למנחם ממתק לכבד בו את הילדה, והוא רק הודה לה. באותו ערב דפקה אמה הצעירה על דלתו והביאה לו תמונה. אמרה שאגב ניקוי כללי שערכה בחדרה מצאה תמונה שאין לה מקום ואולי תמצא חן בעיניו. התמונה מצאה חן בעיניו, אבל מסמר לא היה לו לתלותה. ואז בא בעלה של האשה ותקע מסמר בקיר ותלה את התמונה. הפעם נתלתה התמונה מול הדלת, ולכן מיד עם כניסתו לחדרו היה רואה את התמונה. היה בה הר כחול שחצה שדות חומים. סירת-מפרש הלבנה על הנהר. תמונת הנהר וציור הבית הסתכלו זו בזו. התמונה היתה מזוגגת, ומזווית מסוימת גשתקפה בה בבואת הבית התמים. לאחר-מכן הביא לילדה מתנה. במחסן-האספקה קנה בשבילה שתי מצבטות כתומות לצמותיה. הילדה שמחה מאד. גם אמה שמחה אבל אמרה שלא היה צורך בכך. כעבור שבועות אחדים עקר הזוג מן החדר לחדר גדול יותר. מנחם היה פוגש לפעמים את הילדה בלכתו אל הספר. בנין כיתתה עמד ליד חדרו של הספר. מתספורת לתספורת התקשתה הילדה להכירו עד שפעם אחת לא

השיבה כלל על ברכתו. מאז חדל גם הוא מלהכיר אותה. כדי להעמיד את הילקוט היטב צריך היה, בעצם, לרוקן אותו לגמרי ולארוז מחדש. לשים דבר-דבר בשווה ובמאוזן. אבל זה דורש זמן, ומנחם ביקש לעלות אל פסגת ההר לפני רדת החשכה. לכן שוב תחב פנימה את הדברים, לא הצליח לאבום את הילקוט ואי-כזה השעין אותו על הקיר. אחר-כך משך בפינות השמיכה שעל המיטה כדי לַישרה. בצאתו מהחדר חזר והעיף עיניו על מה שהותיר מאחוריו. כל מאמציו לשיפור המראה לא הוסיפו אלא גרעו. הילקוט נפתח עוד יותר ובנדיבות-לב גילה את אי-הסדר שבתוכו, והשמיכה כולה היתה מוסטת לצד אחד של המיטה. נחשפה פינת מזון ערום מסדין.

הוא מצא את ראשיתו של השביל העולה אל הפסגה והחל לטפס בו. השביל היה תלול והתפתל בזיגוגים חדים. השמש נטתה לערוב מעבר לפסגה. בציור הילדה שפעו מהשמש קרניים מרוסקות והתפזרו על-פני השדה. ופה, הרגיש מנחם, כמו מנחיתה השמש הנסחרת את קרניה המקושטות היישר על פניו. בתחילה הניח כי העלייה אל הפסגה תהיה קלה ומהירה, והנה טעה. מדי-פעם עמד לנוח והציץ בצריפי הקיבוץ. לאכזבתו לא שפלו מתחתיו במהירות. כאשר ראה נערה יוצאת מהמטבח, יכול לזהותה כמעט מיד. היתה זאת צילה, ומגש היה בידיה.

נראה שסיימה את משמרתה, כי היתה לבושה חצאית מלאַת-קפלים. ללא הרף חזרה והפריחה את הקפלים שהצמידו משבי-הרוח לגופה. כמה בטחון וקלות היו בצעדיה. ביקש לעצום עיניו שלא לראותה ובכך גם להימנע ממגעה-מרחוק, כביכול. עכשיו חווה מחדש את שבתו ליד השולחן הארוך בחדר-האוכל בחברת שרה וצילה אתמול. שתי הוויותיהן נתמזגו אז לאחת לגביו. לאחר-מכן לא יכול לזהות במחשבתו מי מהן היתה גיבורת סיפור הטרמפ המוצלח ששמע מפיהן. עכשיו ידע לבטח. לא שרה היא שבינתיים נחבלה ברגלה אלא צילה, שעתה פנתה בזווית ישרה אל צריפה של חברתה, צדודיתה נעה זקופה וגמישה, כמלאַת בטחון יהיר על שצדה את מבט-עיניו. לפתע עמדה במקומה, הניחה את המגש על מישורת צריף שבסמוך ובריצה יצאה מחוץ לקו המלבני בו עמדו הצריפים. לבסוף נעלמה לגמרי מעיניו של מנחם, כאילו גלשה מעבר למורד ההר. והנה חזרה והופיעה, הרימה את המגש, ותחת שתמשיך בדרכה אל חדרה של שרה מיהרה לשוב על עקבותיה. מנחם קינח טיפות זיעה מעל מצחו ומן השקעורית שבאמצע סנטרו. סבור היה שצילה חוזרת לחדר-האוכל כדי לקחת משם דבר-מה בשביל שרה, דבר שרק עכשיו עלה בזכרונה. חזר והוסיף לטפס בשביל. צילה ודאי תביא לה פרוסה מעוגת-הצימוקים שאפתה שיינה. כל-כך התאוה עכשיו לספל תה ועוגה, לשבת בחדרה של שרה וליהנות מהם יחד אֶתה ועל-ידיה. מעולם לא אכל הרבה בחדרו. כשהיה חולה היה מישהו מביא לו מגשי אוכל. לעצמו לא היה מכין משקה חם אף שניתן לו קומקום חשמלי. יום אחד אפלו החליפוהו בקומקום גדול יותר, כאילו גדלה משפחתו. אבל פה נעמו לו האכילה והשתייה בחדרה של שרה. הוא הוסיף לטפס בשביל עד שנעצר והסתכל למטה, מצפה לצאתה של צילה מחדר-האוכל.

על מקומה הגיח פתאום מהמדרון הנעלם ג'יפ אפור. טירטורו נשמע רפה כל-כך. לולא ראה מנחם את הג'יפ לא היה משגיח בטירטור. הג'יפ נסע לאטו כמהסס. חלף-נגע כמעט ליד שני צריפים והמשיך הלאה. סוף-סוף נעצר ליד אחת הסככות. הטירטור דמם. איש לא יצא מתוכו. מנחם חיכה. הרגעים חלפו והג'יפ עמד סגור. והנה חלף הירהור בראשו של מנחם, שמא קודם-לכן רק בדמיונו ראה את הג'יפ נוסע. מניין שלא כל הזמן עמד ליד הסככה? מנחם ישב על אחד הסלעים בשולי השביל. בינתיים אנוח מעט, אמר לגפשו. רוח קלה באה וליטפה את פניו הלוהטים. השמש כבר ירדה מאחר הפסגה והמקום בו ישב מוצל היה. למטה מנגד היו חדר-האוכל והמקלחת מוארים באור אחרון.

יצא בחור אחד מתחת לסככה וניגש אל הג'יפ ודיבר אל מישהו היושב בתוכו. לאחר שיחה קצרה נעלם מתחת לסככה ומיד חזר והביא מריצה. דלת הג'יפ נפתחה וארגז גדול ירד ממנו, כמו מעצמו. הבחור הניחו במריצה ובזריזות הסיעה אל מתחת לסככה. אחר-כך נשלף מתוך הג'יפ זוג רגליים ארוכות. הן הרחיקו כשיעור כמה פסיעות קטנות מהג'יפ עד שהניחו לגוף ארוך להימשות בעקבותיהן. דומה היה הדבר ללידה. אלא שבלידה רגילה, כך שמע מנחם, מגיח ראשון הראש והרגליים מופיעות אחרונות ואילו כאן היתה הלידה הפוכה. הבחור שיצא מהג'יפ היה גבוה. הוא עמד ומתח את זרועותיו. מן הסככה חזר חברו וכמה דקות שוחחו ביניהם. הבדל הגבהים שביניהם בלט אפילו ממרחק. אז רכנו השנים לתוך הג'יפ והחלו להוציא מתוכו תיבות ושקים. פעם היה הגבוה עומס על הנמוך ופעם היה הנמוך עומס על הגבוה. לאחר שסיימו, נבלע הנמוך תחת הסככה והגבוה נשאר ליד הג'יפ. זמן-מה עמד וכפותיו על גג הג'יפ והנה כמו זכר משהו והוציא חבילה שטוחה מתוך הג'יפ. לאחר שסגר את הדלת קרא משהו אל חברו שתחת לסככה. נענה ושוב קרא משהו. הוא החל ללכת, אך כעבור כמה פסיעות עמד תחתיו והתבונן בפסגת ההר. הישיר עיניו כביכול אל מנחם, היושב על אחד הסלעים. מנחם ישב דמום וחשכת הערב שהחלה להתעבות ודאי הסוותה אותו לגמרי מעיני הבחור. אבל הוא עצמו התאמץ בכל כוחו לחשוף את תווי-פניו של המתבונן-ואיננו-מתבונן-בו. לשווא. רק מיתאר הגוף הגבוה בלט על רקע הג'יפ. תווי-הפנים נבלעו וניטשטשו זה בזה.

כל-כך הצטמצם מנחם במה שנעשה ליד הסככה עד שבצהלת האחות השגיח רק כשהיתה כבר כמעט ליד הבחור. סינרה הלבן שפירכס בין אור וצל הוא שהעיד על זהותה. לאחר שנפגשו הלכו צהלה והבחור יחדיו לאטם, הלוך ועמוד, לעבר חדרה של שרה. מנחם עקב אחריהם בעיניו וידע כי יגיעו שמה לפניו. עכשיו כבר סר החום ונשימתו, שקודם נתקצרה בגלל העלייה, שבה לתיקנה. המורד היה תלול מאד, והוא נוהר שלא למעוד. היה נעצר לגמרי כשהיתה אבן מתגלגלת לידו.

כאשר הגיע למרגלות הפסגה ביקש למוד עד היכן הגיע בעלייתו, ולא עלה בידו. המדרון התנשא לידו כקיר. ברור, אמר לגפשו, רק מרחוק אפשר לראות את צורתה השלמה של הפסגה. מקרוב רואים רק חלק ממנה ורובה נעלם לגמרי מהעין. היה אדם אחד, חבר מן הראשונים, שלקראת סופו של כל ויכוח באסיפה הכללית, כשהיו הכל

מתמלאים קוצר-רוח ומתלחשים: "שיצביעו כבר — —", היה הוא דווקא מבקש רשות-דיבור, ותמיד היה פותח לאמור: "צריך להסתכל בענין מתוך פרספקטיבה". וכך היה מוסיף והולך, תוך שהוא ממוטט כליל את התחושה שמוכרחים להחליט ברגע זה ויהי-מה. באלף הוכחות היה מוכיח את האסון שבפזיזות. היה מתבדח קצת. רוח טובה היתה יורדת על חדר-האוכל. איזו רעננות היתה מפגיגה משהו מן העייפות. ואחר-כך היה אותו חבר חוזר לבעיה, מצביע על פרטים שונים שלא הושם להם לב בשעת הוויכוח, ועוקב אחר הסתעפויותיו האפשריות של אותו ענין. מנחם היה מאבד את חוט דבריו. כמו מתנוודד היה בין המלים אך לא צולל למשמעותן. בסוף האסיפה היו מחליטים לדחות את ההצבעה לאסיפה אחרת כדי לאפשר שיקול-דעת נוסף. קראו לו לאותו חבר "יוסקה פרספקטיבה". לאחר זמן, עדיין בשנים הראשונות, החל מנחם להשגיח כי "יוסקה פרספקטיבה" נעלם מהמקום לתקופות קצרות וממושכות. שמע כי נקרא לפעולות ציבוריות שאינן קשורות במקום דווקא. החל גם לראות את שמו מודפס בעתון בקשר לענין זה או אחר. שנים עברו והכינוי נָשָׂר מעליו וקראו לו פשוט בשמו יוסף. השמיטו, אפילו, את הסיומת המקרבת. כיום כבר אינו עובד כלל במשק, אבל משפחתו כאן ודירתו עומדת לרשותו ומדי-פעם הוא בא לבקר. באסיפות הוא נוכח מבלי להשתתף. לפני זמן-מה ראהו מנחם נרדם באחת האסיפות, ראשו נתמך בכף-ידו וסנטרו כמעט פוגע בחזהו. מישהו מהראשונים, שישב ליד מנחם, אמר: "יוסקה נרדם בלי הרבה פרספקטיבה". הצעירים שישבו בסמוך לא זיכרנו במה מדובר, אבל מנחם הבין וגם זכר שפעם אחת קרא מישהו ליוסקה כשרק פתח לדבר: "תגיד — לפני שאתה מתחיל — פרספקטיבה — איזו מין חברה היא?" ויוסקה פרספקטיבה אמר "למשל", ותיאר את ההבדל שבין מראה הר מקרוב ובין מראהו מרחוק. מנחם מגומגום היה אותה שעה אלא שקריאתו של אותו חבר עוררה אותו וצלילות-מוחו הספיקה לו לשמוע את משל-ההר. והנה עכשיו, אחרי כל אותן שנים, נוכח לראות כי אכן צדק יוס'קה פרספקטיבה.

*

דלת חדרה של שרה היתה פתוחה והאור שבחדר שולח החוצה על-פני המישורת. מנחם קרב מן הצד ועמד נסתר בחשיכה. "יש לי חליבה בעוד שעה", אמר מישהו שקולו בלתי-מוכר. "לולא החליבה הייתי נוסע".

"ואין מי שיחליף אותך?" שאלה צהלה.
 "לכי את וחפשי מחליף הערב. הרי כולם כל-כך מתעניינים בפוליטיקה. את יודעת מה יגידו — — שלא רוצים להפסיד את ההרצאה בערב."
 "מה? תגידו, יש הרצאה הערב?" שאל קול זר אחר.
 "כן", השיבה צהלה. "על הנושא המרתק 'לקראת הבאות'."
 "או מעשה בחמור שכולו תכלת-לבן", הוסיפה שרה בקול בטול-גון.
 "שכחתי על זה. מי המרצה?"

"אחד הפוליטרוקים", אמרה שרה.

"ממך קשה לקבל תשובה בלי איזה תיבול של ציניות", אמר המתעניין בהרצאה. "אני מתמחה עכשיו בבישול אצל שיינה, שכחת? וולפסון רצה, זה שזכור לטוב לכולנו מההכשרה".

"אם השכל שלה בכושר כזה, היא ודאי יכולה גם לקפוץ ברגל אחת ולא צריך לחפש בשבילה סבלים", הציע החולב.

"טוביה", פסקה צהלה, "בענין זה אני המחליטה. אחרת אזרוק לכם את הסינור בפרצוף ושתלכו ותתרפאו בעצמכם".

"תנסי פעם", צחק המתעניין בהרצאה. "ומענין לענין, אחות-רחמניה! רק עכשיו הגעתי ועדיין לא ראיתי שום דבר. ואני מתערב אתך בשבועתו הקדושה של היפוקראטס שגבי עוד מתבטל עם כל התחבשות שלו. הגידי לי מה הסוד? איך את מצליחה להשאיר אותו פצוע אנוש שבוע שלם? תזרקי את המשחות, והוא יתרפא. אני מבטיח לך".

"אתם והשטויות שלכם...", כעסה צהלה.

"אין לנו דבר אחר", סיננה שרה.

"לך אתן עוד-מעט זריקה מטשטשת כדי שתחדלי לעשות לי פרובוקציות. הבחורה מתפתלת מכאבים ופה מתווכחים על שטויות. אני שואלת אותך עוד פעם, יאקי— אתה רוצה לומר לי שאתה לא יכול לשאת אותה בעצמך?" "לשאת-להתחתן או לשאת-לסחוב?" היתמם החולב.

"אמרתי 'בעצמך', לא? בן-אדם מתחתן בעצמו, לא? אז תעזוב את החכמות. בשביל מה גידלנו אותך לגובה כזה, יאקי? מי היה מכיין לך בהכשרה חביתות משלש ביצים, הה? צוציק היית אז. הגיע הזמן להחזיר את החוב. היית מתעלף אז ממגע בטוריה—" "אני לא זוכר בחורה בשם הזה...", פלט החולב.

"טוב. אם יש לשרה שבר ויש איחור בטיפול—אני אשמה. לכם לא איכפת. איפה האחריות הקולקטיבית, איפה?"

"התנדפה באופן קולקטיבי", הגניבה שרה.

"תודה רבה. אני אלך למצוא מישהו".

צהלה יצאה החוצה ומנחם יצא מסתר האפלה ופסע לקראתה. "מן השמיים", אמרה ומשכה אותו לחדר.

שרה שכבה במיטתה עצומת-עיניים. על המיטה שלידה ישב בחור, כנראה החולב, ותופף על נרתיק כלי-הגילוח שמנחם השתמש בו בבוקר. וליד המיטה שמול שרה כרע הבחור הגבוה על ברכיו ופישפש במזוודה.

"זה מנחם", אמרה צהלה דרך-אגב לשני הבחורים, ואחר-כך פנתה אליו: "אתה מוכן לנסוע ולהביא את שרה לבית-החולים?"

הבחור הכורע דחף את המזוודה אל מתחת המיטה והתישב עליה.

"אינני יכול. אינני יודע לנהוג".

"לא לנהוג. רק לעזור—"

החולב התפרקד על מיטתו ואמר: "שא, תנו לבן-אדם לישון שעה-וחצי", והתכסה בשמיכה עד למעלה ראש.

שרה התבוננה רגע במנחם העומד בפתח החדר ליד צהלה. זרות גמורה ניבטה מעיניה, כאילו לא הכירתו כלל. כמו לא ביקשה אפילו לדעת מיהו. אחר-כך החזירה את ראשה לפר. שמטה עצמה ממציאות החדר והתנכרה לו. הבחור הגבוה קם ולחץ את ידו של מנחם ולחש לו: "קוראים לי יאקי. מתי באת הנה?" אחר-כך שאלו אם יוכל לנסוע איתו ועם שרה. הוא חייך אליו בעיני-תכלת עייפות, קבועות רחוק זו מזו. גבותיו העבותות כמעט נגעו זו בזו מעל חוטם ארוך ומעוקל. בלורית שערו היתה צהבהבה-חיוורת. אולי החלה כבר להלבין. בפניו היתה קשישות שלא ראה מנחם כמוה בפני החברים בקיבוץ הצעיר.

"צהלה", חזר ולחש, "הבאתי את החוברת שביקשת". הוא פישפש בין הספרים שעל מיטתו והושיט לה חוברת לבנה.

"תודה", לחשה צהלה. "אני מקווה שלא קשה היה לך למצוא אותה".

"לא. מצאתי אותה מיד בחנות הראשונה שנכנסתי אליה. שם גם מצאתי את יתר הספרים".

"פילוסופיה שחורה", פלטה שרה.

"אתה מבין", לחשה צהלה למנחם, "אסור לשרה לדרוך ברגל הפואבת. ולכן צריך שמישהו יעזור ליאקי לתמוך בה בהליכה. פה, במשק, נסתדר. אבל שם—מהגיף עד בית-החולים יהיה מרחק עצום. אני פשוט לא יודעת מי יוכל לנסוע בשעה זו ולדחות אסור. המון זמן הפסדנו עד שבא הגיף. אתה יכול לנסוע?"

יאקי דיפדף באחד הספרים. החיוך נעלם משפתותיו הדקות ופניו נתכסו באותה ארשת של זרות שניבטה קודם מפניה של שרה. אלא שהוא לא הסב ראשו ממנחם והוסיף להתבונן בו ובספר חליפות, מחכה-לא-דוחק לתשובתו.

"ליאקי יהיה נורא קשה לשאת אותה בעצמו", הוסיפה צהלה. ראשה של שרה על הכר לא נע ולא זע. מנחם רצה לשאול אותה אם עזרתו תהיה לה לרצון, אך לא שאל. וצהלה אמרה: "הרגל התנפחה עוד יותר ונורא כואב לה. ואני לא רוצה לנגוע בה בלי הוראות של רופא. אני בטוחה שמוכרחים לצלם את הרגל".

יאקי סגר את הספר וקרב אל מנחם עד שחצץ בינו לבין שרה ואמר לו, בלי השמיע קול כמעט, רק הפרזי והאט בתנועות שפתיו: "סע אתנו—" גם בקשה וגם קביעה היתה כאן, מעין דבר-סמכות, ומנחם הניד בראשו. אז ביקשה צהלה משניהם לצאת מהחדר כדי שתוכל להכין את שרה לנסיעה. במישורת התלחשו ביניהם כמה דקות. יאקי שאל את מנחם מאין בא ומנחם שאל את יאקי מה יוכל לעשות פה. יאקי אמר שיחשוב בדבר. הוא נראה מכוונס בעצמו, כמי שדברים רבים יש לו לחשוב עליהם, ומנחם הרגיש כי עניינו נכנס בסופו של תור ארוך של עניינים.

מאחריהם נפתחה הדלת ושרה עמדה בפתח נתמכת בצהלה. היא לבשה חצאית רחבה כהה ואפודה דקה ורודה-בהירה ששרווליה קצרים. צהלה סייעה לה ללבוש מעליה אפודה כהה עליונה. שרה לחשה משהו לצהלה שביקש מיאקי שיקרב ויתמוך בשרה.

היא נעלמה בחדר וחזרה והביאה מברשת-שער. בעדינות החליקה את שיערה האדמוני של שרה משני צדי הפסוקת שבאמצע. בצמה העבותה היורדת על גבה לא נגעה. "זה די", אמרה שרה. "רק שאהיה לא יפה מדי ולא מכווערת מדי, ללכת בשביל-הזהב הצר".

"פה מפיק מרגליות", צחקה צהלה. "נצא וניתן לטוביה לישון בשקט". היא ויאקי הוליכו את שרה שקיפצה ברגל הבריאה וכופפה לאחור את הרגל הכואבת. בחוץ הוציאה צהלה פנס מפיסה והאירה את הדרך. מנחם פסע בעקבותיהם. "הישעני עלינו בכל כבדרך", ביקשה ממנה צהלה. "בלי רחמים". "אתם באמת חושבים שאני ים של רחמים. אתם טועים. כבר ייבשו אותי". "מי ייבש?"

"מי? התאדות-עצמית. אפשר כבר לאסוף את המלח". "עכשו נעצור ואני רוצה שמנחם ילמד להיות במקומי". צהלה השחילה את ידו של מנחם בין זרועה של שרה ובין גופה. אחר-כך שילבה את זרועו בזרועה ואמרה: "תחזיק היטב אבל בגמישות. זאת אומרת, קח ממנה את הכובד שלה, את חצי הכובד שלה, אבל אל תמעך אותה. תזכור שהזרוע שייכת לבן-אדם". "למען תזכור—" אמרה שרה.

מנחם ראה כי יאקי כפף את גווו כדי להוליך את שרה. הוא עצמו היה גבוה ממנה רק במעט ולא היה צריך להתכופף. כך היה יכול לטייל עם חברה, עם בת. ולצדה השני הולך לו מישוהו. שיילך גם הוא. אינו מפריע לו. בידיו החשופות יכול להרגיש בבשרה של שרה מבעד לאפודות. חבל שצהלה הלבשה לה אפודה עליונה. יכול היה להרגיש בה ממש. להרגיש ממש? אפשר להרגיש פחות ואפשר להרגיש יותר ואפשר לא להרגיש מאומה ואפשר להרגיש הכל, עד סוף כל הסופים. אבל עכשיו, כאשר הרגיש במעט בבשרה של שרה ולא ראה אותה, לא את עיניה ולא את נמשיה, ואת קולה לא שמע—חסר היה לו הרבה כדי להרגיש בה ממש.

"לאט-לאט", חזרה צהלה והזהירה. "איך את מרגישה?" "לימיני גבריאלי, לשמאלי מיכאל. איך להרגיש במצב האידילי הזה?" כאשר הגיעו לג'יפ, פתחה צהלה את דלתו והכל חיכו להוראותיה. מנחם הרפה משרה ויאקי הרים אותה בזרועותיו ובזהירות הגיחה על המושב האחורי, מסיבה במלכסן. צהלה נכנסה אחריו לג'יפ והגיחה שמיכה תחת רגלה הכואבת של שרה והיטיבה את ראשה. משיצאה מהג'יפ התישבו יאקי ומנחם במושב הקדמי.

"ועכשיו תשמע", אמרה צהלה בעמדה ליד יאקי. "הנה הפנס של שרה, והנה מכתב ממני. אתה נוסע ישר לבית-החולים ומביא אותה לחדר-מיון. אם ישלחו אותך למחלקה אחרת, תדרוש אלונקה. לא להתרוצץ אֶתה ככה באופן פרטיזוני. אבל בשום-אופן אל תתן להם לשלוח אותה לבית-חולים אחר. תעמוד על שלך כמו שאתה יודע. ואל תתיעץ עם שרה ואל תשים לב לפרובוקציות שלה. שהיא תעשה ותגיד מה שהיא רוצה כאשר תהיה בריאה. עכשיו היא חולה ואחרים מטפלים בה. שמעת, שרה? רציתי שגם את תשמעי—"

"שמעתי, מותק. אני מתפללת שיהיה לי שבר ושישימו אותי בגבס ושאהיה חולה מסופנת ושפולכם תדאגו ותבכו עלי ושכל הענין יהיה כדאי, כל השוויץ".
 "את נהדרת. איך הכאבים? כתבתי במכתב איזה כדורים הכרחתי אותך לבלוע. שם כבר לא תעשי קונצים—"

"אין לי בכלל כאבים. בכלל אין לי שום דבר. עזבי אותי. אני רוצה לקום ולרקוד. מי יקח אותי במעגל?"
 "טוב. אז עכשיו תסעו. כאשר תחזור, יאקי, תעיר אותי. אני רוצה לדעת מה קרה. ושרה, אל תדאגי—הכל יהיה בסדר".

"לזה אני דואגת, לזה שחס-וחלילה הכל יהיה בסדר".
 יאקי התניע את הגי'פ והדליק את האורות. מרחוק נשמעו קריאות: "לחכות! לחכות!"

באפלה מיהרה דמות אל הגי'פ. היא קרבה והניחה את ידיה על חלון הגי'פ. "יאקי, בחור טוב, אתה לוקח שרה'לה לבית-חולים. אתה רואה שרגל של שרה'לה בסדר ובריאות. יאקי, שלא לעזוב שרה'לה עד שהכל בסדר".

שיינה הכניסה את ראשה לתוך הגי'פ ובידה הארוכה ליטפה את שיערה של שרה. "את בסדר, גאלדענע שרה'לה. יהיה הכל בסדר ואת לשוב עם רגל יפה ובריאה". היא הוציאה את ראשה ושוב פנתה אל יאקי: "יאקי, בחור טוב, אתה לי שאר לילה בעיר. ומחר בבוקר אתה ללכת לחנות ולביא לי שלושה כפות של עץ בשביל מטבת. בלי כף של עץ שיינה קשה לעבוד לבשל".

"שיינה, אני חוזר עוד הלילה. אקנה לך כפות-עץ בנסיעה הבאה".
 "מה אתה לדבר! אתה נשאר בלילה עם שרה'לה. אתה לשמוע? לא לעזוב אותה. אולי היא רוצה לשתות, אולי היא רוצה לאכול—לישאר אֶתה בלילה זה ומחר לקנות לי כף של עץ".

שיינה כבר ניתקה מהגי'פ והנה משך דבר-מה תשומת-לבה. "מי זה לשבת על-ידך, יאקי? אני רואה בן-אדם—"

צהלה אמרה לה: "זה מנחם, הוא נוסע לעזור ליאקי".
 "איזה מנחם? אני לא מכירה מנחם...", התעקשה שיינה.
 "שיינה בואי. תני להם לבסוע".

אבל שיינה לא שעתה להפצרתה של צהלה ולא הרפתה מידיה דלתו של הגי'פ. "אה—אני לדעת. מנחם. מנחם אלטע האבר. בוא מנחם. אתה לא צריך לזוז ליאקי. יאקי בחור טוב וגדול וחזק וגיבור. והוא לא צריך אתה לזוז לו. יאקי בחור מאה-אחוז. אתה רק לפריע ככה—"
 "שיינה, די. בואי. מוכרחים לעזור ליאקי".

"לקחת שרה'לה בידיים יאקי לא יכול? אני יודעת מאה-אחוזו הוא יכול. שרה'לה אין משקל. שרה'לה לא לאכול הרבה. בוא מנחם", ריפכה שיינה את קולה. "אני עושה לך קפה טוב ועוגה טוב והולכת אתך להרצאה של חבר מהמפלגה. הרצאה בפוליטיקה שאתה אוהב. בוא להיות זקן וזקנה ביחד. למה לך לבסוע בגי'פ בלילה?"

אתה עייף מזה— —”

”שיינה”, קולה של שרה היה נוקשה, ”אם את לא מפסיקה לדבר, אני אהיה ברוגז אתך, את שומעת? אני צריכה שני בחורים בשביל ללכת. אחד לא די לי. שנים זה מאה-אחוז יותר מאחד. נכון, שיינה?”

”תהיי לי בריאה, שרה’לה”. קולה של שיינה נפל במזיגה של עצב ואכזבה וקבלת-דין. צהלה אחזה בזרועה והרחיקה אותה מהגי’פ. דבריה של שיינה שקעו בלפניו של מנחם, הכבידו אותו עד כי חשב שלעולם לא יוכל לקום עוד. יאקי החל להסיע את הגי’פ בקשת רחבה. לרגע נצודו באלומות פנסיו של הגי’פ דמויותיהן של צהלה האוחזות בידה הנמרצת בזרועה של שיינה המושטת לפנים בברכה אילמת. סינורה המבהיק של החובשת נע ברוח הקלה וטפח על שמלתה הפכה של הזקנה.

הגי’פ נסע לאטו. הדרך היתה בלתי-כבושה. האבנים שמילאוהו הקפיצו את הגי’פ. מזווית עינו הציץ מנחם ביאקי. אורות השעונים שליד ההגה הפילו אור חיזור על ידיו האוחזות בהגה. הן נעו בזריזות אנה-ואנה, מנווטות את הגי’פ לבל יסטה ויתנגש בסלעים הגדולים שהיו מתגלים לפתע בשולי הדרך. מנחם לא היה מעלה בדעתו שגי’פ מסוגל לנסוע בדרך-לא-דרך זו. אבל יאקי, ברור, ידע את הדרך היטב. בשביל-הזהב נסע, כדברי שרה, בין הסלעים הגדולים לבין— —לבין מה? לבין חוסר כל יכולת לנוע. לא תמיד הברירה היא בין דבר והיפוכו. לפעמים היא בין משהו רע לגרוע ממנו.

ראשו של יאקי היה נטוי קצת לצד, כאדם שאינו מרוכז בנהיגה אלא עושה אותה כבדרך-אגב בעוד מחשבותיו נתונות למשהו אחר. ומאחור היתה שרועה שרה— ודאי בעיניים פקוחות—מתבוננת בכיסוי הברזנט העבה של תקרת הגי’פ ומציצה בראשיהם של השנים היושבים לפנים. בגבריאל ובמיכאל. ומה אני עושה פה, שאל עצמו מנחם בצורה הפשוטה ביותר, מה לי ולם?

שלוחות מהוויתם של שני אנשים צעירים בהרתיען זו מזו הצטלבו בו, במקרה, ובהצטלבו הפכוהו מחלל שקוף—למה? לנקודה בת-עצמיות. והוא לא ידע מה מקומו בין השקיפות ובין העצמיות.

הלאה-הלאה נישא הגי’פ בתוך עולם אפל, כנמשך ומתנווט בכוחו של האור החלש הזורח לפניו.

לידה אופראית

בְּנִתּוֹחַ שְׁלֵאֲחֵר נִשְׁרַף הַמַּסְכּוֹת נִתְגַּלּוּ בְּבִטְנָה שֶׁל הַרוֹזֵנֶת הַיּוֹגֵסֶלְבִית
סִימָנִים שֶׁל כָּאֵב.

– גְּבֵרְתִי, הֲתֵאֲבִי לְרִקְדֵי אִתִּי? הַפּוֹלְקָה תִּתְחִיל מִיָּד.

– לֹא תוֹדֶה, אֲדוֹנֵי הָרוֹפֵא, שֶׁכֵּן אֲנִי חָשָׂה בְּבִטְנִי.

הַיֶּלֶד צָנַח: הִי אֲתָה, אֲתָה זוֹכֵר אוֹתִי?

שְׁלֵשֶׁתָם לֹא יָדְעוּ שֶׁהַגֹּלֶס בְּמִקּוּרֹוֹ הוּא רִקּוּד עֲמָמִי.

חבור ברוח הזמן

רְשָׁרוֹשׁ הַחֲלוּזוֹת הַחֲלוּלִים כְּנֹעַ עֵץ מְפִיחַ שֶׁמֶשׁוֹ לְתֹאָה לְעֵינֵי
הַיְלָדִים בְּעֵלֵי הָאֲמָצְעִים. לוֹ יִכְלְתִי לְמַצֵּא לִי בְּתוֹךְ שַׁעַת הַנְּסִיעָה בְּסִירַת
הַמְנוּעַ אֶת אָבָא וְאָמָא בְּשָׂדוֹת הַחֲשֻׁמְלִיִּים שֶׁל הַיֶּרְקוֹן. בּוֹשָׂה לְסַפֵּר
שֶׁהַיְלָדִים הִתְיוּזוּ עָלֵי שֶׁתָּן. בְּשִׁקֵי הַשִּׁנָּה מִתַּחַת לְעֵינֵיהֶם שֶׁל אֲזוֹרְחִים
תְּמִימִים רָחֲשׁוּ מְזֻמּוֹת בֵּינְלְאֻמִּיּוֹת.

אנונו שנוש: הקיפוד

מכל חברי לכיתה אני זוכר את יודה. בדהוי ובמקוטע זכורים לי רבים אחרים, כגון א-ריה ו-ארוץ וקפי-צה ובורובסקי ומרסה ומשיח. זכורות לי, כמובן, גם כמה בנות, אבל זה בכלל משהו אחר. את יודה אני זוכר כמו היה הצל שלי, המהלך צמוד לצדי, בין לרצוני בין שלא לרצוני; בעלייתו ובנפילתו הוא זכור לי, בימים שהיה הקרוב בידידי ובימים שרחקנו ממנו והדרנו עצמנו מחברתו.

בתמונות ראשונות של הכיתה-עם המחנך בן-חורין באמצע, משקפיו מחליקים אל קצה הטמו המחורר-מצאתי את יודה על-נקלה; הוא היחיד המסומן בחץ, ובשולי התמונה, בקצה החץ, כתוב "יודה" בכתב-יד ילדותי. גם בתמונת הגמר של ביה"ס העממי מצאתיו בלי קושי; שני קווים מצטלבים בה על פניו, בדיו שחורה.

שנים רבות אינך רואה בן-אדם ולפתע אתה פוגשו באקראי, פעם ופעמיים, בסמיכות-זמנים מופלאה. חזרתי הביתה מן הפגישה עם יודה, ועל אף עייפותי הרבה טיפסתי והורדתי אלבומים ישנים, מגושמים, קמוטי ניירות-ביניים ודבוקי דפים שחורים. הסרתי שכבת אבק מתחריטי-נחושת שעל-פניהם (יהודי מהלך אחר המחרשה, הרצל הדור-זקן) והתחלתי מרדף אחד יודה. הנה כך מצאתי שוב ושוב, מתבלט בתמונות כמו בכיתה; ברנש שאינך יכול להתעלם ממנו. עיניו הבורקות, חיוך המנצח הנצחי שדוק עצב יהודי בפניו וזקיפותו השופעת בטחון עוררו בי גלי זכרונות. בקצות אצבעותי דיגדגה תחושת שערך הסמיך המתולתל. ("הילד הכי מטולטל בכיתה", כתבה לו פעם בת-שבע בספר-הזכרונות, לקנאת רבים מאתנו. אני התנחמתי בשגי-אות-הפתיב שלה; שלא תחשוב את עצמה).

התנפלנו זה על זה בטפיחות ובקריאות נרגשות ובשאלות שנורו בצרורות עוד בטרם תהיה שהות לענות על ראשון ראשון. נסתבכו קטעי זכרונות בקרעי דיווחים על עשרים-שלושים שנה שלא נפגשנו, ובפרידתנו צמאנו יותר משרוינו. מי היה מאמין שכך נתרחק ושניפגש שוב באורח מקרי כל-כך. שכחתי לו את יהירותו ובטחונות-העצמי המופרז, שגבלו עם זילזול בזולת, וזכרתי לו חסד-נעורים; חסד-ילדות, ליתר דיוק.

למעלה משתי עשרות-שנים לא ראיתיו, אך הרביתי לחשוב עליו. הסערות העזות שטילטלונו בארץ הזאת הזכירו לי אותו משום-מה לעתים מזומנות. בלילות-שמירה ארוכים במלחמות, בין הבזק קאטיושה להבזק "בלתי-מזוהה", הייתי רואה לפני את דמותו ותמה מה מעשיו-הוא-במלחמה; תוהה אם החזק חזק יותר במלחמה. פעמים היתה עולה לפני דמות גבר שהוא המשכו של אותו ילד יפה-עיניים חביב ומסכן ואהוד על הכל; ופעמים היה מצטייר לנגדי גברתן שצמח מן הנער שנקרא בפינו יודה קיפוד. בעודנו נערים נפרדו הדרכים. את יודה הבוגר לא ראו עיני עד לאותה פגישה בפונדק-דרכים, על וימפי וקוקה-קולה.

*

כשניסיתי לספר לבני-ביתי על יודה נמצאה לשוני עוקפת פרשיות הרבה, משל אני אשם במה שקרה לו, או אם תרצו—משל מה שקרה לו קרה לכולנו. קפץ סיפורי ובא עד לאותו פונדק, בין צרעה ואשתאול. תיארתי אותו גבר קצר-קומה ומתחיל להקרית, שעט עלי במרץ ופעלתן, כולו שרירים, מעך תחילה את כתפי ואחר את כף-ידי (עד כאב), שיפשף את שתי אזני בין כפות-ידיו כמו היינו ילדים בהפסקה הגדולה ליד הפלאפל, וצהל לקראתי צהלה גדולה, קולנית מאד, שהסבה אלינו את כל המבטים. (הקול קול יעקב, היה אומר על הטנור שלו המורה בן-תורין, יודע שיודעים אנו המשכו של פסוק). אך משבאתי לספר על מעשיו כיום התברר לי שלא הבנתי מה הם בדיוק. "מטפל בוויי-איי-פיו" אמר, כלומר, באח"ם. אם כמארח הוא מלווה אותם או כמסביר או כשומר-ראש או כמי-יודע-מה—לא שאלתי. חזקה עליו על יודה שאם היה נהג של אותם אח"ם היה מתבטא "אני מטפל בהם". וברגע שאמר "מערכת הבטחון" הפניתי שאלותי לכיוון אחר, כהודי הסוטה מפני פרה, נוהר שלא למשכו בלשונו.

מן-הוון-להון, אם לנקוט את לשונו של יודה, משך הלה וסיפר לי ש"שרים כמו זבובים" עברו תחת ידו וכן גם כמה נשיאים וראשי-ממשלה, "לשם שינוי". ולחשוב לרגע שהעולם מתנהל בידי האנשים האלה!—זרק מחשבה פילוסופית, עינה שפתיו ושטף את פיו בגמיעה ארוכה, ישר מן הבקבוק. תוך כדי גמיעה סקר ואמד בעיניו את דמותה של המלצרית הצעירה. (יכולת-הפשטה נדירה לגבי גילו—כתב פעם בן-חורין בתעודה שלו; ואנחנו שברנו את הראש להבין). "רובם אינם מבינים ולא-כלום בצבא ובנשק", המשיך בשלו, "ואינם מתעניינים כלל במראה-עיניהם; כאילו בכל יום מזדמן להם לראות צבא כזה, ובלווית אחד כמוני". צחק צחוק קצר, אורב לתגובתי, והמשיך: "טוב, מה אתה רוצה! בארצותיהם הם עוסקים בסעד ובכלכלה ובחינוך ובמסחר—בעניינים צמחוניים כאלה; אז אצלי הם מתחילים להתעניין ולפקוח עיניים רק כשאני מביא אותם לח"ן. אתה צריך לראות איך הם מתעוררים לחיים. רק לא לשלוח ידיים, אני אומר להם תמיד, 'במערכת הבטחון שלנו הכל טעון, ומגע בלתי-זהיר עלול לעלות ביוקר'. זאת בדיחה שהולכת תמיד; ובזכות כמה בדיחות נוספות, בדיחות-יצוא, הם מוכנים לרוץ אחריו שעות ארוכות בתום, אף-על-פי שבאו לארץ לראות דברים אחרים ואין להם הרבה ענין בצה"ל. אבל אנחנו, חביבי, אנחנו מראים להם מה שאנחנו רוצים שיראו", סיכם יודה בקריצה רבת-משמעות וטפח לי טפיחה אדירה על כתפי המזדקנת.

*

הפה בכתפי, ואני הרגשתי את הכאב בערפי. הנעתי ראשי ימינה ושמאלה פעם ופעמיים לראות אם עודו סובב על צירו. כמו אז, בכיתה. בשיעור התנ"ך. יודה כתב את שמו תמיד יודה, וכל נסיונות המורים לשכנעו להוסיף ה"א בין יו"ד לוי"ו עלו בתוהו. קווים אדומים נמרצים של מורים נרגזים והסברים רכים של מורות חייכניות התנפצו על

עקשנותו. "קוראים לי יודה!" וכשאחד הילדים שלא הכירו מקרוב היה קורא לו יהודה היתה התגובה קצרה ומאיימת: "יהודה אביך! אני-יודה". והנה, לפתע, בשעה שאנחנו לומדים את ברכת-יעקב, עובר אותו גל הזדהות עם יהודה, וכשהמורה קורא בהטעמה "יהודה, אתה יודך אחיך, ידך בעורף אויביך" שולח יודה, היושב על הספסל מאחורי, את ידו ואוחז בערפי אחיזה איומה, מכאיבה. אני פוער את פי וחונק זעקה בגרוני. אבל זה מספיק. "ה-חוצה!!!" צועק המורה מתוך דפי התנ"ך "חכמות ב ת ו ן תרונה". ואני יוצא בהול-ומבוהל; רק שלא ישלח בעקבותי את יודה. מאותו יום והלאה היה יודה מתנפל עלי בכל הזדמנות, גוהם "י-דך בעורף אויביך!" ונהנה מזעקותי ומעוויות-הכאב שלי; אני שהייתי (ונשארתי) שכנו, שהייתי (ולא נשארתי) ידידו.

ידידו הייתי. אחד מידידיו הרבים. כשהגיע אלינו לבית-הספר זכה לאתדה כללית; חלקה בזכות אישיותו, חלקה מתוך השתתפות כנה בצרותיו. ילד חביב ומוכשר ומסכן. אמו נרצחה בעודו פעוט, בדרכה אל השכונה הערבית בה גרה המשפחה, דרך שעברה בתוך פרדס זנוח שנמכר לבנייה. אחותו הגדולה שהיתה עם האם ניצלה בנס; ניצלה ולא ניצלה-דעתה נטרפה עליה ורוב שנותיה היא מאושפזת. "מאושפזת" היינו מלחשים בבית-הספר, וצליל המלה היה מעביר בנו צמרמורת. ולמרבה הצרה הוסיף יודה לגור עם אביו באותה שכונה ערבית שפתיה זולים, על גבול תל-אביב ויפו. תמיד היה יודה מוכן לעזור. לכל אחד. ובלי לצפות לשכר. ודווקא מי שאינו מצפה לשכר, שכרו מובטח; במקרים הרבה, רק בעולם הבא; במקרה שלנו, גם בעולם הזה. מתחרים היינו בינינו מי ילווה אותו לביתו, בימים של חרדה ובשעות של חשיכה. שנים-שלושה היינו יוצאים ללוותו, שהרי צריכים היינו לחזור באותה דרך. היינו צועדים בקצב ושורקים, להבריח את החשיכה ואת הפחדים. אבל מעולם לא היה יודה צריך לבקש ליווי. ולא אמר מעולם אחד לחברו: אתה תלך עמו, לא אני.

•

אביו של יודה היה סופר. אך לא מן הסופרים הללו הבוראים דברים בהבל דמיונם ומשחקים עם קוראיהם מחבואים היה אבא-של-יודה; לא ממשל-משלים ומתבר אליגוריות ומגבב בדותות היה אלא סופר סת"ם. לא ראיתי כותב ספרי-תורה אך ראה ראיתי כותב תפילין ומזוזות. פעמים היה כותב גם מגילות-קלף של חולין לקיבוצים (קדושה הם מחפשים-נאום אבא-של-יודה-ימצאו, ימצאו). עומד הייתי מאחוריו בדומיית-קודש, נהנה מן האותיות הנאות שיצאו מתחת ידו, כולן תואמות, שחורות ונוצצות כעדר עזים עולות מן הרחצה. אוהב הייתי אותיות שי"ן שהיה מקשט בכתר משולש ואותיות שנפתחו ונתמתחו ונתרחבו תחת ידו למלא את השורה. בקמטי פניו ובתלמי ערפו העמוקים היתה מנצנצת זיעה ולשונו היתה מפרכסת, נשוכה בין שיניו.

במלאכתו זו היה מתנאף בפנינו, חברים של בנו-יחידו. לא כן במלאכתו השניה. והיה מתנצל בעברית משפילית שרק משום שפחת הדור ונתמעטו משחרים לפתחם של

סופרים נאלץ הוא לפרנסתו לשלוח ידו גם בכריכת-ספרים. תחילה הצטמצם בכריכת ספרי-קודש בלבד, אך כיון שראה שממחזורי-תפילה וגמרות שנתבלו לא תבוא ישועה, פנה וקיבל לכריכה הכל בכל מכל כל. היינו מוצאים אצלו ערימות ספרים מספריות-השאלה, מהוצאות "אמנות" ושטיבל ובנות-דורן, והיינו רובצים בפינות הבית ובולעים אותם, בחינת מים גנובים ימתקו. את כל "זכרונות לבית דוד" קראתי בביתו של יודה. את "הקנאים הצעירים" קראתי שם, בפינת ספה בלויה, שלש-ארבע פעמים. הספר היה חוזר שוב ושוב לבית הכורך, כל-כך היה מתמשמש בידי קוראיו הצעירים, שראו עצמם קנאים של בית-שלישי.

אביו של יודה, יהודי של גלות וגווילים, לא היה מרבה לצאת מביתו. לא כן הבן. דרכם של צעירים, כל-שפן צברים, לבלות רוב עתותיהם בחוץ. "אשרי יושבי ביתך" שהיה האב חוזר ומטיף לבנו נפל כזרע על צחיח-סלע. וכל יציאה של יודה יציאה שסכנה בצדה, פעם יותר ופעם פחות. נענה אפוא האב ופתח צרורו ומנה שילינגים הרבה לכפו של הבן, שיילך הקטן לחזק שריריו ולאמן ידיו להגן על עצמו. הרבה הפצרות קדמו לזה. בלב-ולב הסכים לזאת האב, שפרק תהלים נחשב בעיניו יותר מק"ן פרקי גיו-ג'יצו. מתלבט היה ומתחבט בינו לבין עצמו עד שבאה אליו אשתו בחלום-לילה והסירה ספק מלבו. אמרה לו: מי שחייו בין ישמעאלים חייב לאמן ידו למלחמה.

*

ויודה הלך מחיל אל חיל. כוחות גוף ונפש וכל שעה של פנאי היה מקדיש לאימונים, תחילה במכבי ובבית"ר, אחר-כך במכונים לגיו-ג'יצו ולפיתוח הגוף, שבעת ההיא מעטים היו ויקרים ורחוקים. כה רחוקים היו מביתו עד שההליכה או הרכיבה על אופניים (שאלות) היא כשלעצמה היתה מחזקת את גופו הגוף. כך הלך יודה והתרחק מאתנו, התרחקות שתחילתה חוסר פנאי והמשכה זילזול במשחקי-ילדות "צמחוניים" שלנו וסופה התנשאות והתעללות.

תחילה היינו סקרנים לראות את התרגילים שלמד יודה. אך מתוך שלא היה יכול להפגין את תרגיליו "על-יבש" היה כל אחד חרד שמא יפול בגורלו לשמש יריב-להדגמה. וככל שגבר פחדנו כך גדלה עריצותו של יודה. משהתערבה בדבר אחות בית-הספר, שידיה מלאו עבודה, חדל בחורנו מהדגמותיו. מכאן והלאה היה רק "עושה שרירים" ומרמז לנו ביהירות מה הוא עלול לעולל, עד שדבק בו הכינוי "השוויצר". אך לא איש כיודה יסתפק בדיבורים.

איני יודע באיזה "מכון" למד יודה לתפוס צרעות. ואיני יודע מי לימד אותו להבחין בין צרעה לבין דבור, שאינו אלא צרעה מזרחית. מכניס היה אותן צרעה-צרעה חיה בתוך קופסת-גפרורים מנוקבת, ובכל כיס מכיסיו הייתה מוצא קופסה. בזהירות היה פותח ומוציא צרעה (או דבור). אינני זוכר איך היה מחזיק אותה, אם בכנפיה או בגופה, אך היטב אני זוכר את טעם העקיצות שהיה מעקיץ אותי, לאחר שגזר והצהיר: "היום עקיצה קטנה אחת. ואם תעשה הצגות, שתיים!" לולא כוח-הזרוע

שפיתח, מאחרי אותן צרעות, היינו יכולים לברוח או להתנגד, או להשיב לו מהלומות. אך זאת לדעת שהברנש חזק היה וזריו ומאומן מכולנו אפילו במכות קונבנציונליות; שלא לדבר על ג'וי וצרעות. ויפוח שהתנהל בפיתה שלנו, אם גופו של יודה מחוסן בפני עקיצות או שהוא יודע להימנע מהן, נסתיים בתיקו. לא נער כיודה יגלה סודותיו.

כך היה יודה מתעלל בחבריו ומרחיקם מעל פניו. ידענו שאם נתלכד נוכל לעמוד נגדו ולהכותו מכה אחת אפיים, אך הוא דאג לכך שלא יקרה הדבר. ובסתר-לפנו גם לא רצינו ברעתו. ידענו שלולא עבר עליו מה שעבר, ולולא היה עליו לעבור יום-יום במקומות שעליו לעבור בהם, לא היה מתעמר בנו כל-כך.

ניתנה האמת להיאמר: תחילה היו הצרעות משמשות לו ליודה להתגוננות מפני גדולים וחזקים ותוקפנים ממנו. ברבות הימים החל ליהנות מעצם הרעדה שהיתה תוקפת את הילדים מפני נשקו המעופף. מכאן ועד לתיאוריה שהוא חייב להזין את צרעותיו בדמנו ולהוציאן מן הקופסה לפעילות יומית לא ארכה הדרך. מעתה היו לנו כל הסיבות שבעולם להתרחק ממנו, וכך עשינו. התרחקותנו עוררה את יצרי תוקפנותו, ותוקפנותו הגבירה את ההתרחקות. ממעגל זה לא היה מוצא. כך נהפך יודה האהוד והחביב ליודה הבודד. בדד-בדד היה שב אל ביתו. אם הוא גיבור כזה, אין הוא זקוק לליווי שלנו. יושיעוהו צרעותיו ודבוריו. ואגרופיו.

באה תספורת חדשה שלו והוציאה לו שם של "קיפוד". התפשט הכינוי והחלו הכל לקרוא לו כך: גועזים שבנו, אפילו בפניו. התבייש יודה לחזור אל המספרה הקואו-פרטיבית (ליד כיכר-המושבות) ולומר לספר: "תקן מה שעשית, איני רוצה להיות קיפוד". הלך אצל ספר אחר, ברחוב הגדוד העברי, שהיה מבלה עתותיו בתחריטים מעשה-אמן, התישב על הכיסא האחד, עצם עיניו וציוה בקול עמוק: "קרחת". נשף הספר על תחריט הכותל המערבי שהיה בידו ופיזר נסורת דקה, שהיתה מפוזת בקרן-אור-שמש שחתכה את המספרה באלכסון, הסתכל בנער ואמר: "אולי תחזור בעוד רבע שעה?" אפשר רצה להמשיך בגילוף, שהיה לבו משוך אחרי אמנותו, ואפשר רצה שיהרהר הנער שנית במעשיו. ענה יודה ואמר: "לא! עכשיו". בטל הספר את התער והחל משחזו ברצועה, משחזו וגותן מבט שואל במראָה. לא חזר בו יודה מהחלטתו, ולא יצא משם עד שהיה קרח כיול ברינר.

לרצוננו או שלא לרצוננו שמענו את הספריו הרברבניים שמתאבק הראוי לשמו חייב להיות קירח, שלא לתת מאחז-שער ליריביו. ובהזדמנות זאת הוסיף יודה והראה לנו שפופרת של שמן-משחה שקנה אצל אותו ספר למשוח בו את שרירי זרועותיו, אף הפציר בנו לגשת אחד-אחד ולחוש את שריריו: "תלחץ חזק. חזק! מה אתה מפחד מה?" כיון שדבק כינוי בנער שוב אינו זו ממקומו. הוספנו לקרוא ליודה קיפוד, ומעתה היה חיוך מרושע מתלווה לכינוי. נקמנים שבנו היו קוראים לו כך בקהל, באוטובוס מלא למשל, וממקדים עשרות מבטים בקרחת המסמיקה.

הייתי אחד האחרונים שנשארו קרובים לו. האמנתי שיחלוף השפרון והוא ישוב להיות אותו יודה קטן וחביב שאהבתי. פעם הלכנו יחד ברחוב העליה, בואכה כיכר-המוש-בות. הימים ימי המאורעות, וביתו של יודה בלב הסכנה. אותם ימים היה מרבה לבוא לביתי לקרוא בעתונים את ידיעות-הדמים ולגזור תמונות של אישים, שהחל לאסוף באלבום מעשה-ידי. נער מוכר-עתונים רץ מולנו והכריז בקולי-קולות: "אנחנו חוקים מאד מאד! הרבה ערבים נהרגו בירושלים". יודה הוציא כסף מכיסו וקנה עתון. להפתעתי לא קרא כלל בעתון, אלא קיפל אותו ותחבו והיה מהלך לצדי ומקלל—ערבית ורוסית ועברית-צברית ועברית-מקראית, תבליל עסיסי טעון-זעם. את הערבים היה מקלל; מדוע לא יתנו לחיות. נתתי לזעם העצור לפרוץ, נזהר שלא לעורר בו בנער פצעים ישנים. משפילה קללותיו משך אותי בזרועי לפתחו של בית והראה לי בסתר מה שהוא נושא בכיסו: אגרופן עשוי עופרת עם ארבע בליטות, אחת לכל אצבע. מה שאפשר לעשות באגרופן זה הדגים יודה על הקיר של אותה כניסה, וכך הוציא שארית זעמו ומרצו.

אם לא היה זה טיולנו המשותף האחרון, אחד האחרונים ודאי שהיה.

נתארכו הדברים, שהעבר כמוהו כסריג ישן, שאם אתה מתחיל לפרום בו הוא מוסיף ומתפרם מאליו. ואין אדם בא לידי פרימה של סריג משומש, אלא אם כן חוטם לסריגה חדשה הוא מבקש, שבחורף העתיד לבוא תחמם אותו ואת צאצאיו.

רציתי לספר על שתי פגישות אחרונות שלי עם יודה. פגישה אחת הזכרתי ונגרפתי אחר הזכרונות. על השניה עדיין לא סיפרתי.

ראשיתה של פגישה שניה געוצה בסופה של הראשונה. יודה הבטיח לי ש"יעמיס" פעם את האשה ואת הילדים ויבוא לבקרני בקיבוץ. מחצית הבטחתו קיים. חדשים אחרי הרעש בא. בלי האשה ובלי הילדים. מן ההרים הקרים ירד אלינו והגיע, מאופק ועייף, זקנו מגודל ועיניו נפוחות ואדומות. שתה ואכל כחיה. במקלחת רוקן דוד מלא של מים חמים. כשוב אליו כוחותיו, פתח וסיפר. מחציתו של לילה סיפר. וסיפוריו עשויים חמרים שעתוני התקופה מלאים אותם עד אפס מקום. הואיל ויכולים אתם ללכת אל העתונים, לא אלאה אתכם בסיפוריי. עבר עליו מה שעבר על רבים אחרים. שום דבר מיוחד. אך לשמוע כל זאת מפי יודה, השקוע בכורסה מזלי מפופח משכרון-הכוח, בשבילי היה משהו מיוחד בדבר. ועכשיו שאתם מכירים קצת את יודה, ודאי תרדו לסוף דעתי.

למחרת עמלתי קשה להעיר אותו משנתו. בשמונה היה עליו לזוז כדי לחזור בזמן אל תל-השמש, הצופה פני דמשק. אכלנו ארוחת-בוקר חפוזה, משוחחים בין זית לזית על זוטות היום, עוקפים את הנושאים של אמש, מהרהרים בשלשומים רחוקים. בשמונה בדיוק הגענו למכוננית. "החדשות", אמר יודה כעקוץ-צרעה והכה בכפתור. "שר-הבטחון אמר", דיקלם הקריין בפאתוס שיגרתי, "כי מעולם לא היינו חוקים כמו עכשיו". זרם קללות פרץ מפיו של יודה, עשיר ומגוון ומסוער מכל ששמעתי מפיו אי-

פעם, בימי ילדות ונעורים. ניפר בו שהתפתח מאז, ששמע וספג הרבה. מכל-מקום, מבטאו הערבי השתפר מאד.

חיבה ישנה שהיתה בי אל יודה חזרה ונעורה. הנה שב להיות כמו שהיה ביסודו, כאשר הפרתיו לראשונה, באותה תקופה עתיקה. "אתה זוכר", פתח יודה ואמר, ידו על המתנע, "את מוכר-העתונים מכיכר-המושבות, שהיה צועק – –"

" – – אנחנו חזקים מאד-מאד!" שמעתי עצמי מצרף את קולי לקולו של יהודה.

פרצנו שנינו בצחוק שהיטב ניכרה בו המבוכה הפנה, שמחה ועצבות מתרוצצים בקרבה. המכונית ניתרה ודהרה לדרכה.

"עוד ייצא ממנו בן-אדם", הייתי מהרהר ביני לביני בעוד המכונית הפכה קטנה והולכת, הולכת ונעלמת מעיני. מבלי משים נתמלטה מתוכי אנחה כבדה. יצאה, והוקל לי.

מעין-ברוך, דצמבר 1973

אלישע פורת: עורקי חנורה חנוים

בְּבֵית־הַחֹלִים עַל שֵׁם מְאִיר
בְּקוֹמָה הֶרְבִּיעִית לְגִבָּה בְּשָׁעָה
שְׁלֹשׁ אַחַר הַצְּהָרִים נִפְתַּל
אָבִי עִם הַתְּקֵפִי לְבוֹ לְמִטָּה
בְּכַנְיָסָה לְחֹדֶר הַמַּעֲלִית מִתָּה
אָחוֹת טוֹבַת־יָרְכִים מִהַתְקַקָּה
שֶׁל צְחוּק וְחִנְפוֹת מַעֲשָׂה
יְדֵי רוֹפֵא צָעִיר בְּדָמִי
זְקֵנִים רָצִים לְאֵט אֶל מוֹצָאִי
יוֹמָם אָבֵל אָבִי גַם בְּלֵילִי
לֹא נָח מִהַשְׁקִיפוֹ עַל כָּל
הָאָרֶץ שֶׁתַּחֲתָיו וְעַל עוֹרְקֵי
הַחֲמָרָה שְׁחֵמִים וְאֲדוּמִים
כְּמוֹ עוֹרְקֵיו שֶׁל אִישׁ מִבֵּית בְּבִנּוֹ
שׁוֹמֵעַ לְשִׁקְשׁוּק דָּמוֹ צָעִיר
בְּרֵהָטָיו וְחָס מְלֵהָגִיד
מֵה שֶׁכָּל־כֶּן מְכָרַח
עֲכָשׁוֹ לְהַשְׁמַע

מה שאני רואה

מה שאני רואה בלילות אני
 רואה שחורות באות רעות
 קורות גגות קורסות קרועות
 גדומות דומות מאד
 לחברים אני קורא לחברים
 פרשו ידיים סביב ראשכם
 כמו עלים מלב לבים ידיים
 תפריים גסים אני תופר
 לחברים אני אומר אל תחשבו
 אני רואה בורי בורות בערבים
 שבים ומתמלאים ימים הסירו
 ידיכם אני צועק אינכם
 רואים המלאכים ברחים מושכים
 חסדם מכם, הולכים

חיה שנהב: ובכן נה נורא

ובכן מה-גורא יללות בשערה יללות יללות בידיה.
שתצעק. ומה על המקום והזמן.
בלילות במראות זוחלים קולות ערבוביה רעבה
כורעת ברך בוא כהן גדול נהדר שהולך ונעלם
שלעולם האם לעולם לא ישוב אל צאתו מן הקדש.

סימנים

הלכתי בחולות – שבילים אחרי נפקחו וילדים
בעקבותי מודדים מגששים כוונים
טפיפותיהם שדות פורחים עיניהם מפליגות
עד אנה.
אז באו גלים תמיד חוזרים גלים חוזרים שוטפים,
ואז סרטנים באים עולים רגלים הרבה חופרים קנים,
בכמו בחילה נענה הים גשף לחוף.

ואני יושבת בבית עם ארבעה כווני רוח
וקוראת במכתבי האהבה של אבי המת.

שנועון הלקין: שירי אברהם הוס

א

קורא אתה עוד פעם ועוד פעם את קובץ-השירים הקטן הזה * וכאילו לראשונה מתברר לך מה פירוש מועט המחזיק את המרובה גם בעולם הפיוט. כמותו המצומצמת לכשעצמה מטעימה את איכותו הסגולית, הממזגת בחריפותה פעולתם של חושים ורגש, של דמיון פורה ואינטלקטואליזם סגפני, של אי-ויתור על דקויות שבתפיסה חיונית-וגזירה מן ההנאה שבעיצוב כתכלית בפני עצמה. צניעות שבאמן אמיתי כאן לפניך. מחייה היא את ההכרה, המשתכחת מן הלב לסירוגין בשנים האחרונות, כי מיטב השיר אינו כובו. כי השיר איננו היענות לתורת-ספרות זו או אחרת ולא פרי החשק להפליא את הקורא בפסיבדו-פסימיות חכמנית שבו וב"דימויים" הנועזים שלו. ובוודאי שאתה חוזר ומכיר בינתיים כי היצירה הפיוטית איננה סתם מירדף אחרי ארמונות אסוציאטיביות, שפל עצמן לעתים טיפוגראפיות-ויזואליות בלבד-טקסט ארכרך שמספר שורותיו כמספר מלותיו, המתפרדות משום-מה. גם שירי אברהם הוס, על כל המיטאפורי שבהם, קצרים הם רובם-ככולם. כל אחד מהם ברובם אין מספר מלותיו עולה הרבה על מספרן בסונטה, בצורה המצויה בקובץ, בגלוי ובסתר, כקרובה ללבו מאד בצמיצומה-בשבעים זוגות הברותיה. אך לא זה העיקר, כמובן. שפן גם בדברים הארוכים יותר מומחשת ההכרה כי השיר לעולם הוא סומאציה להרבה רגעי-חיים, שקדמו להעלאתו על הכתב. טכסטים אלה מחזקים בך את השותפות לאמונתו של פדרו קלדרון בשעתו, כי לעולם לא תמות בת-השיר, ולוא עדיין מותנית האמונה הזאת, כיום בפרט, אותו תנאי לגבי היצירה הספרותית-זו לעולם אינה פרי מחשבה-תחילה ורצון-כתיבה תחילה. קולט אתה את שירי הוס-ואתה יודע, כי לא באקראי נכתבו אף במיעוטם-לא על-פי ריחוש רגשיי בן-רגעו ולא על-פי מיטאפורה עולה על הדעת סתם. הדים של ימים ותקופות מסתכמים בשורותיהם המעטות, המשמחות את הלב בעצבונן המצובר. ככל יצירת-אמת, שמקורות יניקתה הם צער החיים ואולי גם הבלותם היומיומית, אף טקסטים הללו מסיחים את הדעת בשעת הקריאה מן הממשות של אותם צער והבלות מציאותיים. אדרבה: הפאראדוקס הנצחי שבאמנות מופיע לעיניך שוב-הממשות הנכאבה נעשית יפה ומקנה. כי לא מן ההפקר זוכה המשורר בקנייניו. תכונות הצייר ההוגה של בעל "באבן הקשה" מתלבשות ברקמת שיריו בחכמה לא-מודעת-לא-מאונסת בוודאי.

ב

מדעת ומהכרה נאמרות שתי המלים האלו: הצייר ההוגה. היצמדות העין אל היש

* אברהם הוס: באבן הקשה; עם עובד, תשל"ב.

הגשמי בעולם-הטבע ובנופו החושי-היצרי של האדם היא שמקנה לליריקה של הוס את הציוריות המוחשית, ההופכת את הגותו לחלק בלתי-נפרד מתפיסתו בהווייה האנושית. דומה: הגותו היא עצמה נהגית מתוך מכלול הגונים, המהווים לו את "שוניות-היש" שלו, "המצודפות בחן", שבהן הוא נאחז כחותר אל היבשה מן הים, הסוער עליו מתוכו. התמוגגות טבעית של הגות מזה וחמדת-הציור מזה מתגלות לך גם בשורות-הפתיחה של שיר כגון "פזמון ירוק", (ע' 19), שבהן אתה מוצא את אלו "שוניות-היש", המצודדות ומספיקות כשהן לעצמן, ואם גם חשודות מתחילה משום שיעמום אפשרי שב"חן", החוזר על עצמו במראות ציפודן: "גשם בא והולך. — — — / האדמה לוחכת את הרי. פזמון ירוק / גח מגרונה: עלוות אילו, קמה, שיחים ועשב-בר. כחוק / / דור אחר דור — — —". אבל המשמעות המלאה של התמוגגות הציוריות הזאת, הנאטוראליסטית כמעט, בטראגיות שבעצם הנסיון להיאחז בעולם הגשמי, הגאה תמיד לכאורה בזיוף פבערפיליו, נתפסת רק בהתפתחותו של השיר כולו: "ושוב חוזר הקיץ הצהוב / חוזר ונח, כלהקת-ארבה / על העפר. / ריקוד שאין לו סוף / / מחול נצחי. / / מישבר-הסתם חובט / את שוניות-היש המצודפות בחן, ושפע חול-הסחף מתרבד / וצר גבעות וצר הרים". ברור איפוא: התמוגגות כאילו שואפת בה להסתפק במה שיש בה, בעירומה המפתה, אך אינה מוצאת בו את סיפוקה. מוטמע בה הירהור מלגלג על הלב, התר אחרי עיניו, והמיטאפורות הנוצרות מתוך כך הן פירותיו של דמיון פיוטי, התופס את המופשט כחלק אינטגרלי מן הגשמי, כצומח מתוך הגשמי: "אכן / לא ימלטו כל הגיגיני השפויים / ממסקנת-התפל המושרשת / בתוך עווית חיינו. השבויים. // שירי שירך, — — ציפור ברשת!"

לא החיוניות החושיית בלבד היא המפתח לעולמו הפיוטי של הוס. אבל היפוכה אף הוא לכשעצמו אינו פותחו לפניך. כל כמה שבעל השיר נראה מרכין ראשו בפני המופלא שבהווייה, לעולם אין הרכנת-ראשו זו אומרת אפילו אמן קטופה אחריו. אמנם נתפס הוס מאליו גם אל הכורח שבחידת הגשמי והמציאותי: ככל אמן אמיתי אף הוא לעתים קרובות מעין ילד רואה ושומע לראשונה "ציפור קטנה על העץ / ציפור קטנה בעלנה, ציפור מציצת שיר — —" (25). לעתים קרובות הוא גם נראה בפעם לקראת גילויי הממש עד כדי להסתגר "בדירה המרווחת של הגוף / וביד בוטחת לרשום רק את תחושות הגוף", כש"מצרף הוא את החומר העלוב". ככל משורר לעתים. כמחלון, ב"פסיפס לספר רות", המשמיע את הדברים האמורים בשיר הנקרא על שמו (24). אבל כמחלון שוב גם "נשמתו המשכילה" של המשורר "נוסקת" אל הגובה הגובל עם הטירוף // או תחפור לה חרש מחילה / אל המסתורין בתוך התהום". בין כה וכה נעשית ציפור-הנפש "ציפור ברשת". בין כה וכה מגיעה "הנשמה המשכילה" לדעת את "חביוני הקדחות / בין צמרמורת קור ולהט חום", שבתוכם "מתלקחות ומזדפכות ומתפקחות / כל שמחות רוחי המתיפקחות". כי אכן זהו הטעם המיוחד בשירי הוס: "שמחות רוח" יש בהם, אך אין הן מספיקות ל"התלקח": התלקחותן היא לא רק הזדככותן כי אם גם התפקחותן. לפיכך התלקחותן היא התיפקחותן, ואם גם שתים אלו לעולם חרישיות הן, מודות אֵלם בהדיותן. השיר עצמו נראה כשואל

איזו מן השתים מכריעה ? אבל לקורא נדמה כי ההתפקחות היא המכריעה. אף היא מתיפחת חרש – ועם זאת היא תבלינו הגנוז של השיר.

ג

שלום-אחים לא-מוכרע זה בין היסודות העיקריים בתחושתו הפיוטית של הוס, שנטרד בה גם הקורא-להנאתו, מציק ומשדל כאחת עוד יותר מטעם פשוט: מעטים בקובץ שירים מדברים בשם כותבם, בלשון "אני". הפרטי-האישי מתנפר בשירי הוס מבחינת סגנונו הפיוטי בלבד, אם אתה מרחיב את המושג סגנון כדי כללות שילובם של תוך וצורה, של אורות וכלים. חותמתו, הסיגנאטורה המובהקת שלו, גלויה לך תמיד כשל כל יוצר בעל דיוקן משלו – ללא חתימה. אך בפשטות גמורה אתה מכיר כמעט בכל שיר שבקובץ שנוח לו יותר לכותבו להעלים את האישי-האבטוביוגרפי הפועל בו. ולא מתוך כך בלבד שהוא מסווה אותו, כדרך שההסוואה מצויה הרבה בשירה, על-פי מתן סיטואציה או תיאור, המבליעים מאליהם את האקספרסיוני-הסובייקטיבי באימ-פרסיוני-האובייקטיבי. הסוואת ה"אני" בשירי הוס אינה הסוואה, למעשה: כל עצמה הכללה טבעית של ה"אני" בבטחון נפשי-טבעי, שכל מה שיש בפרט יש בכלל, שה"אני" הפיוטי גם הוא אינו כי אם "אנחנו". אנחנו כולנו, ממש ולא כביכול, "רוחנו ילבלב, אך קנוקנותיו / נאחזות באין, כמו במכורה / מוצקת, אדמית" (26). ולא בהווה בלבד, אלא מדור-דור ובכל הדורות. משל: זכות אבות ואבות-אבות עומדת כאן ל"אני" האישי שבמשורר, שיראה עצמו יורש כולם, יורש סיפורם האחד, שהוא גם סיפורו בדרך הטבע. השירים הם ליריים. אך אריסטוקרטיים הם כל-כך, "צנועי-הגות" כל-כך, משום שרובם-ככולם עיצובם באחד משני דרכים אלה: מונולוגים מפי דמויות היסטוריות, ולפעמים כמו-היסטוריות, או פניות הכותב אליה – אליהן ולא אל נפשו.

נדירים בקובץ אפילו דברים שטעמם באלאדיסטי, כגון "משה", שדומה רק המשורר יודע כמה "היה בודד בין כל העם / – – – כי ממעל לראשו רבצו שמיים / ויכבד עליו לפתע משאם" (14). מצויים הרבה יותר המונולוגים של הגיבורים עצמם – "ויהגה שוב שמשון בדלילה", "בן", "צדקיהו", "האח אלבריגו", ועוד. נוחים יותר מן הליריות, המדברת בשם ה"אני" האבטוביוגרפי, הם גם אותם דברים כתובים בצורת פנייה אלמונית אל מי מגדולי-הרוח בתולדות האדם, האדם היוצר בפרט, כגון "דו-אינו" ו"לשלושה אמנים" – "אל-גרקו", "פראנס האלס" ו"קורו". אך הצד השווה בכל אלה הוא יסוד ושורש ההכרה כי המתרחש בנפש המשורר כיום כבר היה לעול-מים: רבים כמוהו כבר שתו מאותו מעיין "עכור ועז", המשקה את יצירת אל-גרקו, למשל. אסור, כמובן, להתרחק מן הפשט כדי לדרוש במופלא כביכול. ודאי גם ה"צייר" שבמשוררנו חוזר ומתגלה בכוחו זה להתרשם מעולם הציור, לא רק עד כדי לחשוף את ייחודו של האמן במכחולו כי אם גם להפוך את לשון-הצבעים ומשמעותיה הטמירות ללשון-פיוט עשירה. כלומר: אין להתכחש ליסוד התרבות הרבה שבאברהם הוס, יסוד מעלה על הדעת רגישות ספונטאנית ובקרתית-מושגיית יחד לאמנות בכ-

ללה, בציור מזה ובשירה מזה. אך עם זאת אין כל אלה אלא טפל לעיקר, לטבע הליריון האישי שלו, המצניע לכת עד כדי כך שהוא מתחייב מתוכו להליט עצמו באותה הזדהות חודרנית שבו עם הדמות, הגדלית מן הלבטים שבעברו של האדם היוצר בפרט ושל איש-הרוח לדורותיו בכלל. את דיוקן נפשו שם לפניך הוס בפנייה אחת, לדוגמה, אל אל-גרקו: "את העולם ראית בדמותו/ של שדה הקרב בין חומר לבין הטוב: // בלילה אחת, רותחת ועולה, / בין פיתוליי-הצבע וגוני הקו". ולא כל שכן שמבשרו הוא תווה את רילקה, שפל עצמו "אילם היה, אטום ומחריש. / והגיגיו כבד, טרוש ומסורבל, / כאדמה רכה לפני חריש", עד "זיע בו התעורר, צמח בו וגדל" (16).

כי על כן טוב להדגיש שוב כי העבר ההיסטורי או הדמיוני, שבו נעוץ הליריון של הוס, כשהוא מתגלה בפרטיותו בעצם הצורך להעלים את פרטיותו, הוא העבר של איש-הרוח ההיסטורי, הפותח פה כביכול לאדם כולו בכיסופיו הנצחיים לטעום משהו מטעם גן-עדן בחיבוטי-גיהנום נצחיים שלו עלי-אדמות. ממילא שותפים לכיסופים הללו כל השואפים אל "ההתעלות שהיא מעבר למעוף" (37), כאיקארוס המיתולוגי, וכל מקדשי שם האמת הפילוסופית כסוקראטס, המגיע על דרך-הרמו אל מקדש אסקליפיוס באפידאוקוס, אחרי "דרך רבה" של נסיונות-חיים רמים ושפלים, לחלות את פני האל – "החמורים מעט", אלא שבעיניו "חרוטה בשורת מרפא" – שיפא אותו, כלומר: "כי גופתי / תהיה מונחת לה, רוגעת וקרה / פה בפינה" (38–39). כולנו, בני-אנוש כיום כשבפבר-הימים, כולנו מוכללים ב"אנחנו" המפורש, המאפק שוועתו ב"אני" המסותר של המשורר, שבו כמו בפראנס האלס הצייר "חומר – / מימסך חיים מתוק, עכור ועז. / ואין דבר אם פעם תנותו טיפה כבדה ולעונה / של עצב". "אנחנו", כמשורר וכפראנס האלס עצמו, הלא נושאים עינינו תמיד, ולוא גם "בדמות קבצן, נווד ויצאנית", אל "התנובה ורוב הבר / שלשדה עמקה בו מענית – – –" (10). בכל דור ודור נאנס בן-תמותה לדעת כי לא הוא הראשון במאמצי-שווא שלו בדרך אל הדעת, אל ההבנה בחוסר-המרגוע שבחיו. ואפילו באהבה לאשה, שפל העצבות לאין-פשר שבה – כבר ידע אותה אדם הראשון בגן-עדן, האומר לחוה "שנדמה לו / כי בעצם פה חסר דבר-מה, / כי מאד היה רוצה לדעת / מה מעבר לחומה. / רק לזרוק מבט אחד – –" (32). המתוק-המר הנצחי שבאהבה נמסר לך בחכמה נוגה-אירונית גם על-פי אותה חוה נצחית, העונה "מהורהרת" על המשתמע מפי אדם, זה רצונו הסקרני "למצוא דיור חדש": "כן, ולמה לא?" דקות הפאב שבאהבה מעמיקה אצל הוס אף משום האירוניה הדקה שבאהבה כלפי עצמה, משל: לא ליריקן בלבד הוא בשירים כגון זה שהובא, "מקדם לגן-עדן", או "אידיליה קלא-סית", כי אם גם יוצר יודע, שבכוחו לכתוב סיפורים ומחזות בשיר ובפרוזה והוא מעופב או מעפב משום-מה. אך מזיגה עזה זו של כאב דק מזה ואירוניה דקה, מעורה בעצם הפאב, היא גם היא עומדת למשורר לחיות את החוויה האישית בדרך ההעלמה של האישי. לא דבר והיפוכו כאן. אדרבה: אי-אפשר לו לפרט להשיח את חיו שלו, ואפילו מתוך אירוניזאציה כלשהי של החוויה העמוקה ביותר, ללא שייזכר תמיד

שלא הוא הראשון לתענוגות מפוקפקים הללו שביגון-החיים היפה, המלגלג על עצמו.

ד

על כרחך אתה מגיע מתוך כך אל דיבור בלשון מופשטת עוד יותר על קליטת הדיה של שירת אברהם הוס. מסתכן אתה—כיום בפרט—כשאתה אומר בפומבי שפועלים בשירה הלירית גם היא מניעים רגשיים-דמיוניים שטעמם מיטאפיזי קצת, פסיכופי-לוסופי ללא ספק. אך אין ההנאה מן הליריות של הוס שלמה אלא אם כן אתה חש בתוספת טעם זה שבה, הפיוטי-הפילוסופי. ההבנה האידיאית בוודאי שהיא משתכחת בשעת הקריאה בשירים אלה, כפי שמשתכחים בקריאתם כל שאר "המניעים" שבהם, עד שאתה מגיע להרהר בהם כולם לאחר-כך, כשאתה מתחיל לעיין ביסודות ההנאה שלך מהם. בשעת הקריאה אתה רק מגשש כבחלום טוב, ואם גם מבעית כלשהו בעוקמניו, שאפלוליתם מזהררת מרחוק כאותם "ימי האור וגם לילות-האפלה" (34), שצדקיהו העיור זוכר בבור, כאילו צופה בהם "דרך החוליה של הבאר אשר הפכה ביתי". אבל כשאתה מתחיל לשאול את עצמך מה טיב הנאתך המיוחדת מדרכו של משורר זה דווקא, שסיימת את נדודיך בעוקמניו, אתה מתחיל גם לנתח את פעולתו עליך, כדרך שאוהב-שירה לעולם אינו בן-חורין להיפטר מן הצורך להבין מה המיוחד בפעולת שירתו של משורר זה או זה עליו. אותה שעה אתה מכיר ויודע כי "באבן הקשה" הוא קובץ פועל עליך "כמערך עתיר-פרקים כזה, שאין לו פשר", גם משום אותן תחושות פילוסופיות כלשהן המפעמות את המשורר—ואת קוראו ממילא.

פליאת-היש מזה ואי-הבטחון מזה בערך ההפלאה לאותה פליאה, הם כשלעצמם השתי-והערב האינטלקטואליסטיים במארג השיר של הוס. ובפרט ששנים אלה הם פנימיותן של העצבות והאירוניה שבהבעתו הפיוטית, האומרת קבלת-הדין של היש הנצחי בטיבו המעונה-המוחלט, שפן מהותו של היש כמוה כתחושתה בנפש—כל עצמה אינה אלא קיומית בלבד. היש, שחיוניותו מחלחלת בשירי הוס כנצחית, כחור-זרת-על-עצמה מעולם עד עולם, אינו כי אם רצף רגעים ניגרים כנטפי-הפספית, ואפילו מנתקים עצמם מן השאיפה להיות זרם מלופד בתחושה הפיוטית. הדמיון היוצר חי להנאתו גם את המודעות הסמויה, שאין הביטוי הפיוטי חייב כלל להיראות כמחפש תשובות לשאלות ה"עיוניות", הרוחשות בהתהוותו. השיר עצמו יודע שאינו מחפש תשובות כלשהן, משום שאין גם שאלות כלשהן: אם אלו נתפסות כשאלות ותשובות מבחינה פסיכופילוסופית בלבד—לא אשמת השיר היא כי אם אשמת הקורא המעיין בפעולתו עליו לאחר הקריאה. שהרי בשעת הקריאה ידעת גם אתה מה שיודעים המשורר ושירו: מצוקת-החדנה, המפעמת אותך, היא פריה ושרשה של רוח יוצרת, המקבלת בגיל וברעדה יחד את עול הקיומיות, המתלבלבת ומתפמשת מדי-רגע. והרי שאם מצוקה כאן, אף חדוה כאן.

סימן-היכר מובהק לשירת הוס הוא שעם כל האינטלקטואליזם שבה נוצרת היא לא מתוך ייפורים הללו בלבד שבהכרה, שההוויה כולה אינה אלא אחיות-עיניים קיומית שבתחושה האנושית, אלא אף מתוך שמחה שבאותה הכרה, שאין תשובות על שאלות-

הנצח משום שמלכתחילה שאלות-לא-שאלות הן. חידת-היש הקיומית היא גם פתרון-חידה הקיומי. כהרבה משוררים זולתו גם הוס הוא מין איקארוס, הנראה מדי-פעם בשיר הנושא את שמו, "קל ובוטח וטבעי, ומובנות דרכו המתלילה / פונה כמכושפת אל השמש, כצפוי מראש. / ואין יותר רצון או מטרה" (36). אך שלא כאיקארוס "הפרתו המטושטשת" של המשורר תופסת גם בראשית דרכו המתלילה, "תתפוס לעור-למים / את התרפות גפיו, ואת תפנית מסילתו / והתרסקות כל אבריו / בקצף הטהור של הגלים". ומכאן אולי גם הסבל הסמוי שבאונס לכתוב דבר-שיר. משל: חיוב ההבעה של ייסורי הרגעים, הקיומיים בלבד, כפוי על המשורר עד כדי טינה. "אל נא תרגום אותי באבן הקשה" (20), הוא מתחנן-שאם לא יירגם, אורבת לו הסכנה של "אדישויות פהות שלשעה / ללא כל עומק וללא מרחק", "וגעייתי המתפרקת לא תקלח". טינה על הצורך הכפוי להביע מה שלא ניתן להביע מצד אחד, ופתח מן הצד השני מפני אותן "אדישויות כהות", המתנכלות לרגע יקיצתם של החושים לראות בקיומי בן-הרגע משהו מתדמה לפחות כ"הגרעין הצופה נביטה רחוקה".

בין כה וכה, מתגוונת סגוליותה של שירת הוס גם בגוונות של מצוקה פילוסופית, מיטאפיזית ומוסרית כאחת. ועוד פעם: סכנה יש באמירה הזאת. מי שלא קרא את שיריו עלול להתעלם מהם עוד יותר משום דעה שמטעימה את הצדדים המושגיים שבפעולתם על הקורא. אף-על-פי-כן אסור להעלים גם את ההתרשמות הזאת. אוצר-המלים של הוס עצמו אינו חושש להפסד משום השימוש במושגים, כגון מהות וקיום, "נצח" ו"החומר העלוב", "שפע האור האלוהי" ו"המסתורין בתוך התהום", "חטאת" "או" "רשע", ו"רצף של השלמה". דווקא משום שמושגים אלה אף הם מובלעים בשירת הוס, חבויים ושתוקיים כמעט כשאר היסודות שבמיוחד שבה, נעשים גם הם חלק אינטגרלי באלכימיה שלה. כותב השורות האלו, על-כל-פנים, אינו מכיר בשירתנו משורר בן-גילו של הוס, ובן אחד מן המשמרות המאוחרים יותר לא כל שפן, שהמיתוסים האנושיים הרגשיים-הרעיוניים לא נשתברו אצלו-נשתמרו אצלו כל-כך בענותם המרנינה. כצדקיהו, שוב הוא יודע תמיד את המופלא שב"מירקם היאוש" "המתעקש והסבלן / [ה] צופה את הימשכות המסרים --- / תשלובת הלידות והגסיסות / חידות-היש ופיקפוקי-אין / ורצף מאפיר של השלמה / אשר שלנה בו". וכאותו צדקיהו יודע הוא מה-רוב ומה-מועט יחד ערך השאיפה "להתבטא", ל"מחיש" את הייסורים, המיתיים תמיד: "עוד יום / או עוד יומיים, או שבועות-מספר / מזחשיות סבלי תהייה דימוי / וכאבי יפוג. / אבל במסמרים תוקע דמותי ברצף הגמשך, / ספק מופת, ספק סיפור-חיים". אח הוא הוס בשירה בכללה לכל היודעים בה מאז-מעולם גילוי אחד בלבד: "לפתע, והכל, איננו, נעלם, / מלבד אגם ביער, ההוזה / למול השמש. נדמה כי הוא שואל / אם יש מובן לכל המחזה" (40).

אבל נדמה לי כי בשירה המודרנית קל בייחוד לראות מדי פעם קירבה יתירה בין עולם "באבן הקשה" לבין עולמם של שני גדולי השירה היוונית: גיאורגוס ספריס וק. פ. קאוואפי. כאחרון בפרט, צופה הוס בנתיבות-עולם ארוכות, שבהם נעים-נדים הדורות שאולה, עם "אובולוס מתחת ללשון", אך מכירים תמיד, כי "מאד נאה

כאן. / האוויר רווה ריחות / של מנתה חריפה. / יפים השיחים והעצים: ירוק בשום / גובל בתכלת" (41).

ה

דומה: עדיין לא נאמר כלום. ולא רק מפני שההתרשמות מתלבטת בין ההנאה מצדדים "משמחי-לב" שונים בשירת הוס לבין ניגודה לכאורה, זו ההנאה מרציניותה הכאובה. מטריד יותר הרעיון שמן הדין אף להסתכל מבחינה טכנית יותר בשירי הוס, שברובם הם מסגרות קטנות מאד לחוויות גדולות מאד. רתיעותיהם של שיריו מן "המלים הגדולות", שאסור למשורר ל"היעקד בחבליהן", הן עצמן מחייבות עיון מעמיק במלאכת-השיר של הוס בדרך "פורמאליסטית" יותר, כפי שנהוג לומר היום. אך גם צדדים צורניים אלה אינם כי אם פרי ההיוב הפיזי הלא-מודע לשמור על "המבט הבוחן", שלא יפשל ביוהרה מקושטת. יש לקרוא רק את שירו "ההבחנות" כדי לתפוס כמה מבוששת שאיפת "המבט הבוחן" הפיזי שלו אל בטחון כלשהו ביש אונטולוגי: "ההבחנות" — — — — בין טוב מוחלט ורע מוחלט" מנצנצות מדי-פעם, מפני ש"המלים הגדולות עושות את שלהן, / והן משפרות כיון; " אך "עדיין לא נעקדנו בחבליהן". * המבט הבוחן מוליד הבחנות קיומיות בלבד. אמור מכאן: משהו מן המוסריות הפיזית הוא המעמיד גם טכניקה זו של שירים קומפאקטיים ככל האפשר. תמציתיותם אף היא מדברת בשם חיוב נעלם לחשבון-נפש נאמן.

אפשר שהנאמנות לחשבון-הנפש הפיזי היא שמונעת את הוס מכתובת הסיפורים והמחזות, שאפשרויותיהן מבטבות מתוך שיריו, כשם שהיא מביאה אותו למיעוט כתיבה גם בליריקה. אך דבר אחד ודאי אומרת הנאמנות הזאת: אחריותו המוסרית של המשורר היא-היא אותה סקפטיות אירונית שלו לגבי היכולת הלשונית בכלל להלביש לבושי-מלים גם אותם מומגטים אמיתיים שבהם הנפש יודעת כי "בעצם חסר פה דבר-מה". כי על כן רחוק הביטוי הפיזי של הוס גם מן הפסימיות הנוחה המתעדת גם מן הציניות המתנגדרת, השוחקות כל-כך את אישיותו המובהקת של משורר זה או אחר במחננו. שירת הוס גברית היא: אינה מתפנקת באריגת יריעות רחבות גם לרגעי-ענותה הגדולים. אלה אף הם בעיניה מעין כלאיים של אי-בטחון בערכה של פליאת-היש הססגונית ופיקפוק בערך הרצון לספר את הפליאה הסתומה קו לקו וגזן לגזן. יתירה מזו: שירת הוס גברית היא לא רק בהסתגפותה מן הרחמים-העצמיים, כי אם גם מן הסאטיריזציה-העצמית. רק אירוניה כלל-אנושית מחלחלת בחשאי בשורות הקובץ, המדבר כולו בשם ההפרה, כי "אין ימים ואין שנים ואין דורות. / הנצח נתאצל לכאב אחד גדול / והכאב אני הוא", כפי שאומר על עצמו דון אלברינו (24).

שירים ספורים: אף המעט שהדפיס הוס בתוך 30 השנה האחרונות לא פוגס בקובץ. אך גם על-פי אלה יודע הקורא כמה חיסר המשורר הזה את ספרותנו בסגפנותו.

הדס עפרת: שני שירים

קסת אחת של דיו כל המלים
שחורות חלום שאין זוכרים אותו
שותת כשטף דם פנימי
מביט עיניים פעורות של מת שאין לו
צל שאין לו גוף כצל ימים
שאין להם לילות להתפסות.

*

עד כאן המלים. מכאן בטן הים מַנַעַת
בסוגה עם ערב אל טבורה
שלא יפלו הלילות בשנתה.
אבנים בירכתי המיטה הן מלים שהעזו,
מלים שרצו להיות גל
ונפל לבן.
עד כאן המלים, כַּנְפְּלִים תְּרוֹכֵי־רַחֵם.
מכאן הרחמים.

שולכנית לסקוב: הנפשות האנוולות

צ'כוב, שבעודו סטודנט צעיר החל בכתיבת סיפורים הומוריסטיים שכל עצמם לא באו אלא לשעשע, סיים דרכו, סמוך למותו בטרם-עת, בחיבורים פסימיים, שגם אם נשתמרה בהם מידה של הומור הריהי מעין "הצד השני של המטבע" וכמו רק לאיזון נועדה. ואכן, כתביו הפשלים של הסופר מצטיינים באיזון ובהיעדר קטביות. כך מצוי זה בצד זה הפרוזאי והפיוטי, המגוחך והרציני, האטימיות ודקות-הרגש, ויסוד אחד מונע כביכול את ניגודו מהפלגה. יתר על כן: מתוך התרחשויות מציאותיות מאד עולה אווירה שמעבר למציאות ואפשר רק לחוש בנעימתה המינורית.

ארבעת מחזותיו האחרונים של צ'כוב—"בת-שחף", "הדוד ואניה", "שלש אחיות" ו"גן-הדובדבנים"—הם שיא לאותה דרך כתיבה נעדרת השיאים והקצוות, בה השירה נזונה מן החול. על אף מילאנכוליה בלתי-נתפסת האופפתם, אין בהם, בעצם, מאומה מן הסתמי. למשבתן של דמויותיהם מקור ממשי ביותר.

הנה מה מעכיר את חייהם של גיבורי המחזות—ולא נתעכב כאן על המיוחד לכל מחזה אלא על המשותף לכולם או לרובם: בראש-וראשונה, ההשפעה המדכאת של הפרובינציה הקופאת-על-שמריה, שאנשים נחנקים בצרות-אפקיה ובשיגרתה הנוקשה, ללא מוצא. ואפייני הדבר שבכל המחזות האחרונים, וברוב הסיפורים מאותה תקופה, העלילות מתרחשות בפרובינציה שלעתים צ'כוב מדמה לה את רוסיה כולה. כדברי אוסטרוב, הרופא ב"הדוד ואניה": "את חיינו, חיים של פרובינציה, של רוסיה, של קרתנים, שאת לא אוכל ואני מתעב אותם בכל נפשי ומאודי" * (ע' 114). או: "סחפוננו החיים הקרתניים, הבזויים ובלעונו: באדי הריקבון שלהם הם הרעילו את דמינו" (ע' 140). מצב זה מוביל אל המדווה השני: היעדר כוח-רצון ומרץ לפרוץ ולצאת למרחב, להתקדם, לשאוף אוויר חפשי, אצל סוג אחד של אנשים, כנגד פעלתנות ומרץ קשוח אצל בעלי-מרפקים, תוך שעל-הרוב האחרונים מדכאים ומנצלים את הראשונים. יש גם שיעבוד לאהבה: אהבה שאינה נענית, אהבה שאין אונים לממשה, אהבה שאין יכולת להשתחרר ממנה.

אולם גם המכוונים את חייהם כרצונם רחוקים ממצוא נחת. אצל צ'כוב המין האנושי מתחלק למיוסרים יותר ומיוסרים פחות, ומאושרים לגמרי—אין. אף המשיגים את שלהם, משהו מכרסם בהם. ארקאדינה ב"בת-שחף", השחקנית הנודעת והמזדקנת, המדכאת באנוכיות משוועת את בנה טרפלייב בראשית דרכו כסופר, נאחזת בשארית כוחה בקרנות המזבח של הצלחתה הדועכת ובטריגורין, מאהבה. טריגורין, המחבר המהולל, כפוי הייעוד הספרותי הרודף ומענה אותו, יודע שרחוק הוא מגדולה ש

* כל המובאות מתוך אנטון פ. צ'כוב: ארבעה מחזות; תרגום: אברהם שלונסקי; עם עובד, תל-אביב, 1969.

ממש. המקצועיות משבשת בו רגשות-אנוש חמים, ואיזו אטימות נפשית מונעת ממנו את ההתעוררות החיה. סרבריאקוב מ"הדוד ואניה", הפרופיסור הזקן, המנופח וחסר-הערך, המנצל ללא רחם את עבודתם של סוניה, בתו מנישואיו הראשונים, ושל ויניצקי דודה, אחוז פחדים מפני המוות ומפני הזיקנה, יודע כמה שונאים אותו, מרגיש בפער העצום בינו לבין אשתו הצעירה והיפהפיה ילנה. סוליוני הארסי והקטלני מ"ש"ש אחיות" רדוף מוסר-כליות. לופאחין, בן-האיכרים שהיה לסוחר מצליח, אינו מסוגל להשתחרר מרגש-הנחיתות המשפיל שהוא חש במחיצתם של בני האצולה ב"גן הדובדבנים", גם אם הוא זוכה באחוזתם. ואילו המיוסרים יותר, אלה המשוללים כושר לקחת את גורלם בידיהם, מקבלים את הדין ומשלימים. אולם כמו שבעלי-המרפקים אינם חד-משמעיים בתוקפנותם כך אין האנשים המשלימים חד-משמעיים, בדרך-כלל, באנינות-דעתם ובעדינותם ככל שהם נחקקים בזכרון. לא תמיד הם נוהגים תמיד בהתחשבות יתירה בזולת. אם נתחקה אחר השיחות בתשומת-לב, יתברר לנו שלא פעם הם משמיעים דברים בוטים ופוגעים. כך ב"בת-שחף": נינה, הצעירה הפיוטית שכולה רגש, פונה עורף לטרפלייב המאוהב בה בלי שתנסה כלל להקל עליו, ואין היא מהססת לקצץ את כנפיו ולומר לו על חיבור-ביכורים שלו: "במחזה שלך — — אין נפשות חיות — — מעט עלילה — — רק קריינות בלבד" (עמ' 17-18). מאשה, אשת המורה הסגופה והמאוכזבת, החושקת בגבר שאינו חושק בה, אינה חסה אפילו על תינוקה, כל-שכן על מיידביי-דינקו בעלה, שפל-הרוח, הנושא בנטל המשפחה. ברוגזו וברשעות היא מדברת אליו: "לטרדן היית. קודם-לכן פעמים שמתפלסף היית, לפחות, ועכשיו רק התינוק, הביתה, התינוק, הביתה ויותר מזה אין להציל מפיד" (ע' 66). ומה בפי טרפלייב על אותה מאשה שנפשה יוצאת אליו? "בכל פינות הפארק מחפשת אותי מאשיגקה. ספחת שפמוה" (ע' 129). וכך ב"הדוד ואניה": "מעולם לא הרבית כל-כך בדיבורים — — לך לישון! משעמם לי אַתָּך — — הנח לי. זה מעורר, סוף-סוף, גועל" (עמ' 109-110), אומרת ילנה לוויניצקי, האוהב אותה אהבה חסרת-תקוה ומשרת אותה ואת בעלה תוך הרס הקריירה שלו עצמו. למותר לומר שוויניצקי מריק את כל הלענה שהצטברה בלבו על בעלה הפרופיסור, שאותו הוא מכנה "פרפטואום מובילה של מלאכת הכתיבה" (ע' 98). אך גם מטלגין, הפטפטן העלוב וטוב-הלב, אינו חוסך את שבט לשונו: "סתום את הברז ואפליאה" (ע' 96), הוא מפסיק את שטף הדיבור של הלה. וכך ב"ש"ש אחיות": מאשה, האחות האמצעית, שהוולגאריות בעיר-השדה בה היא מתגוררת ממאיסה עליה את החיים, שאותה "מרגיזה, מעליבה הגסות" והיא "סובלת למראה שאינו מעודן כל צרכו" (ע' 184), אינה מהססת לומר לידיד-ביתה, הרופא הצבאי הזקן צ'בוטיקין, החש באפסותו משגשגתה ממנו תורתו: "הנך בן ששים ומתנהג כפרחת, תמיד מקשקש השד יודע מה" (ע' 193), או לאומנת הישישה אַנְפִּיסה: "הרפי! בטפלת כאן, מנוס אין ממך. נמאסת עלי, זקנה" (ע' 192). ואַנְדְרִי אחיה, שנאטאשה אשתו הרודנית דיכאה את אישיותו כליל, גוזף במשרת הזקן פרפונט בזה הלשון: "לא אנדריי סרגייביץ' אני לך אלא כבוד-מעלתו" (ע' 192).

217). וכך, לבסוף, ב"גן-הדובדבנים": רנייבסקיה, בעלת-האחוזה האריסטוקרטית, שפולה אצילות ושאר-רוח, פוגשת, אחרי חמש שנות פרידה, בטרופימוב, הסטודנט הנלעג כלשהו, החביב עליה, במלים: "מדוע נתכערת כל-כך? מדוע זקנת?" (ע' 266). ואין זו פליטת-פה; דברים ברוח זו היא חוזרת ואומרת לו גם לאחר זמן. וכמוה כן גם האחרים אינם בוררים במלים. ללא גינוני-טכס הם סותמים את פיו של גאייב אחיה כל-אימת שתוקפו בולמוס-ההשתפכות המטופש שלו.

ולא זו בלבד: אותן נפשות הזכורות לנו בדקות-הבתנתן מבטאות לפעמים את רחשי-הן באורח רגיל-שברגילים (וצ'כוב אינו משתדל כלל להתחמק מן הבאנאלי, אף חוזר הוא ומדגיש במכתבים רבים שדמויותיו הן בריות יומיומיים ביותר). אין, למשל, כל ייחוד ברבים מגילויי האהבה שלהם: "אני — — — — — מנשק את האדמה שעליה התה-לכת" (ע' 81), אומר טרפלייב לנינה; "יקירתי שלי — — — — — הנהדרת" (ע' 109), פונה ויניצקי אל ילנה; או אסטרוֹב הרופא לאותה ילנה עצמה: "הו, כמה נפלאה את, כמה נהדרת" (ע' 128); או אנדריי אל נאטאשה, לפני נישואיו: "אני אוהב אותך, אוהב — — — — — כאשר לא אהבתי איש מעולם" (ע' 178); וורשינין, הקצין המחזר אחרי מאשה מ"שלוש אחיות": "אני אוהב, אוהב, אוהב — — — — — אשה נהדרת, נפלאה" (ע' 186). וכמה מן הניפוח השיגרתני יש בהכרוזותיו של טרופימוב על הקידמה, אף אם מופיעים בצדם דברי תבונה וייחוד.

דו־משמעות ניכרת גם בהרבה מן המצבים. רגעים רומנטיים, למשל, מלווים לעתים איזה חולין מגוחך. כאשר מאשה מ"בת-שחף" אומרת על טרפלייב ש"עיניו לוחטות, פניו מחווירות. יש לו קול נפלא, נוגה; והליכותיו כשל פייטן" (ע' 35), נזחר אחד הנוכחים. ומיד לאחר שיחה של חשבון-נפש נוקב בין טריגורין לאַרקאדינה ממהר הסופר, כדרכו, לרשום בפנקסו ביטוי העשוי לשמש לו ביצירה שיכתוב. ושוב: כאשר מאשה מ"שלוש אחיות" מבקשת להבין את תכלית החיים קורא צ'בוטיקין, הרופא הצבאי, בעתון (חומר-הקריאה התמידי היחיד שלו) על נישואיו של בלזאק ומנציח ידיעה חשובה זו בפנקסו. וכלום אין הגרוטסקי מקדים את העגום בדו-השיח בין אנדריי למשרת החירש פרפונט, כאשר זה מסיח לפניו את מצוקתו והלז, שאזניו כבדות, משיב לו בפיטפוט על אכילת לביבות במוסקבה. מצבים דומים מצויים ב"גן-הדובדבנים" לרוב, כאשר פירס, המשרת הישיש, אינו משיב לענין מפני שהוא חירש ומפני שדעתו, המשתבשת מחמת זיקנה, בתונה כולה לעבר הרחוק.

יש מי שמכנה זאת "חוסר קומוניקציה", זו שבחלק נכבד מספרות זמננו היא "ערך" לשמו. אך היעדר כושר-ההידברות אצל צ'כוב אינו חי הקיים בזכות עצמו; אצלו מצב זה הוא פרי מסיבות. אנדריי ופרפונט הם שני עולמות שונים-בתכלית, ומשום כך אין כל יכולת-הידברות ביניהם. דוגמה קלאסית לכך יכול לשמש — אם נחרוג כדי רגע מן המחזות — סיפורו של צ'כוב, "יגון", * שבו אין שומע לעגלון בן-הכפר בין

* ראה אנטון פ. צ'כוב: סיפורים; תרגום: לאה גולדברג; ספרית פועלים / דורון.

נוסעיו העירוניים הבהולים איש לעסקו והוא, היושב בדד בעיר הגדולה, מנותק מסביבתו ומקרוביו, אינו מוצא להסיח את לבו אלא לפני סוסו. אולם אצל שותפים-ברוח, אחים-לצרה, יש ויש קומוניקציה. כך בין ויניצקי לסוניה, בין האחיות, ואפילו בין טרפלייב לנינה, משהגיעה זו למעלת הסבל.

כי הסבל הוא נושא העיקרי של צ'כוב במחזותיו, כדברי נינה: "העיקר הוא לא התהילה, הברק – – אלא היכולת לסבול. דע לשאת את צלבך והאמן" (ע' 82). אלא שמפני רתיעתו של צ'כוב מקיצוניות אין הסובלים שלו זועקים על אסונם; אין הם מביעים רגשותיהם בקול-קולות; צערם איננו איזו טרגדיה מוחצת במסיבות של שיא אלא סבל ממושך השזור במסכת-החיים הרגילה, בה מתגלים האנשים מצדם הטוב והרע, המרומם והיומיומי, העצוב והקומי. משום כך אולי גם אוהב הוא את הסובלים מן הסוג הזה – אלה המקבלים את הדין – ואינו אוהד את הפעלתנים המבי-קיעים להם דרך.

דומה שהזדהותו עם הסבל שקולו קול דממה דקה, עם כיסופים שאינם נענים, עם ההשלמה של הגדחקים לקרן-זווית, היא שעוררתו להעלות את שירתם המינורית של אלה, היא המאצילה על מחזותיו את הפיוט והעדינות על-ידי ביטוי צערם המופנם. אין פירושו של דבר שבהגיונו, בניגוד לנטייתו הרגשית, אין צ'כוב רואה בסבילות ובחוסר-מעש רעה חולה, שהרי לא פעם הדמויות מבקשות להיחלץ ומשעשעות עצמן בתקוה. יש געגועים גדולים לחיים אחרים, ואין במחזות גם אחד שלא ימצא בו מי שנושא שאיפות כאלו בלב. בחיבורו המסורבל והפאתטי של טרפלייב (הוא משמש לצ'כוב גם לשם ללעג את דרך הכתיבה הסימבולית הבומבאסטית) נאמר כי "במלחמה עקשנית, אכזרית, עם השטן, יסוד כל הכוחות החמריים, עתיד אני לנצח ולאחר-מכן יתמזגו החומר והרוח בהרמוניה נפלאה ותפון מלכותו של רצון העולם" (ע' 22). אוסטרוב מביע זאת בצורה פשוטה הרבה יותר, צ'כובית: "אלה שיחיו מאה, מאתיים שנה אחרינו ואשר יבזו לנו מפני חיינו, שפילינו באיולת כזו וחוסר-טעם כזה, אלה, אולי, ימצאו סגולה לאושר" (ע' 140). "חשרה גדולה מתקשרת ובאה", אומר הבארון טוזנבך מ"שלוש אחיות", שסוליוני עתיד להרגו בדו-קרב, "וכבר היא קרובה ובמהרה תנער מעל חברתנו את העצלות, את שוויון-הנפש, את המשפט-הקדום על העבודה, את השיעמום הרקוב" (ע' 159). ולוורשינין נדמה "שהכל עלי-אדמות עתיד להשתנות לאט-לאט וכבר הוא משתנה לעינינו. כעבור מאתיים, שלש-מאות, נאמר אלף שנה – – – יבואו חיים חדשים, חיים של אושר" (ע' 188). וטרופימוב חווה כי "הירח עולה – – – הנה הוא בא, מתקרב והולך – – – ואם לא נראה, לא נכיר, מה איכפת? אחרים יראו אותו" (ע' 289). אך אופן אמירתם של הדברים מעורר תחושה כי כאן בוטא משהו בלתי-מושג. תמיד מלווה ה"אולי" את תזון העתיד, ועתיד זה, בלי יוצא מן הכלל, רחוק מאד, ולא עוד אלא אם יבוא לא בחיי הגיבורים יבוא. והמציאות אחרת לגמרי. כזה הוא סדר-הדברים שאין להבינו: "לא בלבד אחרי מאתיים או שלש-מאות שנה אלא גם לאחר מיליון שנה יוסיפו החיים להיות כשהיו", אומר טוזנבך לוורשינין על חזונו היפה, וסותר גם את דברי עצמו. "אין הם משתנים,

הם קבועים ועומדים. — — צפריי־המסע-העגורים, למשל—עפים ועפים, ויהיו אשר יהיו המחשבות הרוחשות בלבן, אם נשגבות ואם קטנות, מכל־מקום עוף יעופו ולא ידעו לשם מה ולאן" (ע' 189). הקריאה "מדוע" מסיימת כאנחה, כמין צליל אובד, את הנוגה במחזותיו של צ'כוב, "שלש אחיות": "יעבור זמן ואנו נסתלק לנצח, ישכחו אותנו, ישכחו את פנינו, את קולותינו— — אך ייסורינו ייהפכו לשמחה לאלה שיחיו אחרינו— — נדמה, כי עוד מעט ונדע לשם מה אנו חיים, לשם מה אנו מתסרים— — אילו ידענו, אילו ידענו" (ע' 241).

המיית הסבל של הנפשות האמולות מוגברת בממד נוסף: ממד הנטישה והזניחה. בכל אחד מן המחזות יש מי שיושב בתמידות במקום ויש באים והולכים. הללו מפירים את השקט שבהשלמה של הכלואים־כביכול ובלכתם הם מניחים אחריהם עולמות הרוסים. ארקאדינה וטריגורין באו, פרמו את ריקמת היחסים בין טרפלייב וגינה, והלכו להם; ילנה וסרבריאקוב עירערו את סדרי החיים באחוזה, ובפרשם מתאמצים ויניצקי וסוניה להשיב אי־כה את האיוון שהופר; אנשי־הצבא עוררו רגשות גרדמים והפיחו תקוות, ובצאתם לדרך, לצלילי מגינה עליזה מזה וקול יריית־המוות שיזרה סוליוני בטונבך מזה, תרות האחיות, לשווא, אחר איזה טעם לחייהן. אוסטרוב ממצה את הדברים באמרו ללינה: "הנה באת לכאן עם בעלך וכל אלה שעבדו כאן, טרחו, יצרו משהו, הוכרחו לנטוש את עסקיהם— — וכך לכל פינה שאתם פוגים— — אתם מביאים עמכם הרס" (ע' 143). צליל המלה "נסעו" פועם ארבע פעמים מפי הנשאים כאשר סרבריאקוב וילנה הולכים ופעם חמישית כאשר אוסטרוב פורש לו. ההולכים, שגם אם אין אושר צפון להם הרי בכל־זאת בעצם יציאתם למרחב יש איזו פרספקטיבה, מניחים בנשאים את תחושת הפרידה שהיא כחצי־מיתה, את כאב ההישארות־מאחור, את תוגת הנונחים, וזה אחד היסודות המרומם את המחזות מעל להתרחשויותיהם ולארציותם.

יותר מכל מוצאת תכונה זו את ביטויה ב"גן־הדובדבנים". הנעזב כאן הוא פירס הזקן, ובעוד הנטושים מן המחזות האחרים הם אנשים במיטב שנותיהם שבכוחם לאחות אי־כה את קרעי חייהם, הרי המשרת הישיש עובר־בטל הוא, מיותר, חסר־אונים כתינוק. זניחתו של אחד כזה מניחה אחריה לא רק תוגת פרידה, שטעמה כחצי־מיתה, אלא את טעם המוות עצמו.

כשהוצג "גן־הדובדבנים" לראשונה בתחילת שנת 1904 ראו במחזה ביטוי להתפרקות סדר־החיים הישן ושקיעת האצולה, ודאי כיוונו בכך לדעתו של צ'כוב, אם מעט ואם הרבה. אם אמנם כן הוא, הרי גוויעתו של פירס החולה למות, והקשור בטבורו לאותה דרך־חיים, מסמלת את התפוררותה, ואילו גדיעתו של גן־הדובדבנים המלבלב מביעה את הסתלקות כל היפה שבה. אולם מעל לענין מסוים זה עולה מן המחזה— שהאקורד האחרון שלו הוא מיזוג הלמות הגרזנים בעצים, מילמוליו של פירס וצלילו של מיתר פוקע—שירת האבידה שאינה חוזרת, כשהיא מתגלה משני צדדיה, בפריחתה ובקמילתה.

יוסף אגסי: הגאון הנודעי

מושג הגאונות היה במידה ידועה לצנינים בעיניה של המסורת המדעית הקלאסית. שני מנהיגי דורות ההשכלה, גם בייקון וגם דיקארט, הסכימו ביניהם כי די בתבונה פשוטה כדי לשחרר דעת, ואף מנהיג ההשכלה הגדול האחרון, עמנואל קאנט, אימץ לו השקפה זו. עלבון היה זה בעיניו כאשר חינה פיכטה דעתו כי אין יכולת אינטלקטואלית מצויה מספקת להבנת ספרו הגדול, בקורת התבונה המהורה. שאיפה דומה לזו היתה ללאפלאס, כפי שידגים הסיפור הבא. הוא תירגם את חיבורו, מפנה אנאליטית על ההסתברות, ללשון פשוטה בחיבור אחר שלו, "מסה פילוסופית על ההסתברות". חלק מהספר הטכני מושמט, חלק מנוסח במלים ולא בסמלים ובתוצאה ההפוכה. היסטוריון ההסתברות, אייזק טודהאנטר, מעיר כי אפשר להבין נוסחה מסוימת של לאפלאס כשהיא מוצגת באורח מתימטי, אך אין להבינה כל-עיקר כשהיא מובעת בלשון פשוטה.

המדע המודרני היה לו היכל-גיבורים מראשיתו; בספרו של בייקון, אמלאנטיס החדשה, מתוארת אוטופיה מדעית בה מציגים למדענים אנדרטות עשויות מתכות יקרות, אבן או עץ, הכל בהתאם למעמדם של הגיבורים שאותם הן מגלמות. אבל אין הגיבור אמור להיות גאון. בעיני בייקון דוגמה ומופת של גיבור מדעי הוא קולומבוס, והסיבות ברורות מאליהן. עם זאת, בסופו של דבר היו הגיבורים הקלאסיים של המדע הקלאסי ניוטון, גליליאו ובייקון. בייקון אינו נמצא כלל בהיכל-הגיבורים של המדע כאיש-מדע אלא כאבי השיטה המדעית האמפירית. היה גם רמז קלוש לכך שהוא הוכיח את מסירותו למדע למעלה מכל מה שדרשה ממנו החובה: סיפרו כי מת מהצטננות שחטפתו שעה שאסף שלג, כדי לקרר תרנגולת על-מנת לחקור את הקירור. גליליאו שכן בהיכל-הגיבורים של המדע כגאון; אבל היה רמז חוזר-ונשנה כי נמצא שם בתורת החלוצי והקדוש המעונה של המדע. אין הבדל בדבר. ברור שניוטון היה גאון וגדול הגיבורים של המדע הקלאסי—לא רק של הפיזיקה. ולא היה מנוס מלהכיר בכך. לאפלאס, בפסקה הראויה ביותר להיזכר והמצוטטת לעתים קרובות מן הסוף של חיבורו, מערפת העולם, אומר עליו שהיה מחונן ביותר ובר-מזל ביותר—בר-מזל בכך שגולד בדיוק בזמן בו נצטבר ידע מספיק כדי לאפשר לאדם להעלות את ההכללה הגדולה. אף-על-פי-כן עמדה השאלה בעינה: כלום היה כשרונו היחיד-במינו של ניוטון הכרח להצלחה הגדולה? סיר ג'ון הרשל אמר ב-1830 שגם בזיל וגם הוק היו מסוגלים לעשות את המלאכה, אף כי למרבה-הצער החמיצו את ההזדמנות. עדיין רחוקים אנו כאן מרחק רב מטענתו של בייקון שפל האנשים הנבונים יכולים לזכות למידה שווה של הצלחה במדע. בייקון הדגיש כי השיטה המדעית דומה לסרגל ומחוגה; רוצה לומר, הואיל ובזכותה מלאכת המחקר פתוחה לתבונה המצויה נעשה

הכשרון מיותר. באמצע המאה הי"ט היתה השאלה דוחקת. רופרט לולי אליס ציטט את הוק כשהוא חוזר על טענתו של בייקון, פי המיתודה עושה את הכשרון מיותר ואמר כי טענה זו יש לה חשיבות גדולה בתולדות החברה המדעית. אוגוסטוס דימורגן, במסות על ניוטון, לעג בחריפות רבה לסגידה שסגד סיר דוד ברוסטר לניוטון בביוגרפיה של אותו ניוטון שפירסם ב-1830. דימורגן מבהיר בתכלית כי לולא גאוניות המדעית של ניוטון ספק אם היינו מקדישים לו תשומת-לב כפרט או כאדם, חוץ מזה שאולי היינו מגנים את גינוני הפרימאדונה שלו ואת הדוגמאית הגדולה שלו, ואולי אפילו לועגים היינו למוסריות שלו נוסח המעמד הבינוני. השאלה אם אמנם נחוצה היתה גאוניותו של ניוטון, הגם שדוחקת היתה, לא זכתה לטיפול מספיק—מסתבר שהבריות נוטים היו יותר מדי להתנצלות. בגלל המסורת הרומנטית הופנה הדיון לסוגים אחרים של גאוניות וגבורה. אפילו אנשי-מדע שהושפעו מן הרומנטיקה, כגון ג'ון טינדל, כמעט לא נגעו בשאלה זו, פרט לכך שאמרו כי מה שמתואר כשיטה מדעית, גם אם הוא נכון בעיקרו, אינו אלא פיתפותי-ביצים בגלל הפסיחה על דבר אחד—פסיחה, כמובן, על ניצוץ הגאוניות. יורשה לי אפוא לתאר בקצרה את דמות-המופת הקלאסית של פילוסוף ולעבור לדמות-המופת הרומנטית של גיבור.

א

המופת הקלאסי של פילוסוף מתואר היטב בשנות ה-30 למאתנו על-ידי הביבליופיל המפורסם ג'ון פ. פולטון, במסתו הידועה על רופרט בויל. חשיבותו הגדולה ביותר של בויל, לדברי פולטון, היא בכך שהמציא—בעזרתם של ווטון ובייקון, יורשה לי להוסיף—את המופת של הפילוסוף-הג'נטלמן. הפילוסוף היה חייב להיות מצויד לא רק במוח אלא גם בארנק, אמר בויל. (על מימרה זו חזר ג'וזף פריסטלי כעבור יותר ממאה שנה). אין הוא לובש גלימה—אין הוא איש-כהונה גם לא פרופיסור—והוא עושה ניסויים בעליית-גג, במרתף, או בסככת הגינה. בחיבורו המאניפולציה הפימית משנת 1927 מביא פ'אראדיי מפי ד"ר מארסט לאמור: "הואיל ואני מבלה זמן כה רב במעבדה שלי, מן הדין שאתגורר בחדר הטוב ביותר שבביתי ולא בגרוע ביותר". בכל-זאת היתה המעבדה של פ'אראדיי מצויה במרתף האפל של המכון המלכותי: פ'אראדיי השתייך לדור הראשון של אנשי-מדע מקצועיים, אך הוא חיקה את המופת הישן של הפילוסוף, מופת המדען-הג'נטלמן. הוא סירב אפילו להגיש בקשות לפאטנט או לקבל שכר בעד ייעוץ שהוזמן לתת. מקורותיו האינטלקטואליים היו היצירות של בויל וכן גם של ד"ר אייזק ווטס. בויל העמיד תנאי, למשל, שהמחלוקות בין המדענים צריכות להיות נדירות, ולהתנהל בצורה מכובדת; ווטס העמיד תנאי שאסור להן להתנהל למעלה משני סיבובים בקירוב, וכי אין אדם צריך להיות להוט מדי לנצח בוויכוח. המזיגה של הפילוסוף-הג'נטלמן עם המושג של מדען מקצועי מומחה מתקרבת מאד לציור שמצייר לו את המדען הפילוסוף בן-דורנו מיכאל פולאני. אך ראוי שנניח לזה לפי-שעה, ונעבור בקצרה אל המופתים הרומנטיים של הגיבור, שלעתים קרובות הוא גאון, כמובן.

המופת הרומנטי המפורסם ביותר של גיבור הוא קיטס הצעיר או שוברט הצעיר. הגיבור, צעיר וגלמוד וקופא-מקור בעליית-הגג שלו, עסוק בחישול ייעודו של המין האנושי בעוד חרבו של מלאך-המוות מכלה את ריאותיו (של הגיבור). היינריך היינה ליגלג מתוך טוב-מזג, בספרו כנסת הרומנטיקה, על שכיחותה של מחלת-השחפת בין גיבורות רומנטיות. אל לנו להגזים בקלות-ראש זו. אמנם המחברים הרומנטיים לעתים ברוב-חסדם הרשו לגיבור הרומנטי הצעיר והגלמוד להגיע לגיל-העמידה, כמו שהרשו לפול גוגן, ואפילו לזכות במספר ידידים טובים כמו שהיו לו לשוברט, ובלבד שההמון ידחה אותו תוך שהוא מחשל את עתידה של האנושות. כאן אפילו פאראדיי הולם את התמונה. שיחק לנו המזל, אומר מקסוול, שהזונח פאראדיי על-ידי בני-דורו, שהניחו את פאראדיי במרתפו על-מנת שיפתח שם את שדות-הפוח האדירים שלו.

אבל המופת הרומנטי בן גיל-העמידה הוא המנהיג. המנהיג איננו הגאון הצעיר שמלאך-המוות מתעלם ממנו לזמן-מה; אדרבה, הריהו דמות-אב שאפשר לסמוך עליה. מופיע הוא בשעת-הדחק בחינת יש-מאן להחזיק את השמיים בעוד הארץ רועדת ונרעשת, וכאשר אך תסתיים שעת-החירום הוא שב ונעלם אל הבלימה. הריהו זין-ולז'אן או שיין; בפולקלור הוא מופיע בדמות אליהו הנביא או ישוע הנוצרי, ושניהם מופיעים באורח מסתורי בין פשוטי-העם. (לכן פול גוגן איננו גיבור רומנטי בן גיל-העמידה, אף שהיה בגיל-העמידה כאשר צייר את יצירותיו הגדולות; הוא היה גיבור צעיר שצעירותו הופיעה לאחר שנות-העמידה שלו, במין עיוות).

הזיקנה היא המקשה על האגדה הרומנטית, והזיקנה היא הממלאה תפקיד מופלא באגדה הפוסט-רומנטית שלנו, כפי שנראה עוד מעט. על-פי המסורת, הזקן הוא מופת של חכם, וראוי להאזין לדעתו של חכם. והנה הגיבור הרומנטי אינו יכול להיות מנהיג אלא אם, ובשעה, שהוא מושיע את האומה בפועל-ממש, ובמקרה זה הריהו המופת בן גיל-העמידה. הזקן הרומנטי חייב להיות חכם, והחכם הרומנטי—בין שהוא זקן ובין שאינו זקן כל-כך—הוא פרובלימטי: מאזינים לו, ואף-על-פי-כן הוא רחוק, והרי זה קושי שלא קל להתגבר עליו. לכן אין שום מופת רומנטי של חכם. ישוע מן האוונגליון הסינופטי מביא אותנו במבוכה כחכם, והוא הדין בזאראתוסטרא של ניטשה, כאשר בוחנים את השנים מנקודת-המבט הדראמטית הטהורה. חכם טוב ורומנטי למדי מצוי לנו בדמותו של משה הזקן בספר דברים; הד של משה מצוי לנו בטרילוגיה של אסימוב מן הזמן האחרון, מוסד, בדמותו של אבי המוסד סלדון. בתווך אין לנו בספרות העולמית כמעט שום דמות הראויה לציון כחכם רומנטי. הקושי איננו דראמטי אלא פילוסופי. על הקשיים של האגדה הרומנטית אפשר להתגבר במסגרת הפילוסופיה הרומנטית בהמצאות אמנותיות מחופמות, אך על המיגבלה של הפילוסופיה הרומנטית לא נוכל לעבור אלא אם כן נתעלה מעל לרומנטיקה עצמה. יורשה-נא לי להסביר.

הרומנטיקה כפילוסופיה מבטאת מיתח דראמטי בין היחיד לחברה. הפילוסופיה השמ-רנית הרגילה מתיצבת פשוט לצד החברה וכנגד היחיד כל-אימת שהשנים מתנגשים.

המופתים השמרניים ההולמים הם הכופר הצעיר הטראגי (אבשלום), העלם הנאמן בדרכו להצלחה ולתהילה (דוד, שלמה), דמות-האב (דוד, שלמה), ואחרון-אחרון חביב-החכם המגלם את המסורת. התנועה הראדיקליסטית של המאה הי"ח, של עידן-התבונה, מגסה להיפטר מן המסורת בכללה, והדגם למופת הראדיקליסטי הוא פרומי-תיאוס. התנועה הרומנטית של המאה הי"ט ירשה כל זאת, וכן גם את רעיון הקדמה, מן התנועה הראדיקליסטית. הרומנטיקה של המאה הי"ט לא די שהיא שמרנית אלא היא גם צופה-לאחור וריאקציונית-מלשון ריאקציה, רוצה לומר, תגובה, משמע תגובה על הראדיקליזם-ועם זאת היא גם מתקדמת. וכך היא מאפשרת מופת רומנטי של מורד. היא מאפשרת לגיבור הצעיר לפרוש מן המסורת וליצור מסורת חדשה, או ביתר-דיוק וריאנט חדש של הזן הישן (שהרי מכחישים את הראדיקליזם, או את ההתחלה החדשה). הגיבור הצעיר הוא היחיד המורשה לעמוד בפני החכם הזקן-אך גם רשיון זה ניתן רק באופן ריטרואקטיבי. הכרח שיהיה המורד הצעיר עשוי זהב טהור; עליו להיות טוב-לב ומסור, להישפט במיבחן-הבדידות וכל השאר-והכרח, ממש הכרח הוא, שיהיה גאון. שני טעמים גמרצים לדבר שחייב המרדן הצעיר להיות כה גבוה משכמו-ומעלה. ראשית, רוממות-מעלתו מנשבת את הניגוד בין השמרנות והפרוגרסיביות בתוך הפילוסופיה הרומנטית: המרדן הוא כוח מתקדם, אבל יש לסגוד לו, לבל ירבו המנסים לחקותו; הרוב המכריע הם מונהגים-אם חסידים ואם בני ההמון הפשוט-ורק מעטים יכולים להיות מנהיגים. שנית, רק המובחרים ביותר יכולים להתעלות מעל למסורת ועם זאת לא להחריבה אגב כך אלא, בעצם, להעשיר אותה.

ולבסוף, כאן לפנינו הסיבה לכך שמרד-הנעורים מורשה רק בדיעבד. כאיש-המסורת יכול הרומנטיקן לשפוט רק בעזרת בחנים מסורתיים. לפיכך כל המרדנים נמצאים חייבים בדינם. אבל בתורת איש מתקדם מרשה הרומנטיקן אי-אלו פריצות-גדר. כמה מרידות המוליכות לחדשנות, לעלייתן של מסורות חדשות. ועל-פי הבחן החדש של המסורת החדשה, המורד שיסד את המסורת הוא גיבור.

הנוכל לתקן זאת ולזהות גיבור-מורד שעה שעודנו מורד? לשון אחרת: הנוכל להכיר את המורד בין המורדים המיועד להצלחה? אם נוכל, הרי שבכך נפחית את העוול הנגרם לו וגם את מכאובי המהפכה. הרעיון שאפשר לחזות מראש מהפכות מוצלחות כמוהו כרעיון שייתכן לחזות דברים מראש בהיסטוריה, שיכולים אנו לכתוב בקווים כלליים את קורות עתידה של מסורת. הדבר מקיף את משנת הפורח ההיסטורי. הדבר גם מפקיע במידה ידועה את הילת הרומנטיקה של המורד הצעיר הואיל ועקב כך שוב אין הכרח בדבר שיעמוד למשפט של מסה ומבחן. בדרך כך הוא הופך להיות הגיבור המופקע מרומנטיותו של המופת המארקסיסטי של גיבור, איש המהפכה המדעית.

הואיל וחיים אנו בתקופה שאינה הוגה אהדה מרובה לרומנטיקה, לא אמתח בקורת על המשנות שעתה-זה עמדת עליהן. תחת זאת רצוני לומר כי הופעת הרומנטיקה ושלוחותיה במאה הי"ט לא יכלה להשפיע על המסורת המדעית ועל אגדת המדע-

להוציא אולי איזה השפעות שוליות. הגיבור הרומנטי יכול היה להיות אמן או חייל, מתקן חברתי, או מורד מדיני. אך לא היה יכול להיות איש-מדע. הקרע בין שתי התרבויות שרשיו נעוצים בניגוד זה, כמו שהעיר פולאני: המסורת של מדע-הטבע נשארה ראדיקליסטית ולפיכך נזדקרה כיוצאת-דופן. אנשי מדע-החברה דרשו גם להישען על אי-אלו מסורות (אי-ראציונליות) וגם להינתק מהן לפרקים. המדע לא היה לו חפץ לא בזה ולא בזה. כל כמה שגדול היה כוחה של מסורת חברתית או אמנותית, תמיד היתה האפשרות לשפר אותה על-ידי מרידה נדירה ומצוינת ביותר; אכן, בגלל עצם הצטיינותה של מסורת היו בני-אדם דבקים בה ולפיכך קפאה על השמרים ולפיכך נתנה מקום למרד. לא כך היה הדבר במשכן המדע, מקום שם היה החכם צודק בהחלט מדי-פעם מכוח עצם הגדרתו של המדע כידע הניתן להוכחה: המדע היתה לו מהפכה אחת שתשים קץ לכל המהפכות; הוא יצר מסורת החפשית מכל המסורות השרירותיות; לפיכך לא היה לו צורך במורד, אף לא במורד גאון. והגאונות ממילא היתה מיותרת בתכלית: כל איש נבון היה מסוגל למצוא את מקומו במשכן המדע, מקום שהיה שרוי בשלנה ולא היה בו מקום לשום התנגשות. מדענים כגון זמלוויס, אפילו פאסטר וליסטר, יכלו כמדענים להיות גיבורים לוחמים בקרב הציבור הרחב—לוחמים במשפטים-קדומים, בבורות, בודון-הלב; אך במשכן המדע פנימה, בין חבריהם המדענים, לא היתה כל אפשרות למרד.

ב

הרי אלה קווים לציור היסטורי בו אני מבקש לקבוע את מקום משנתו של פולאני על המדע, על גיבור-המדע, על גאון-המדע. ראשית-דבר יש לציין כי פולאני הוא אנטי-ראדיקליסט, ואף-על-פי-כן הוא שומר במידה רבה על הדימוי הראדיקליסטי של המדע—בו הסדר וההרמוניה מושלים בכיפה גם אם שוב אין מחזיקים ביומרות לסופיות של כל פריט במשנה המדעית, גם אם הוא מרשה מהפכות מדעיות לפרקים. יורשה לי להדגיש כי פולאני דוחה בפירוש את הדימוי של הגיבור הצעיר, אף כי פרשת פעלו שלו יכלה לשמש דוגמה לכך, אילו בחר בפילוסופיה רומנטית יותר. ב-1914 פירסם פולאני עצמו, שהיה אז כימאי פיזיקלי שאינו צעיר ביותר—קודם-לכן נטש קריירה רפואית—תיאוריה שנדחתה באדיבות. "רק בעור-שיני", הוא מספר לנו (ידע הוויה, ע' 89), "יצאתי חי מאותה פרשה". מוזר הדבר, זה עשר שנים ויותר מקובלת התיאוריה כיום על עדת הכימאים הפיזיקאיים: המכשולים לקבלתה סולקו מטעמים שלא היה להם ולפולאני ולא-כלום—אולי מפני שבשנות ה-40 עזב פולאני עצמו את שדה-המערכה ועבר למקצוע שלישי, כלומר לפילוסופיה. המופלא שבכל הדבר הזה הוא עמדתו הפילוסופית של פולאני. אין הוא חש עצמו מנצח, אין הוא מצעק "אמרתי לכם!", אולי מפני שעזב את שדה-המערכה קודם יום הנצחון. גם אין הוא מתלונן. התיאוריה שאותה פיתח עמדה בניגוד לדעות החשובות של אותה עת, דעות שעמדו במרכז החקירות העיקריות של אותה עת, שעליהן פשוט לא ידע ולא-כלום, כפי שהוא מספר לנו בחן שובה-לב. לאור חקירות אלו גראו

התוצאות שאליהן הגיע פולאני בלתי מתקבלות על הדעת ולפיכך התעלמו מהן – בטעות אך מטעמים שאפשר להבינם. יורשה לי להביא בזה את טענתו העיקרית של פולאני.

"סכנת השתקתן או העלמתן של ראיות הנוגדות השקפות אורתודוקסיות על-אודות טבע-הדברים ידועה לשימצה, כמובן, ולעתים קרובות התברר שהיא הרת-שואה. המדע מרשה מידה של פרישה מן האורתודוקסיה שלו. אבל דעתו של המדע צריכה לשקול ולהחליט, בסופו של דבר בסיכונה שלה, עד היכן יכולה היא להניח לסובלנות שכזאת להרחיק לכת, אם אין ברצונה להתיר לפירסום דברי-הבל כה רבים עד שבגללם יתקפח לגמרי ערכם של כתבי-עת מדעיים".

דברים בוטים הם אלה, התומכים בצנזורה נאורה – לא בציבוריות בכללה, חלילה, אלא בציבוריות המדעית. הציבוריות בכללה, כך אני למד, חייבת להרשות את פירסומם של הבלים מעין אלה; הציבוריות המדעית אינה יכולה להרשות זאת. מנת-חלקה של מי טובה יותר? הייתכן שמורד צעיר ורציני ידחה על-ידי המימסד המדעי, יקרא תגר על החכמים, יפרסם באורח פרטי, ואחרי-כן ינחל נצחון! במובאה שלמעלה מודה פולאני כי הדבר אפשרי, אך לדעתו אין הוא מתקבל ביותר על הדעת. מעניין שהוא צודק בהחלט: יש לפנינו מקרים יוצאי-דופן של מורדים שניצחו מבחוח – כגון ג'ון היראפאת, מיכאל וגטריס, או אפילו פייר דיהם. ובדומה לזה הרי לנו מורדים יוצאי-דופן שלא ניצחו רק מפני שלא יכלו לפרסם אלא מחוץ לספרות המקצועית שממנה התעלמו – כגון ג'ון ניולנד. אך לעתים קרובות ביותר פירסמו אפילו מורדים מנוודים כגון תומאס יאנג הצעיר, או האמפרי דייבי, או פ'אראדיי הזקן, רק בכתבי-העת של אנשי-המדע, לא מחוצה להם, וניצחו במערכותיהם מבפנים ולא מבחוץ.

"המשמעת חייבת להישאר חמורה ואכן חמורה היא", ממשיך פולאני באותה פסקה. הוא מסביר כי שיחק לו המזל והתיאוריה שלו משנת 1914 נתפרסמה ונתקבלה כתיזה של דוקטורט, שכאשר הוא עצמו כיהן כפרופיסור לכימיה פיזיקלית לא היה יכול ללמד את התיאוריה שלו לתלמידיו משום שהבוחנים החיצוניים דרשו את ידיעת ההשקפות המקובלות. "מרותה של הדעה המדעית השוטפת והמקובלת היא הכרח שאי-אפשר-בלעדיו למשמעת של המוסדות המדעיים... תפקידיה אין-ערוך להם, גם אם סכנותיה מאיימות בלי הרף על התקדמות המדע". לאמיתו של דבר מסיים פולאני את מאמרו באמרו שכיום יש דוגמות ל"השימוש המסוכן ביותר במרות המדעית", והוא מצביע על דוגמה אחת כזאת.

כל הדברים האלה יש בהם להזכיר את הפולמוס מן הזמן האחרון בנוגע לעובדה שבתפקידו האקדמי לימד גליליאו לא את תורת קופרניקוס אלא את תורתו של תלמי. הנוכל להכליל את המקרה של גליליאו במסגרת המשמעת האקדמית החמורה של שנת 1600, או שמא יכחיש פולאני כי היתה זו משמעת אקדמית כדת-וכדין? קיצורו של דבר, כלום ילמד עליה זכות? לדעתי, חייב הוא ללמד עליה זכות. האם משום כך הוא חייב לצאת נגד המורד גליליאו שפרץ את גדרות האקדמיה? לא דווקא. ובאמת לא יעשה כן. גליליאו יכול לצאת זכאי על שום שהיה גאון.

אף שפולאני הוא אנטי-רומנטיקן, משתמש הוא בגאונות כדרך הרומנטיקנים, באותה צורה ולאותה תכלית. הוא רוצה במידה מוגבלת של מרידה נגד המשטר האוטוריטרי; ולכן הוא מצמצם את המרידה באורח שרירותי לגמרי ומיחדה לאנשים שאותם יכול הוא להעריך בדיעבד כגאונים.

לא מזמן העשיר תומאס ס. קון את שיטתו של פולאני ברעיון של מופת מדעי. הואיל ואין כל שיטה מדעית אוניברסלית, אין מצפן וסרגל לעבודה מדעית שיגרתית שפוחם יפה לכל הזמנים ולכל המקומות, הרי יש שיטות חלקיות, העומדות בתקפן לתקופות מוגבלות ומאפשרות את ההתקדמות של חקירה-ודרישה מדעית משמימה ונטולת-השראה, או "נורמלית". מזמן לזמן משתנה המופת, לשוק המדע יוצאים מצפנים וסרגלים חדשים; דעות מדעיות חדשות מתמסדות. מרותו של המיסד המדעי נשמרת, אבל הדעה המדעית משתנה בכל-זאת. איך היא משתנה? בנקודה זו דבריו של קון מעורפלים. בדין הוא מדבר על הקשיים שהמופת הישן מטפל בהם רק בצורה בלתי-הדורה ומגושמת. בדין הוא מספר לנו על לילות-נדודים. ובדין הוא מספר לנו על ההפרה שהמנהיגות המדעית מעניקה למופת החדש. הנקודה הזאת האחרונה מרמזת על אמת רבת-משמעות: לילות-הנדודים יכולים להיות נחלת החכם והמרדן כאחד; אלא שהחכם סומך ידיו על המופת החדש, אמור מכאן שהמופת החדש בא מן המרדן. אין קון אומר לנו כיצד, אבל הרמז הוא שהמרדן הוא גאון ממש. הרמז מופיע בהבחנה בין המדע ה"נורמלי", ז.א. המדע השיגורתי המשעמם—שבצורה עבודתית, באורח מיכני כמעט, הוא נוהג על-פי המופת—לבין מדע-המשבר הנושא בחובו מופת חדש. וכך הגענו, סוף-סוף, אל המובן-מאליו, והגאון זכה למקום מסוים במסכת המדע, אף שצריך הוא גם לכך שמזלו יביאו לעולם בתקופה של משבר מדעי.

ג

היתה סיבה לכך שהוצרכה הפילוסופיה של המדע לזמן רב כל-כך עד שהכירה בגאון: ההכרה היא כוללנית בתחלט—שהרי באורח בלתי-ראציונלי היא מגנה את כל המורדים בזמנם ועם זאת היא משבחת כמה מורדים לאחר שהצליחו. יורשה לנו עוד להעיר כי קשה מאד להודות שהגאון מועיל כל-כך במדע עד שלפעמים אפשר אפילו שיהיה הכרח שאי-אפשר-בלעדיו—שהרי אין אנו רוצים שיהיה המדע תלוי יותר מדי באיש יחיד זה או אחר. מבקש אני לומר כי שרשו של סירוב זה הוא ברצון לגרוס כי המדע משולל כל אפשרות לבסס סמכות כלשהי. ואכן, בחיבור האוטוביוגרפי שכבר ציטטתי מתוכו מביא פולאני באי-הסכמה גמורה מדברי ברטראנד ראסל האומר כי אין כל מרות בעניינים מדעיים. משעה שהדמוקרטיה המוחלטת געדרת, משעה שמרות הדעה המדעית הממוסדת מתבססת באיתן, משעה שנותרת רק מידה מוגבלת של פרישה לריסונה של מרות זו, תמיהה היא איך המדע מתקדם יפה כל-כך—או שמא אין הדבר כך? תמיהה היא מדוע אנשי-מדע מעדיפים לפרסם בספרות המדעית המצונזרת עד מאד—אם גם לא במלוא המידה—ולא בשוק-הספר הפתוח והחפשי-ביחס; מה-גם שממילא לעתים קרובות כל-כך הרי בפירסומים אקדמיים אתה זוכה למימון ותמיכה.

לא אוכל לעסוק כאן בשאלות אלו. די לי שאודה ואתודה בפשטות שלדעתי כמעט כל המדע ה"נורמלי" ערכו המדעי מועט מאד (קצת ממה שקרוי מדע "נורמלי" הוא מדע משעמם אך טכנולוגיה מרתקת, או אפילו טכנולוגיה מרתקת שאין עמה מדע כלל). מרותה של הדעה המדעית, שבעיני פולאני היא מסוכנת אך מועילה עד מאד, בעצם הכרחית ביותר, לדעתי היא פשוט מפה שלא כתובה בתורה. כשלעצמי סבור אני שהגאון יזכה יותר להפירה אם גהרוס כמה איסורים ונעודד כל אדם להתפתח על-פי דרכו, לצאת בעד הדעה המקובלת או בניגוד לה כאוות-נפשו; או-אז אפשר שנכיר בסוגים חדשים של גאונות בכל מקום. בכך לא נחדש את השוויון, שהרי לא כל אדם הוא בחזקת גאון, אבל נצעד צעד גדול לקראתו. נרחיק לכת עוד יותר אם אגב כך נסכים להשאיר את השאלה מי גאון ומי אינו גאון פתוחה יותר: אחרי הכל, כמעט כל אדם אפשר שהוא גאון מאיזה סוג שהוא, אולי מסוג שלא נשמע כמוהו. כולנו יכולים לנסות למרוד גם אם אין לנו יכולים להצליח כולנו.

אפשרות זו מן הדין שתספיק לבסס כל חופש של פרישה, פרט לזה המוליך בבירור למעשי-אלימות. פולאני תומך בצנזורה כדי להגן על הספרות המדעית לבל תוצף על-ידי כתבים שאין להם ערך. בעיני, זוהי עמדה שאי-אפשר לקבלה. ראשית, מבול הפתבים שאין להם כל ערך אין בו כדי להזיק ואילו הצנזורה נזקה בצדה. שנית, הצנזורה לא שמה סכר למבול אלא הצליחה להוריד את הרמה שהרי אין הצנזורים מעיזים להחליט איזה חיבור בלתי-רגיל הוא חיבור דגול ואיזה מהם הוא בגדר שערוריה, ועל-נקלה הם מחליטים שחיבור בינוני אינו בגדר שערוריה. שלישית, אין אנשי-המדע קוראים מה שמתפרסם אלא מה שהם בוחרים לקרוא או מה שאומרים להם לקרוא, ולכן מבול הפירסומים אינו מעלה ואינו מוריד. רביעית, ולמרבה-התמימות, אפשר שירצו אנשי-המדע שיותן להם להכריע בעצמם בין השקפות מתחרות; ולפחות אפשר שירצו לבחון את הבחנים שבהם משתמשים הצנזורים שלהם בבואם לקבל החלטות כבדות-משקל כל-כך. פירוש הדבר שאין הם חייבים לחכות דווקא למשמר או למהפכה כדי לשמוע מה מתרחש. השיטה של פולאני ושל קון מסייעת להתפשטות של חוגים פנימיים המקבלים את האינפורמציה שלהם בצינורות פרטיים—ולקיומו של הקהל המדעי המקבל אינפורמציה כפי שהיא מתפרסמת לאחר ניפויה על-ידי צנזורים ראויים-לשמם. כשלעצמי סבור אני שרק החוג הפנימי הזה הוא מדעי; כשהוא גדל, זקוק הוא לפירסומים משלו. בארצות דמוקרטיות אין אלה יכולים להיות סודיים. ולכן שיטת הצנזורה המדעית של פולאני בתוך הדמוקרטיה היא תופעה בלתי-יציבה. הבה נקווה שהיא בת-חלוף.

יוסף בן-נושה: הרשות השופטת ודיני-המשפחה

עם הקמת המדינה ומאז ועד היום עדים אנו למשברים חברתיים ומדיניים חוזרים הפוקדים את הציבור הישראלי סביב הבעיה של יחסי לאום-דת-מדינה. אחד הנושאים השנויים במחלוקת חריפה ביותר במשברים הנ"ל הוא דיני המשפחה הנהוגים בישראל.

דיני המשפחה הנהוגים כיום בישראל לגבי העדות השונות קובעים טכס-חובה דתי בעת עריכת הנישואים אף אם אין בני-הזוג דתיים, ואפילו הם אנטי-דתיים. כידוע, אין אפשרות להינשא בארץ בטכס-נישואים אזרחי.

תכנם המהותי של הדינים החלים על הקמת המשפחה, הזכויות והחייבים בין בני-הזוג והתרת הנישואים, מקורם בחברות-קמאיות לפני אלפי שנים וקשה לישובם עם העקרונות של זכויות האדם ושוויון המינים המקובלים בעידן שלנו.

הניגוד בין חופש המצפון, המושרש בחברה הישראלית התוססת והריבוית, והמובטח בהכרזה על הקמת המדינה, לבין הכפייה הדתית—כלומר, אותם חוקים בעלי תוכן דתי שאינם מקובלים על חלק ניכר מן החברה הישראלית—עורר במשך השנים התנגדות ציבורית חריפה ולוחמת לחוקים אלה.

הניגוד בין הכללים המהותיים של דיני המשפחה השוררים בארץ לאותם כללים הנראים לרובה של החברה הישראלית מתקבלים על הדעת, צודקים ותואמים את עקרונות הצדק, השוויון בין המינים וזכויות האדם, החריף בלי ספק את ההתנגדות האמורה והוליד את המאבק הציבורי והמשפטי לתיקון המצב הקיים.

נושא אחר השנוי במחלוקת מרעישה הוא: "מיהו יהודי?" כמו בדיני-המשפחה כך גם כאן מקורה של הבעיה המתעוררת נעוץ בתהליכי התמורה והחילון שעברו על אותם חלקים של העם היהודי שהיו בארץ-ישראל לאומה בעלת מולדת, שפה משותפת, כלכלה עצמאית ומדינה ריבונית.

ההתנגשות לא היתה באה לעולם והמאבק לא היה פורץ לולא תהליך החילון המאפיין את התפתחות היישוב העברי ואת התפתחות המדינה מאז קומה. חילון זה חותר להפרדה בין הדת ללאום ובין הדת למדינה ולקביעת גבולות ברורים העשויים להעמיד את המסגרת הנחוצה ליחסים הוגנים ביניהם.

חילון זה אינו תהליך המיוחד למדינתנו בלבד. זהו תהליך האפייני למאה שלנו והוא חלק בלתי-נפרד מהתפתחותן המודרנית של המדינות המתקדמות. אחת התכונות ההכרחיות למדינה מודרנית היא הכושר להסתגל לתביעות המשתנות של החברה. כיום אין המדינה יכולה להישאר אדישה כאשר חוק מן המאה העשרים

לפני הספירה שורר בדיני-משפחה של המאה העשרים לספירה. המצב החוקי בענייני משפחה אצלנו כיום אינו ממלא אחר דרישות החברה אלא הוא בבחינת עונש עליהן, והרי זו מן התכונות האפייניות למשטרי-רודנות.

כך אין מדינה יכולה להצהיר בהכרזה על הקמת המדינה שהיא מבטיחה חופש-מצפון לכל תושביה ובתוך כך לכפות חוקים המפלים בין אזרח לאזרח מטעמי דת ו/או לאום והמקפחים את זכויותיהם מטעמים אלה.

ב-1961, משסיימתי את שירותי הצבאי ואת פרק לימודי, החלטתי לקום למאבק למען עקרונות אלה של חופש המצפון, הפרדה בין הדת והמדינה וחילון החברה והמדינה העברית.

נוכח היעדר האפשרות של שינוי כלשהו בדרך התחיקתית, החלטתי לצאת למאבק זה בדרך של התדיינות בין כתלי בתי-המשפט, מתוך תקווה שבמסגרת המוסד המופקד על השלטת הצדק ייתכן לחולל אותם שינויים משפטיים הנחוצים כדי להקל על הכנסת-אף גם לאלצה-לבצע את התיקונים הדרושים במעמד-הדברים. המאבק הוא למען תיקון חברתי, משפטי ומדיני, ואף שאותה זכות השמורה לאדם להיות דתי שמורה לו גם להיות אנטי-דתי, אין זה מאבק אנטי-דתי כל-עיקר. אחת הטעויות הגסות שנכשלים בה לא מעטים מראשי המדינה ורשויותיה השונות היא אי-הבחנה בין מאבק למען הפרדה בין הדת למדינה לבין מאבק אנטי-דתי. עירבוב-פרשיות זה הוא לא פעם מקור לדימאוגיה ציבורית המפריעה לליבון הבעיות לגופן.

הדימאוגיה המשתלטת כיום בכל המחנות המעורבים בפרשה זו מצטיינת בבורות מדהימה לגבי עצם הענין השנוי-במחלוקת. כך נמצאו קלריקאליים שאינם יודעים מה הם ממזר ועגונה וחילוניים הסבורים שהליקויים החמורים בדיני-המשפחה בישראל כיום כולם מקורם בדינים הדתיים. גישה דומה אפיינית לאלה הסוברים שביטולו של החיוב ברשום הפריט לאום מחוק מירשם האוכלוסים משמעו מחיקת האומה ועילה לאבל קיבוצי.

לפיכך ראוי לעמוד כאן על מספר עובדות ועקרונות-יסוד החיוניים להבנת הנושאים הנ"ל. תיאור זה חיוני במיוחד לכל התולים תקוות רבות בשינוי יסודי של המצב הקיים על-ידי "תיקונים דתיים" כמו גם לכל הסבורים כי יש להעדיף את הדינים הקיימים מפני שהם "שלנו".*

בהקשר זה ראוי להדגיש במיוחד את תפקידו של בית-המשפט העליון מחמת השפעתו המכרעת בסוגיות הנ"ל. מעניינות במיוחד עמדותיהם השונות של השופטים שהגיבו, כל אחד על-פי דרכו, על התופעות שהובאו בפניהם ועל המאבק שהתרחש לעיניהם. וכך אמר מ"מ נשיא בית-המשפט העליון בשעתו, כב' השופט מ. זילברג, במשפט רייכרט, אחד המשפטים בו התבקש בית-המשפט העליון להכיר בחוקיותם של "נישוא-אים פרטיים":

* כך, אגב, טוענים "האחים המוסלמים" להנהגת המשפט המוסלמי כמשפט-המדינה בארצות שרוב יושביהן מוסלמים.

אפתח בבג"צ הראשון, 130/66, כי הוא זורה "אור יקרות וקפאון" על כל שאר ההליכים היגעים והבלתי-ריאליים, שהפרקליט המלומד מטריד בהם את בתי-הדין, בתי-המשפט והרשויות הממשלתיות, תוך מטרה אחת ברורה ובולטת להביא לידי חוכא ואיטלולא את כל מערכת דיני האישות בישראל. בנוהג שבעולם אדם פונה לבית-המשפט, שוטח לפניו את בקשתו, ומיד הוא (בית-המשפט או בית-הדין) יודע מה מבוקשו של האיש, ומה הוא האינטרס הלגיטימי שיש לו בנשוא הבקשה. כאן, בממלכת הבג"צים שהוגשו על-ידי הפרקליט המלומד—ובייחוד הראשון שבהם—הכל צפון, נסתר, מוסווה, מתחמק; מבקשים דבר אחד, ומתכוונים להיפוכו של דבר; מנסחים בקשה רחבה, ומכתיבים לבית-הדין את השביל הצר "ממוקש", עליו לנוע בו כדי להגיע אל המסקנה החבויה, אותה חומד בקרב לבו הפרקליט המלומד. *

השיב על הדברים הללו מ"מ נשיא בית-המשפט העליון כיום, כב' השופט י. זוסמן:

אם יתבעו העותר או אשתו זיכוי ממס-הכנסה מפאת היותם נשואים, או אם יתבע אחד מהם תשלום גימלה מהביטוח הלאומי, החומר שבידיהם—כוונתי בעיקר לסירוב הרבנות לאשר רווקותם עקב טקס הקידושין שערכו—עשוי לשמש ראיה להוכחת תביעתם. משרד האוצר והביטוח הלאומי יכירו בהם כנשואים. מה טעם ישמור משרד-הפנים על רישומם הקודם ויחזיק אותם כרווקים? האם באמת העותר ובא-כוחו הם המביאים לידי חוכא ואיטלולא את מערכת דיני האישות בישראל?

מזווית-ראייה אחרת, וחשובה לא פחות, ראה את המאבק הנ"ל באותו משפט כב' השופט מ. לנדוי:

על כן אני מצטרף למסקנת הנשיא שלהבדיל מן הזוג גורפינקל-חקלאי, אין לעותרים אינטרס, המופר על-ידי החוק, לאישור הקידושין הפרטיים שערכו לעצמם, וכנגד זה ישנו אינטרס ציבורי מכריע למנוע את האגדרלמוסיה בסדרי הנישואין של יהודים, הקיימים במדינה על-פי החוק, שהיתה באה בעקבות הריסת הסכר בפני עריכת קידושין פרטיים בסיטונות. [ולא רק במקרים של חוסר מוצא אחר] ניתן לשער שאגרכיה כזאת היתה מקרבת את הנהגת הנישואין האזרחיים במדינה, כי רבים היו משתכנעים שאין דרך אחרת להחזרת סדר מינימלי בענייני המעמד האישי; ואולי זו האסטרטגיה לטווח ארוך העומדת מאחורי עתירות אלה.

כשאני לעצמי, ברור שאין דעתי נוחה לא מן המצב הקיים ולא מן המצב המשפטי שנוצר כתוצאה מן המאבק המשפטי הנ"ל ואין אני רואה פתרון לבעיות אלא בחקיקת חוק גישואים אזרחיים ומחיקת החיוב ברישום הפריט לאום מספר-החוקים שלנו. המדינה העברית ניצחה בכל מערכותיה הצבאיות בכוח עליונותה החברתית על אויביה, אך עליונות זו היא יחסית בלבד ואין בה משום יתרון-קבע. חברתנו הוכיחה שהיא יכולה לעמוד באתגרים שעברו, אך אין בכך משום ערובה שתוכל לעמוד באתגרים העתידיים לה עוד בלי כל ספק. לעניות-דעתי, החילון תוא אחד מעמודי-התווך אשר יבטיחו למדינה העברית עמידה איתנה באותם אתגרים שעודם לפנינו.

בית-המשפט העליון של ישראל

אין חולקים על השפעתה היסודית והמכרעת של הרשות השופטת בתהליכי קידומן של מדינות מתפתחות באמצעות פרשנות החוקים. השפעה זו ניכרת ביותר באותן מדינות בהן השיטה המשפטית מעניקה מקום בולט לכוחו המחייב של התקדים המשפטי.¹

כאן נשתדל לדון באותם פסקי-דין היכולים ללמדנו עד היכן קיבל עליו בית-המשפט העליון של ישראל את הייעוד הנ"ל ואיך הוא מממשו בפסיקתו השוטפת. פסקי-הדין שינוחחו בבאות מתיחסים לשני נושאים שמאז הקמתה של מדינת-ישראל חוללו שורת משברים חברתיים, מדיניים ומשפטיים חריפים. הנושא הראשון מתיחס לדיני-המשפחה, וביתר פירוט לבעיות הנובעות מהנישואים האזרחיים והדתיים; הנושא השני, לרישום הפריט לאום במירשם-התושבים. לאור הסבך האפייני לשיטה המשפטית הישראלית, מבנה והפעלתה, הכרח להקדים מספר עובדות ומושגי-יסוד להבנת מהותו, היקפו וממדיו של התפקיד שממלא בית-המשפט העליון בדונו בשני הנושאים הנ"ל.

עובדות ומושגי-יסוד

1. ישראל עדיין לא חקקה חוקה-בכתב. העקרונות החוקתיים המתיחסים לצורת ולזכויות האדם והאזרח נכללים בחוקים רגילים ובפסיקתו של בית-המשפט העליון. מצב משפטי זה הוא הרה-פורענות להתקדמותה המדינית והחברתית של מדינה מתפתחת שהרי כל חוק רגיל בכוחו לפגוע ללא סנקציה בזכויות האדם והאזרח הקבועות בחוק מוקדם יותר או בפסיקה. עם זאת, גם יתרון יש לשיטה זו שכן לאור העובדה שבית-המשפט העליון אינו כפוף לחוקה נוקשה שבכתב יש בידו לתת פרשנות ליברלית ומתקדמת ולמנוע בכך תוצאות של הוראות חוקיות מפגרות או של החלטות מינהליות הנוגדות את הרוח הדמוקרטית והליברלית של המערכת החברתית והמדינית של ישראל.
2. החברה הישראלית היא מודרנית, ריבונית, פתוחה, חילונית, אנטי-גזענית, אנטי-קלריקלית ושוויונית במה שנוגע לזכויות האדם והאזרח.²
3. לאור המסיבות המדיניות, החברתיות והבטחוניות בהן מתקיימת מדינת-ישראל מראשיתה אי-אפשר היה להקים ממשלה יציבה אשר תתבסס על רוב המסוגל לוותר על השתתפותה של המפד"ל. כתמורה לשותפותה הקואליציונית דרשה מפלגה זו חקיקתה של סדרת חוקים בעלי אופי דתי המתיחסים לדיני-המשפחה ולמירשם-התושבים אשר תכונותיה מנוגדות בתכלית לתכונות האמורות של החברה הישראלית. הממשלות השונות מצאו לגחוף להיענות לדרישות אלו.
4. החוקים שהוציאו הקואליציות הממשלתיות בזו אחר זו ביחס לנישואים ולמירשם-התושבים הם חוקים דתיים, הכוללים יסודות כפיתיים, קלריקליים, גזעניים ושוללים את זכויות האדם ואת שיווי-הזכויות בין אזרח לאזרח ובין גבר לאשה. יתירה מזו: הם מבוססים על חקיקה שמלפני 3,000 שנה ויותר.

5. בעיצומו של מצב זה פסק בית-המשפט העליון בסדרה של פסקי דין כי אף שאין לנו תחוקה כתובה יש לפרש את חוקי המדינה על יסוד ההנחה שמדינת-ישראל היא מדינה מודרנית, דמוקרטית, ליברלית ומתקדמת, ובה כל מה שלא נאסר במפורש על-ידי החוק מותר לעשותו; יש שיוון-זכויות לשני המינים, וזכויות-היסוד של האדם הן חלק בלתי-נפרד ממערכת חוקיה.³

6. אי-תלותה של הרשות השופטת ביתר הרשויות בישראל היא עובדה מושרשת ומסורתית בשיטה הדמוקרטית הישראלית, הן למעשה והן להלכה. שיטת המינויים של שופטים היא ערובה נוספת לאי-תלות זו. לפי שיטה זו מתמנים השופטים על יסוד המלצה של ועדת מינויים המורכבת שלושה שופטים, חברי בית-המשפט העליון, שני חברי-כנסת, שני שרים ושני נציגים של לשכת עורכי-הדין. אם נביא בחשבון שלשכת עורכי-הדין היא רשות ציבורית עצמאית, הנקל להבין שרוב-דעות של שופטים ועורכי-דין יש בו למנוע מינוי שרירותי על-ידי הרשות המחוקקת והמבצעת.⁴

7. על-פי חוק בתי-המשפט מוסמך בית-המשפט העליון לטפל בכל ענין הדרוש לעשיית צדק ושאינו נמצא בסמכותו של בית-משפט אחר. כפי שעוד נראה, הרי באמצעות הבג"צ נעשו הצעדים המשפטיים המכוונים לפתור את הבעיות של רישום הנישואים והלאום.⁵

במכלול חברתי-מדיני—מגוון זה נפל בחלקו של בית-המשפט העליון לפסוק בעניינים עדינים ושנויים-במחלוקת המתיחסים לנישואים ולמירשם-התושבים. בחלק מן הפסיקות האלו גדון מכאן והלאה.

חלק ראשון: נישואים

א. רישום נישואים אזרחיים מעורבים—פרשת שלזינגר

מקרה שלזינגר הוא, בלי ספק, הראשון והחשוב בפסקי-הדין שהוציא בית-המשפט העליון ביחס לרישום נישואים מעורבים שנערכו בחו"ל.⁶

המדובר הוא בנישואים אזרחיים שנערכו בשנת 1962 בקפריסין בין אזרחית בלגית, קאתולית, לבין אזרח ישראלי, יהודי שניהם תושבי ישראל.

לאחר עריכת הנישואין הגישו בני-הזוג את תעודת-הנישואים לשם רישום במשרד-הפנים, וכאן נתקלו בתשובה השלילית המסורתית של משרד זה. (משרד זה נמצא שנים על שנים, עד קיץ ש.ז., בידי נציגי המפד"ל).

נגד הסירוב הנ"ל הגיש הזוג שלזינגר בג"צ בפני בית-המשפט העליון, שדן בענין על יסוד הטענות המפורטות בזה:

א. טענות העותרים: פקיד מירשם-התושבים ממלא את תפקידו על יסוד חוק מירשם-האוכלוסים. מטרתו של החוק הנ"ל היא לרשום עובדות ולא לשפוט בענין תקפן המשפטי. מאחר שהמטרה העיקרית של החוק הנ"ל היא סטאטיסטית טהורה, מוטלת על פקיד-הרישום במקרה זה החובה לרשום כי טכס-הנישואים נערך בקפריסין ואין זה מסמכותו לפסוק על תקפם, דבר השייך לבתי-משפט מוסמכים בלבד, הצריכים להחליט בנדון—אם, וכאשר, יתבקשו לעשות זאת על-ידי אחד הצדדים בנישואים. אשר על כן על פקיד-

הרישום לרשום את הנישואים גם אם על-פי שיקול-דעתו הנישואים בטלים ואף במקרה שלא יהיה לו אף צל של ספק בבטלותם זו.

ב. מענות היועץ המשפטי: החוק בישראל אינו מכיר אלא בנישואים דתיים כאשר אחד מהצדדים הוא יהודי על-פי דתו וישראלי על-פי אזרחותו, ועל כן, מאחר שמר שלזינגר היה יהודי וישראלי וחוקו האישי הוא החוק הדתי, הנישואים המעורבים הנ"ל בטלים מעיקרם ואין לרשומם.

בית-המשפט העליון קיבל את טענותיהם של העותרים וציווה על משרד-הפנים לרשום את הנישואים המעורבים הנ"ל. פסק-הדין גרם משבר ממשלתי נוכח תביעת המפד"ל לחוקק חוק מיוחד אשר יבטל את תקפו של פסק-הדין הנ"ל ויאסור את רישומם של נישואים אזרחיים מעורבים. ראש-הממשלה בעת ההיא, דוד בן-גוריון, התייחס לתביעה כאל בזיון בית-המשפט וסירב לתמוך בה.

בית-המשפט העליון קבע, על-ידי פרשנות של חוק-מירשם-התושבים, את חובתו של פקיד-המירשם לרשום את הנישואים המעורבים אף שהם אסורים על-ידי החוק הלאומי, שהוא החוק הדתי.

כבי השופט יואל זוסמן, כיום ממלא-מקום נשיא בית-המשפט העליון, התבטא בפסק-דינו במונחים המפורטים הבאים:

העובדה שהדין הדתי היהודי פוסל נישואי-תערובת אינה מחייבת בהכרח את המסקנה שבבואנו לדון בענין פלוני על-פי חוק זר נפסול תקפם של נישואין על שום שהם נישואי תערובת. הנישואין ייפסלו, אם פסלותם מתבקשת מטעמים של הסדר הציבורי החיצוני (הבין-לאומי), כמו שנתבאר לעיל, היינו אם שופט ישראלי, בתיתו ביטוי לרגשי הציבור בישראל, חייב יהא לומר, תוקפם של נישואין כאלה אינו מתיישב עם אורח החיים שלנו, יהא מקום עריכת הטכס אשר יהא. במקרה של ספק—תוקף הפעולה נהנה ממנו.

פסול הנישואין, על פי הלכות הדת, יהא שיקול נכבד ביותר, אך אין הוא צריך להיות השיקול היחיד. ציבור ישראל מחולק היום לשני מחנות. מחנה אחד, שומר מצוות או מרביתן, עומד לעומת מחנה אחר, המדגיש את ההבדל בין מדינת-חוק ומדינת-הלכה. השקפותיהם של בני שני המחנות נוגדות אלו את אלו בתכלית. הסדר הציבורי בישראל אין פירושו שהשופט יכפה השקפתו של מחנה אחד על המחנה השני. החיים מחייבים יחס של סובלנות כלפי הזולת והתחשבות בהשקפתו שהיא אחרת, ולפיכך לא יהא קנה-המידה של השופט אלא מאזן כל הדעות הרווחות בציבור.⁷

ההלכה במשפט שלזינגר נקבעה על-ידי כבי השופט יואל זוסמן במונחים המפורטים הבאים:

סיכומו של דבר:

- (1) לצורך רישום מעמדה המשפחתי של המבקשת במרשם-התושבים קובע טכס הנישואין שנעשה, ובדיקת תוקפם של הנישואים אינה מעניינו של פקיד הרישום.
- (2) ראיה לכאורה להוכחת הטכס דייה כדי לחייב את פקיד הרישום לרשום טכס נישואין שנעשה.
- (3) נוסף על כך, אין לקבוע בבטחון כי בבוא שאלת תוקפם של הנישואין בפני בית-המשפט או בית-דין—ייפסל תוקפם של נישואי תערובת.

החל משנת 1963, שנת מתן פסק-הדין בענין הנדון, נערכו בקפריסין כ-550 נישואים, והחל משנת 1964 נערכו במקסיקו "באמצעות שליח" כ-450 נישואים. כל הנישואים הנ"ל גרשמו על-ידי משרד-הפנים.

ברור שמבחינת המשפט בטהרתו, חוק מירשם-התושבים הוא בגדר מסגרת כללית המאפשרת פרשנויות שונות והיתה זאת זכותו ההיסטורית של בית-המשפט העליון לבחור על יסוד שיקול-דעתו את הפרשנות הליברלית והסובלנית, וודאי שהיא מנוגדת לרצונם של יוזמי חוק-הנישואים ולמדיניות המינהלית של משרד-הפנים. לשון אחרת: הואיל וחוק מירשם-התושבים השאיר שטח רחב לפרשנות, והואיל וביצועו של החוק על-ידי משרד-הפנים נראה בלתי-צודק בעינינו, ניתנה האפשרות לבית-המשפט העליון להחיל על המקרה הנדון את עקרונות הצדק האמיתיים בניגוד לעקרונות הצדק המקובלים, וזאת בלי לצאת מן המסגרת שקבע לו החוק.

ב. רישום נישואים פרטיים—פרשת חקלאי

על-מנת להקל את הבנתה של פרשת חקלאי, שהיא בגדר תקדים בחיפוש פתרון משפטי לנישואים הנערכים בתוך המדינה והאסורים מטעמי דת, כדאי להבהיר מספר עובדות ומונחי-יסוד המיוחדים לסוג זה של נישואים – הנישואים הפרטיים.

(א) טכס הנישואים החוקי על-פי הדת היהודית מוסיף להיות "פרטי" על אף נוכחותו של הרב העורך. על-פי דיני הנישואים היהודיים הדתיים, שהם דיני-המשפחה הרשמיים של מדינת-ישראל, טכס-נישואים הנערך בנוכחות שני עדים הוא בר-תוקף אפילו נערך ללא השתתפות הרב.⁹

(ב) מלבד איסורי הנישואים המעורבים כוללים דיני-המשפחה היהודיים הדתיים סדרה של איסורי נישואין פנים-עדתיים, כגון איסור נישואים בין כהן לגרושה¹⁰ (גם אם הגרושה היא גרושתו) ובין כהן לגיורת¹¹ ועוד איסורים דומים, שהבולט בהם האיסור של יבמה לזר בלי לקבל חליצה.¹²

(ג) ההבדל היסודי בין נישואים מעורבים ונישואים פנים-עדתיים אסורים הוא שהראשונים בטלים-ומבוטלים מלכתחילה ואילו השניים בעל-יתוקף חרף היותם כפופים לסנקציה דתית המבקשת את ביטולם אך אינה פוגעת בתוקף הקשר שנוצר על-ידי טכס נישואים פרטיים בנוכחות שני עדים.

(ד) המצב המיוחד של נישואים פנים-עדתיים האסורים נוצל על-ידי בני הזוג כהן-בוסליק (מקרה של כהן וגרושה) בשנת 1953 לשם עריכת נישואים בנוכחות שני עדים ובעזרתו של עו"ד דוד גנור. לאחר שנערך הטכס נתבקש משרד-הפנים לרשום את הנישואים, ולאחר סירובו הוגשה לביהמ"ש המחוזי בקשה למתן פסק-דין הצהרתי על תוקף הנישואים הנ"ל. עורך-הדין שערך את הטכס הואשם בעבירה של מיטרד ציבורי.¹³ כאשר הובא הענין בפני ביהמ"ש העליון בדרך של עירעור, פסק בית-משפט זה כך:

מה משמעותם של כל הדברים האמורים? לא רק עיקוף החוק אני רואה כאן, כי אם רמיסה ברגל-גאוה על אורח-חיים קבוע ומקובל בין יהודים ומאושר בדרך הנהוג על-ידי החוק; לא רק פריקת עול מרות של בני-סמך, כי אם—וזה חשוב יותר לעניננו—סיפול בזדון של מאמצי השלטונות לקיים בידם פיקוח יעיל על נישואים הנערכים בארץ. כלום אפשר לתאר את האנדרלמוסיה אשר תשתרר בחיי המשפחה אם כל עורך-דין יקבל על עצמו לסדר קידושין ולערוך נישואין ויהפוך את משרדו לתל אשר כל פסולי קידושין

פונים אליו? ולמה עורכי-דין דוקא? למה לא יעסקו בשעות הפנאי שלהם גם רופאים ומהנדסים ורואי-חשבון ואחרים כיוצא בהם בסידור קידושין ובעריכת גישואין? ובשעת הדחק למה לא יטלו לעצמם סמכות זו גם תופסי אומנויות אחרות ובעלי-מלאכה ויושבי-קרנות והולכי-בטל? ולמה דוקא בכסף ובשטר כדרך שעשה המערער? והרי יש דרך שלישית בקידושי אשה. ואף כי הנפש היפה סולדת מדרך זו, וגם חכמים גזרו עליה, הנה לא יכפור איש בכך כי היא עודנה בת תוקף, ואם יעז משהו מצחו באחד הימים להשיא זוג בדרך-לא-דרך זו, ייתכן ולבית-משפט אזרחי לא תהיה ברירה אלא להכריז על כשירותם של גישואים אלה. אך מה תהיינה התוצאות מנישואי-סתר אלה וכיוצא באלה? בני-זוג יחיו חיי אישות, יקימו בתים בישראל ויעמידו ולדות ללא כל פיקוח והסדר; פנקסי-הנישואין שהוכנו במיוחד לכך יהיו משובשים ולוקים בחסר, וכדי מהומה ומבוכה. קיצורו של דבר: במעשהו של המערער אני רואה התערבות בלתי-הוגנת במעגלות המינהל הציבורי והסדר הטוב. הדברים מגיעים לכדי שערוריה ציבורית ועשויים להביא נזק מוסרי חמור לציבור. מעשים אלה מהווים, איפוא, לדעתי, תקלה לציבור, גם אם נתעלם מן ההסכם—כלומר, קשירת הקשר, בין המערער לבין בני-הזוג "שהכניסם לחופה", לגרום תקלה לציבור—אשר הוזכר על-ידי השופט המלומד כתוספת חיזוק להרשעה"¹⁴.

על-פי העובדות הנ"ל היה זה נועז קימעה לחזור על אותו גסיון בשנת 1964. אף-על-פי-כן, ולאור מצבם המשפטי בלתי-הנסבל של הזוגות הנ"ל והיעדר יזמה תחקית נגד פגיעה בזכויות האדם להינשא ללא איסורים מטעמי דת, לא נשאר מוצא אלא לבקש פתרון לבעיה בתוך כתלי בית-המשפט.

הזוג חקלאי (מקרה של כהן וגרושה) ערך אפוא את נישואיו ה"פרטיים" בנוכחות שני עדים, ולאחר שהציגו השנים הצהרות-בשבועה בפני משרד-הפנים ונענו בשלילה הגישו בג"צ נגד אותו משרד. ביהמ"ש העליון דן בענין על יסוד הטענות המפורטות להבא:

(א) טענות העותרים:

- (1) איסור הנישואים בין כהן וגרושה אינו מקובל על-ידי הרוב המכריע של הציבור הישראלי. בנוסף לכך הוא נוגד את עקרונות הדמוקרטיה, חופש המצפון וזכויות האדם המקובלים על-ידי מדינת-ישראל ופסיקתו של בית-המשפט העליון.
- (2) הנישואים הנ"ל הם תקפים על-אף האיסור ואין בידם של נישואים תקפים כדי לפגוע בסדר הציבורי.
- (3) על-פי ההלכה של שלזינגר די בהוכחה לכאורה על קיום טכס נישואים כדי לחייב את פקיד-הרישום לרשםם ועל כן הצהרה בשבועה של עדי הנישואים מהווה מסמך משפטי דיו לצורך רישום הנישואים.

(ב) טענות היועץ המשפטי:

- (1) הנישואים ה"פרטיים", ועוד יותר הנישואים האסורים בין כהן לגרושה, מהווים פגיעה בסדר הציבורי, על-פי מה שהחליט בית-המשפט העליון במקרה גנור בשנת 1953.
- (2) גם במקרה והנישואים הנ"ל אינם בלתי-חוקיים זכאי משרד-הפנים לדרוש מסמך ציבורי אשר יוכיח את עריכתו, או פסק-דין הצהרתי של בימ"ש מוסמך על תוקף הנישואים (במקרה זה, פסק-דין הצהרתי של בית-דין רבני).

בית-המשפט העליון כך פסק:

אינני רואה מקום לתרעומת על התנהגות המבקשים בגלל התחבולה בהם השתמשו, בערכם

את הקידושין "הפרטיים" ההם. מדינתנו מבטיחה לכל אזרחיה את חופש המצפון. המבקש שים אינם שומרים את מצוות הדת, ולפי חוק המדינה הם חפשיים לנהוג כן. ברצונם לחיות חיי משפחה ולהעמיד ולדות שלא יידבק בהם הפסול החברתי של "מחוץ לנישואין". הם מוצאים עצמם נוכח איסור שכולו דתי-פולחני, בהיותו מבוסס על מושגים עתיקי-יומין על מעמד הבכורה של הפהן בעבודת הקודש. הטלת איסור כזה על אדם שאינו מאמין, קשה ליישבה עם חופש המצפון וחופש הפעולה הכרוך בו (ראה ע"פ 112/50, פד"י, כרך ה, ע' 481, (8), פסקה 21 בע' 493—494). והנה, פותח הדין הדתי עצמו למבקשים מוצא מן המיצר בו הם נתונים. מדוע הם ראויים לגנאי, כשהם נחלצים מן המיצר בדרך זאת?

לאחר שהנישואים ה"פרטיים" הוכשרו מבחינת הסדר הציבורי, החליט בית-המשפט העליון שאין לרשום את הנישואים על יסוד הצהרות-בשבועה—שהרי אלה מסמכים "פרטיים" הם—אלא לאחר קבלת פסק-דין הצהרתי של בימ"ש מוסמך, בית-דין רבני, אשר יצהיר שהנישואים תקפים.¹⁵

בפסק-דין זה הוכרעו שתי בעיות: בעיית הסדר הציבורי, שהוכרעה ברוב-דעות של ארבעה שופטים נגד אחד, והבעיה השניה—של המסמך הנחוץ לרישום—הוכרעה ברוב של שלושה שופטים נגד שניים.¹⁶

אילו הוכרעה הבעיה השניה לטובת העותרים הרי ודאי הוא כמעט שכיום היו נישואים אזרחיים במדינה. כמה שופטים חששו כנראה מפני המיצעד של נישואים "פרטיים" על יסוד הצהרות-בשבועה של עדים, והחליט לעצור התפתחות בלתי-נמנעת זו במהלך המאורעות.

לאחר פסק-הדין הנ"ל פנו בני הזוג חקלאי לבית-הדין הרבני בבקשה למתן פסק-דין הצהרתי. בית-הדין הרבני דן בענין מתוך גישה שלילית מובהקת, כי המדובר היה במתן גושפנקה חוקית לנישואים אסורים אלא שלא היתה לו ברירה והפיר בכך שלאחר עריכת הנישואים ה"פרטיים" אין בני-הזוג רשאים להינשא עם אחר או אחרת כל זמן שלא יתגרשו.

פקיד-הרישום פירש את פסק-הדין כלשונו, ועל-פיו נרשמו הנישואים של בני-הזוג חקלאי בחודש אוגוסט 1964 לאחר מאבק משפטי של שנה וחצי.¹⁷ אף שהבעיה מצאה את פתרונה ההלכתי למעשה, נתקלו בני-הזוג האחרים בקשיים עצומים, וכל מקרה נוסף שהובא בפני בית-הדין הרבני נתקל בחומה משפטית שדחתה את ההליך באמצעות פסקי-דין מתחמקים שלא הצהירו לא על תוקף הנישואים ולא על אי-תקפם. נתבקש אפוא צעד נוסף להשגת פתרון יעיל יותר. צעד זה נעשה מכוח המקרה המפורט בזה, שהוא השלישי בסדרת המקרים הטיפוסיים בפרק הנישואים.

ג. רישום נישואים "פרטיים"—פרשת רודניצקי

מקרה זה דן בזוג של כהן וגרושה שנישאו בנישואים פרטיים בשנת 1965 בנוכחות שני עדים, ולאחר שקיבלו תשובה שלילית מטעם משרד-הפנים פנו לבית-הדין הרבני על יסוד האמור בהלכת חקלאי. בית-דין זה סירב לתת תשובה ברורה ביחס למעמדם האישי של בני-הזוג. בית-הדין הגדול לעירעורים, שבפניו הוגש עירעור על פסק-דין

זה, פסק בפשטות שבמקרה של כהן וגרושה הוא מסרב לתת פס"ד הצהרתי מאחר שהוא מנוגד להשקפותיו הדתיות.

על-ידי בג"צ חדש הגיע המקרה בשנת 1969 אל בית-המשפט העליון. הבעיה המשפטית היתה חמורה. בשנת 1953 קבעה הפנסת שלבתי-דין רבניים תהיה הסמכות ה"בלעדית" לדון בכל ענייני נישואים וגירושים של יהודים בישראל.¹⁸ מצד אחד הרי במקרה של הזוג חקלאי החליט ביהמ"ש העליון שבני-הזוג, שהם כהן וגרושה, זכאים לערוך טכס-נישואים פרטי, אך לא היה בכך משום התקדמות אם היה על בני-הזוג להמתין חמש שנים, כמו במקרה רודניצקי, כדי להגיע לנקודה מתה. ביהמ"ש העליון דן מחדש בכל הבעיות הקשורות לנישואים "פרטיים" על יסוד הטענות שהעלו היועץ המשפטי והעותרים.

ואלו היו טענותיו של היועץ המשפטי:

- (1) בעניני נישואין הסמכות הבלעדית ניתנה לבתי-דין הרבניים כדי להחליט על תוקפם.
- (2) בתי-הדין הרבניים השונים אשר דנו בענין רודניצקי אף פעם לא החליטו שבני-הזוג הם נשואים ועל כן משרד-הפנים אינו חייב לרשום את הנישואים.

ואלו היו טענות העותרים:

- (1) אם כי בתי-הדין הרבניים השונים אשר דנו בענין אף פעם לא החליטו שבני-הזוג הם נשואים, הם גם לא החליטו שבני-הזוג הם רווקים. מה שניתן לומר הוא שאותם בתי-הדין לא עשו במשך 5 שנים אלא להתחמק מחובתם לפסוק כפי שכל שופט חייב לעשות מפני שלאור נימוקים מדיניים-דתיים התנגדו להכיר במה שידעו שהוא נכון, דהיינו, בתוקף הטכס על-פי החוקים הדתיים.
- (2) במקרה זה הוכחה האייעילות של הלכת חקלאי מפני שאם נשאר את הזוגות בידיים של בתי-הדין הרבניים בלבד יעברו דורות בטרם יזפו לקבל פסקי-דין הצהרתיים.
- (3) אי לזאת, במקרים כגון המקרה הנדון, לאחר שבני-הזוג נכשלו בנסיונם לקבל פסק-דין הצהרתי מבית-הדין הרבני, מחובתו של בית-המשפט העליון לפסוק בעצמו בענין תוקף הטכס וחובת משרד-הפנים לרשמו.

בית-המשפט העליון פסק לטובת העותרים ברוב-דעות של ארבעה שופטים נגד אחד וניסח את הלכתו בזו הלשון:¹⁹

1. במקרה ובית-הדין הרבני יסרב להשתמש בסמכותו על יסוד נימוקים הנוגעים לסדר הציבורי הדתי, המנוגד לאותו סדר הציבורי של בית-המשפט העליון, יתן בית-משפט זה פסק-דין הצהרתי במסגרת סמכויותיו על-פי חוק-בתי-המשפט ועל משרד-הפנים יהיה לרשום את הנישואים בהתאם להצהרה זו ועל-פי חוק-מירשם-האוכלוסין.
2. בית-המשפט העליון הצהיר שמחמת הספק אסורים בני-הזוג להינשא עם אחר או אחרת כל עוד לא נותק הקשר ביניהם על-ידי גט-פיטורין.

עם מתן פסק-דין זה תם מאבק משפטי שנמשך חמש שנים. מצבם של בני-זוג במצב דומה השתנה באופן יסודי. מה שנחשב בשנת 1953 מיטרד ציבורי ופגיעה בסדר הציבורי מצדיק כיום התערבות מצד בית-המשפט העליון ומתן הצהרה מטעמו המחייבת את משרד-הפנים לרשום את הנישואים.

ד. מקרים אחרונים של נישואים פרטיים

1. פרשת טובה מלר – אליהו כהן.
 2. פרשת בתיה קידר – שמואל כהן.
 לאחר מקרה רודניצקי הגיעו לבית-המשפט העליון שני מקרים נוספים של נישואים פרטיים שאיפשרו את הרחבתה של הלכת רודניצקי.
 המעניין בשני המקרים האלה הוא ששני הבעלים בשני הזוגות הם אחים ומן הנשים אחת גרושה והשניה יבמה.²⁰
 המקרה הראשון היה זה של טובה מלר ואליהו כהן, כהן וגרושה שערכו טכס של נישואים פרטיים ולאחר-מכן ביקשו פסק-דין הצהרתי על-ידי בית-הדין הרבני.
 כמו במקרה של חקלאי כן גם כאן פסק בית-הדין הרבני שלאחר עריכת הנישואים הפרטיים אין בני-הזוג רשאים להינשא לאחר או לאחרת בטרם יתגרשו בגט-פיטורין.
 אף-על-פי-כן, ועל-מנת למנוע את רישום פסק-הדין במירשם-התושבים, הוסיף בית-הדין בפסק-דינו שאיסור הנישואים הנ"ל אין בו כדי להכיר בנישואים של בני-הזוג ואשר על כן אין לרשםם כנישואים. על יסוד האמור בפסק-הדין סירב פקיד-הרישום לרשום את הנישואים. נגד סירוב זה הגישו בני-הזוג בג"צ.²¹
 וכך טענותיו של היועץ המשפטי:

1. החוק מעניק לבתי-הדין הרבניים הסמכות הייחודית בענייני נישואים וגירושים של יהודים בישראל.
 2. פקיד מירשם האוכלוסין היה מנוע מלרשום את הנישואים מאחר שהיה בפניו פסק-דין של בית-הדין הרבני אשר אסר עליו לעשות כן.
 ואלו היו טענותיהם של העותרים:

1. פקיד מירשם-התושבים חייב לכבד את הוראות חוק מירשם-האוכלוסין כפי שהתפרשו על-ידי בית-המשפט הגבוה לצדק.
 2. בהתאם לחוק מירשם התושבים יש רק ארבעה סוגים של מעמד אישי: רווק, נשוי, אלמן או גרוש.
 3. לאחר פסק-הדין של בית-הדין הרבני אי-אפשר לומר שבני-הזוג הם רווקים מאחר שאין לדרוש מרווק שיתגרש. על כן יש לרשום את בני-הזוג כנישואים.
 4. התוספת של בית-הדין הרבני בענין איסור רישום הנישואים היא בלתי-חוקית מאחר שאין בסמכותם של בתי-הדין הרבניים לצוות ולאסור על משרד-הפנים לקיים את חובותיו או להימנע מהן, דבר הנמצא בסמכותו הבלעדית של בית-המשפט הגבוה לצדק.

בית-המשפט העליון קיבל את טענות העותרים וציווה על משרד-הפנים לרשום את הנישואים תוך ציון מפורש שהתוספת על איסור הרישום בפסק-דינו של בית-הדין הרבני היא בלתי-חוקית.

המקרה השני כאן הוא זה של בתיה קידר ושמואל כהן.
 בתיה קידר היתה אלמנתו של טייס חיל-האוויר שנפל במלחמת 1967. לבני-הזוג לא היו ילדים ולכן היתה האלמנה צריכה לקבל חליצה מגיסה. היא אמנם קיבלה את החליצה, אך על-פי אותו חוק אסור היה לה להינשא לכהן. לפי זה לא נשאר לבני-הזוג אלא להינשא נישואים פרטיים. לאחר ביצוע הנישואים הפרטיים פנו אל בית-

הדין הרבני בבקשת פסק-דין הצהרתי, כבמקרים קודמים. בית-דין זה דן בענין במספר ישיבות, אך כדי להימנע ממתן פסק-דין אשר יתפרש כפסק-דין המספיק לרישום נישואים נתן החלטה בלתי-ברורה ומתחמקת, כפי שנעשה במקרה רודניצקי. נגד התחמקויות אלו הגישו בני-הזוג בג"צ ובית-המשפט העליון נתן פסק-דין הצהרתי לטובתם, כפי שעשה במקרה רודניצקי בשעתו²² ולא עוד אלא שהפעם הוסיף בית-המשפט העליון דגש בבקורת שמתח על התנהגותו של בית-הדין הרבני. ואלה דברי בית-המשפט העליון:

והנה עדים אנו לכך שבמקום שזוג כזה יעבור "תחנה אחת" נוספת ויגיע במהרה למחזור הפצו, הוא מיטלטל בדרך-ייסורים ארוכה של דיונים בענינים צדדיים כמו קיום מצוות הדת על-ידי העדים, סדר הקידושין וכו', אשר בית-המשפט זה כבר החליט בענין רודניצקי כי לא יראה בהם מכשול לאישור הנישואים (שם בע' 718). בולט הדבר לעין שיש כאן לא רק נסיון של השהיה, כי אם רצון של הכשלה ממש. בית-הדין האזורי לפחות הביע את דעתו גלויות נגד אישור הנישואין כפי שעולה מקטעי פסק-דינו שהובאו לעיל, ואף אמר כי עצם הפניה אליו "מהווה גם זילותא דבי דינא חמורה ופגיעה כבדה ביקרו של בית-הדין.

רואה אני כעת כי כנראה הטלנו על הרבנים תפקיד קשה מנשוא שאינם יכולים ואינם מוכנים לעמוד בו. במצב זה, לא לכבודם של הרבנים הוא, ולא לכבודנו אנו, וזה גם לא לטובת הציבור, לתת לענין זה להתגלגל הלאה ללא מעצור וללא תכלית מעשית. לא נאה ולא יאה הדבר כי ענין הנוגע למעמדם האישי של העותרים, והוא חשוב ונכבד להם ויש בו גם אינטרס ציבורי, יוסיף לשמש מעין כדור-משחק משפטי.²³

לאור האמור למעלה, פסק בית-המשפט העליון ברוב-דעות שבני-הזוג אסורים להינשא לאחר או לאחרת כל זמן שלא יתגרשו ואשר על כן יש לרשםם כנשואים. יש לציין שהחל מפסק-דין זה נעשו ההליכים לקבלת פסק-דין הצהרתי יעילים יותר.

חלק שני: רישום הלאום

א. פרשת שליט

חוק מירשם-התושבים קובע שכל תושב המדינה חייב להודיע למירשם-התושבים פרטים אישיים, ובהם "לאום".²⁴ הפריט לאום בחוק זה אינו זהה עם מושג האזרחות.²⁵ המונח המשפטי של "אזרחות" בישראל הוגדר ברור בחוק האזרחות הישראלי, הניתנת לאזרחים בני גזעים שונים ודתות שונות (יהודים, ערבים, דרוזים וכו'). על-פי החוק הנדון, המושג לאום הוא בעל אופי סוציולוגי, גזעי או דתי, אך קשה למדי להגדירו באופן משפטי.

הרישום האמור מתנהל בספר מירשם האוכלוסין, אך חשוב עוד יותר הציון שהלאום זוכה לו בתעודת-הזהות שעל-פי החוק חייב כל תושב לשאתה ולהציגה. האוכלוסיה הישראלית היא רבגונית, היא מורכבת מהגרים מכל קצווי תבל, עדות שונות ברמתן התרבותית, מאמינים לזרמיהם הדתיים השונים, אנשים בעלי עבר משותף ושונה כל-כך בעת-ובעונה-אחת, וכל-אימת ששאלת רישום הלאום מתעוררת לפני בית-המשפט העליון פורצת מחלוקת ציבורית ולאומית חריפה המלווה צל של משבר ממשלתי.

הבעיה מצטמצמת בשאלה הידועה: "מיהו יהודי?" עליה אפשריות שתי תשובות בהתאם להשקפות הקיימות בציבוריות הישראלית:

1. יהודי הוא זה הנחשב יהודי על-פי הדת היהודית, כלומר כל שנולד לאם יהודיה.
2. יהודי הוא זה שאחד מהוריו נחשב יהודי (האב או האם) והוא מרגיש עצמו יהודי על-פי מצפונו ומצהיר על כך בתום-לב.

כאמור, התעוררה הבעיה בכל חריפותה, אף נתלוותה משבר ממשלתי, בפרשה הידועה של רב-סרן שליט.

רב-סרן שליט מחיל-הים הוא בחזקת יהודי הנשוי ללא יהודיה, והוא דרש ממשרד-הפנים לרשום את שני צאצאיו כיהודים. כזכור, סירב משרד-הפנים להיענות לדרישתו, ונגד סירוב זה הוגש בג"צ. בית-המשפט הגבוה לצדק דן בענין בהרכב של תשעה שופטים. צעדו הראשון של בית-משפט נכבד זה היה להמליץ בפני הממשלה שתבדוק אם לא רצוי היה לבטל את החובה של רישום הלאום על-מנת למנוע את הפילוג בעם, שנגרם עקב השאלה הנ"ל.²⁷

מבחינת המשטר הדמוקרטי היתה זאת האפשרות היחידה לישוב את הבעיה, שהרי המושג לאום אינו ניתן להגדרה משפטית ולא עוד אלא אף עצם הגדרת התוכן של "יהודי" נמצאת שנויה במחלוקת מתמדת ובמשברים רצופים.

הואיל והמושג לאום, כאמור למעלה, קשור כל-כך להגדרה גזעית ו/או דתית, הרי בהכרח הוא מפלה ומקפח ומנוגד למשטר דמוקרטי. בחברה הישראלית כפי שהיא, חובת הרישום של הפריט הנ"ל היא מן הסממנים שאבד עליהם כלת. כפי שאפשר היה להניח, ולאור לחצה של המפלגה הדתית-הלאומית, לא קיבלה הממשלה את המלצתו של בית-המשפט העליון ועל כן לא נותר לו אלא לפסוק על-פי העובדות וטענות הענין.

פסק-הדין ניתן ברוב של חמישה דעות נגד ארבעה.²⁸ הוא לא הגדיר מיהו יהודי—דבר שלא הוגדר, אגב, גם על-ידי חוק מירשם האוכלוסים—אך הוא נתן פתרון משפטי בצורתו ומתקדם בתוצאתו. למעשה חזר בית-המשפט הגבוה לצדק על ההלכה של משפט שלזינגר ועשה בה שימוש לענין של רישום הלאום.²⁹

וכך אפשר לנסח את ההלכה: פקיד-הרישום אינו מוסמך להגדיר מיהו יהודי. חובתו היא לרשום כיהודים את בניו של שליט ואת כל המגדיר עצמו יהודי על-פי מצפונו ומצהיר כך בתום-לב.³⁰

כאמור, עקף בית-המשפט העליון בפסקו את הבעיה החמורה של הגדרה מהותית של המושג יהודי, שבהכרח היתה נמצאת מנוגדת להשקפה דתית או חילונית, הכל לפי התוצאה, אך עם זאת נתן תשובה דמוקרטית, ליברלית ומתקדמת, על-פי מסורתו, בזה שקבע כי חובתו של פקיד-הרישום לרשום כיהודים את בני שליט וכל שכמותם.

ב. פרשת בן-מנשה

אף שבמקרה שליט נתן בית-המשפט העליון תשובה ליברלית ודמוקרטית לענין רישום ילדים שמסיבות מובנות מאליהן הוריהם מבקשים לרשום כיהודים, הנה

הבעיה העיקרית – ביטולו של רישום הלאום – נשארה ללא פתרון, על-פי המלצתו של בית-המשפט העליון.

כאשר נולדו שלושת ילדיו של העותר במקרה זה, הגיש בכל מקרה בקשה להימנע מלהצהיר על הפרטים דת ולאום לצורך רישום בתעודת-לידה. בכל מקרה טען פקיד-הרישום שהפרטים טעונים רישום על אף סירובו של ההורה. לפיכך סירב העותר לקבל את תעודת-הלידה של כל אחד מילדיו.

בשנת 1967, מיד לאחר המלצתו של בית-המשפט העליון, הגיש העותר בג"צ נגד משרד-הפנים וביקש לחייבו להוציא תעודת-לידה ללא ציון הפרטים דת ולאום. הפונוה היתה ברורה, כלומר להגיע לביטול החובה לרשום את הפריטים דת ולאום בדרך של פסק-דין.⁸¹

בית-המשפט העליון פסק פה-אחד לטובת העותר והחליט להזדקק להלכת שלזינגר, שלגבי המקרה הנידון כך משמעותה:

1. פקיד-הרישום אינו זכאי לרשום עובדה כל שהיא אשר עליה לא הצהיר המצהיר.
2. כל אדם זכאי שלא להצהיר או להגדיר את לאומו.

המקרה הנידון פתח פתח לפתרון הבעיה בין כתלי בית-המשפט – אם גם לא בצורה הרצויה ביותר, כלומר על-ידי חקיקת חוק. הפתרון נעוץ בכך שכיום זכאי כל אזרח לא להצהיר על הפריטים דת ולאום. אם יעמוד כל אזרח על זכותו זו, הרי בכך מבטל הוא בכוחות עצמו את ההפליה הגזעית והדתית בלתי-הנמנעת הנובעת מרישום-חובה של הפריטים הנ"ל.

ג. פרשת הלן זיידמן

המקרה הנודע השלישי שנגע לבעיית רישום הלאום בהתאם לחוק שהיה קיים קודם תיקונו ב-1970 היה המקרה של הלן זיידמן,⁸² חברת הקיבוץ בתל-עוז, לא-יהודיה, שהתגיירה על-פי הנוסח הרפורמי ולאחר גיורה ביקשה להירשם במשרד-הפנים כיהודיה, על יסוד אותו גיור ועל יסוד הגדרת-העצמית בהתאם למצפונה. משרד-הפנים סירב לבצע את הרישום המבוקש, בטענה שהגיור המופר היחיד בישראל הוא האורתודוכסי.

טיעונה של העותרת התבסס על תקדים שליט, אשר על-פיו די היה שהצהיר בתום-לב שהיא יהודיה כדי לחייב את פקיד-הרישום לרשמה כיהודיה. אם נוסף לכך התגיירה הגב' זיידמן, ולו אף כנוסח הרפורמי, ממילא זכויותיה להירשם כיהודיה מתרבות. טיעונה הנ"ל של הגב' זיידמן שיכנע את היועץ המשפטי לממשלה שהתבקש על-ידי בית המשפט העליון להשיב לבג"צ, והוא ענה שעל-פי דעתו יש לרשום את הגב' זיידמן כיהודיה.

כאשר הגיש היועץ המשפטי את תשובתו הנ"ל נוצרה תגובה דראמטית ומצחיקה. המפד"ל איימה בפירוק הקואליציה אם יצווה בית-המשפט העליון על משרד-הפנים לרשום את הגב' זיידמן כיהודיה על יסוד הגיור הרפורמי. כדי למנוע מצב זה נעשה בישראל דבר שעדיין לא קרה בה: הגב' זיידמן נענתה לבקשת הרב הראשי לצה"ל,

כיום הרב הראשי לישראל, הרב שלמה גורן, להתגייר גיור אורתודוקסי נוסח-בזק בתוך מספר שעות, דבר שאיפשר לרשמה כיהודיה על יסוד הגיור האורתודוקסי באותו בוקר בו נקבע הבג"צ ובו היה בית-המשפט העליון צריך להחליט על רישום הלאום.

ד. תיקון חוק השבות וחוק מירשם האוכלוסין

מיד לאחר פסק-דינו של בית-המשפט העליון בענין שליט דרשה המפד"ל את תיקון החוק כדי שבעתיד ברור יהיה שיהודי הוא רק בן לאם יהודיה, כהגדרת ההלכה. התיקון נתקבל תחת איומה של המפד"ל לנטוש את הקואליציה, בעיצומה של מלחמת-ההתשה עם מצרים.³³ תיקון זה קובע שיירשם כיהודי רק מי שאמו יהודיה או שהתגייר. התיקון לא פירט אם הגיור צריך להיות אורתודוקסי או רפורמי. ראוי לציין כי, אף שהמפד"ל ביקשה לבטל לא רק את ההלכה של שליט אלא גם ההלכה של בן-מנשה לא נענתה הממשלה לדרישה האחרונה; כיום, גם אם בוטלה ההלכה של שליט, רשאי כל אזרח שלא להצהיר על הפריטים דת ולאום.

ה. פרשת שי"ק

האחרון במקרים של רישום לאום, והמעניין שבהם מבחינת המאבק המשפטי המכוון לפרשנות ליברלית של חוקים דרקוניים, הוא מקרה שי"ק. ואלו העובדות:

ישעיהו שי"ק נולד בהונגריה, להורים יהודים, וכאשר הגיע ארצה בהיותו בן 11 הצהירה אמו על-פי חוק מירשם-האוכלוסין שבגה הוא יהודי. השקפותיו הפילוסופיות הקוסמופוליטיות של ישעיהו, בהיותו בן 16 שנה, לא תאמו להשתייכות ללאום כלשהו, אף לא ללאום היהודי, ומתוך השקפה זו ביקש שלא יירשם הפריט לאום בתעודת-זהותו ותחתיו יירשם "קוסמופוליט". פקיד-הרישום סירב להיענות לבקשה זו בטענה שהרישום המקורי הוא אמיתי וחוקי ולכן אין שום נימוק משפטי אשר יחייב אותו לשנות רישום זה אלא אם כן יצווה בית-משפט אחרת.

המעמד הנ"ל התרחש בשנת 1953, כלומר טרם אותו מאבק משפטי שהחל ב-1963 הטביע חותמו בנוף המשפטי הישראלי. באין ברירה המתין אפוא מר שי"ק עד שנתן בית-המשפט העליון את פסק-דינו בענין בן-מנשה³¹ ועל יסוד זה הגיש בג"צ נגד משרד-הפנים, בשמו ובשם בנותיו, כשהוא עותר לקבלת תעודות-לידה בשבילן ותעודת-זהות בשבילו ללא ציון הפריט לאום.

בית-המשפט העליון נעתר לעתירתו ביחס לבנותיו לפי שמדובר היה כאן ברישום ראשון ובהתאם לפסק-הדין בענין בן-מנשה חייב הרישום המקורי להיעשות על-פי הצהרת האזרח. לא כן כאשר המדובר בשינוי של רישום קיים, ובמקרה זה היה מר שי"ק צריך לפנות לבית-המשפט המחוזי ולקבל פסק-דין הצהרתי. בית-המשפט העליון לא פירט מה היה צריך להיות תכנון של פסק-דין זה כדי לחייב את פקיד-הרישום למחוק רישום אשר לא רק שחוקי ונכון היה בשעתו אלא שעדיין היה נכון על-פי ההגדרה של תיקון החוק בשנת 1970.³²

בעית תכנו של פסק-הדין ההצהרתי נפתרה בכך שבית-משפט התבקש להצהיר שהעותר זכאי להיות רשום ללא ציון הפריט לאום.

טענתי היתה אז שהזכות להגדרה עצמית ולחופש המצפון, המוכרות בהרחבה על-ידי הפסיקה הישראלית,³³ מזכות את העותר, בעת בגרותו, להצהיר על פרטיו האישיים על-פי השקפת עולמו הוא ולא על-פי זו של אמו. נוסף לכך ציינתי את הפאראדוקס אשר במצבו של העותר כלפי אמו וכלפי בנותיו. על-פי המצב שמשרד-הפנים הגן עליו היתה לעותר זכות להצהיר על לאום בנותיו, לאמו היתה הזכות להצהיר על לאומו-הוא, ואילו לו עצמו לא היתה זכות כזאת.

בית-המשפט המחוזי פסק נגד טענותי והחליט שמר שי"ק הוא יהודי, בנה של אם יהודיה, ואשר על כן אמיתותו של מירשם-התושבים דורשת לרשמו כיהודי.

בית-המשפט העליון, שבפניו הוגש העירעור, לא כך סבר, ולאחר שהעביר תחת שבט בקרתו את פסק-דינו של בית-המשפט המחוזי וקיבל את עירעורי וטענותי החליט שמר שי"ק זכאי להירשם במשרד-הפנים על-פי מצפוננו והגדרתו-העצמית.

פסק-הדין הנ"ל הוא בעל חשיבות מיוחדת לפי שניתן לאחר תיקון חוק-השבות משנת 1970.³⁴ בית-המשפט העליון מתיחס לאותו תיקון-חוק וקובע שעל אף ההגדרה של "מיהו יהודי" באותו תיקון אין בכוחו להגביל את זכותו של אדם להצהיר על לאומו או להגדיר את עצמו, אף אם אין ספק שהוא יהודי לפי אותה הגדרה.³⁵

סיכום

מכל פסקי-הדין הנ"ל אשר ניתנו על-ידי בית-המשפט העליון בוטלו כתקדימים רק המקרה של שליט; יתר ההלכות, כגון שלזינגר, חקלאי, רודניצקי ובן-מנשה, נשארו בעינם.

המקרים והעובדות הנזכרים במאמר זה יכלו להיות נושא לדיון מזוויות שונות וחשובות במידה שווה. זווית אחת היא מאבקו של האזרח במדינה דמוקרטית מתפתחת לכיבוש זכויותיו, זווית הכוללת את מאבקם של הזוגות השונים והאזרחים אשר השתתפו במאבקים המשפטיים הנ"ל שנועדו להבטיח את זכויותיהם להינשא ולחיות על-פי צווי מצפונם ולא על-פי גזירות השיתוף הקואליציוני.

זווית אחרת, חשובה לא פחות, היא ייעודו של עורך-הדין במדינה מתפתחת הפותחת אפשרויות עצומות ליזמתו, שקידתו ואמונתו במשטר דמוקרטי, כאשר השאיפה לצדק ולקידמה היא נר לרגליו.

אף-על-פי-כן בחרתי להאיר את הסוגיות בזווית של הרשות השופטת. סבור הייתי שאם זאת נענית לזוויות האחרות הרי עתידה של הדמוקרטיה במדינתנו מובטח.

הערות

¹ י. פרידמן: תורת המשפט, הוצאה חמישית, 1967, ע' 429—430. ראה מאותו מחבר, "בתברות משתנה".

² ש.ג. אייזנשטדט: החברה הישראלית—רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים, 1967.

³ אמנון רובינשטיין: המשפט הקונסטיטוציוני, 1969; ע' 97.

- 4 חוק השופטים, 1953.
- 5 סעיף 7 של חוק בתי-המשפט, 1957.
- 6 אנריטה אננה קטרינה פונק שלזינגר נגד משרד-הפנים—בג"צ 143/62—פד"י, כרך יז (1), 1963, ע' 225.
- 7 שם, ע' 257.
- 8 שם, ע' 258.
- 9 משה זילברג : המעמד האישי בישראל, 1961.
- 10 יהודים הנושאים את השם כהן או שמות אחרים הנובעים מאותו שורש נחשבים צאצאים של כוהני בית-המקדש ולכן נישואיהם לאשה גרושה נחשבים קשר מכתים ובלתי-טהור.
- 11 הגירות נחשבת (עקב עברה הנכרי, ולמרות גיורה) בלתי-טהורה בשביל כהן.
- 12 על-פי התנ"ך, ועל-מנת להבטיח את הירושה בתוך המסגרת השבטית של הימים ההם, חייב אחי המנוח שנפטר ללא צאצאים לייבם את גיסתו, או לתת לה חליצה במקרה של סירוב. ללא הסכמת אחיו של המנוח לקיום טכס החליצה אין האלמנה רשאית על-פי הדין להינשא מחדש.
- 13 ע.פ. 208/53, עו"ד דוד גנור נגד היועץ המשפטי לממשלה, פד"י, כרך ח—ע' 833.
- 14 שם, ע' 838 ו-839.
- 15 שניצה גורפינקל וירחמיאל חקלאי—בג"צ 80/63, פד"י יז (3), ע' 2069, דברי כב' השופט מ. לנדוי.
- 16 ארבעת השופטים היו : מ. לנדוי, צ. ברנזון, א. ויתקון וא. מגי. שלושת השופטים היו : מ. זילברג, מ. לנדוי וצ. ברנזון. שני השופטים היו : א. ויתקון וא. מגי.
- 17 תיק 465/64, פד"ר, כרך ה, ע' 219.
- 18 חוק שיפוט בתי-הדין הרבניים (נישואים וגירושים)—1953.
- 19 ארבעת השופטים היו : י. זוסמן (כיום מ"מ נשיא בית-המשפט העליון), מ. לנדוי, צ. ברנזון וא. מגי. השופט החמישי היה י. קיסטר.
- 20 בג"צ 51/69, אלקנה רודניצקי נגד בית-הדין הרבני הגדול לערעורים ומשרד-הפנים, פד"י כרך כו (1) ע' 704.
- 21 בג"צ 275/71, אליהו כהן וטובה מלר נגד בית-הדין הרבני תל-אביב ומשרד הפנים—פד"י כרך כו (1) ע' 227.
- 22 בג"צ 27/71, בתיה קידר ושמואל כהן נגד בית-הדין הרבני ומשרד-הפנים—פד"י כרך כו (1) ע' 608.
- 23 כנ"ל, ע' 614.
- 24 חוק מירשם האוכלוסין, 1965.
- 25 חוק האזרחות, 1952.
- 26 בג"צ 58/68, בנימין שליט נגד שר-הפנים, פד"י כרך כג (2) ע' 477.
- 27 התפרסמה בכל העיתונים לאחר הישיבה הראשונה בבג"צ 58/68 שהתקיים ביום 26.2.68.
- 28 חמשת השופטים היו : י. זוסמן, צ. ברנזון, א. ויתקון, ח. כהן וא. מגי. ארבעת השופטים היו : ש. אגרנט, נשיא בית-המשפט העליון, מ. זילברג, מ"מ הנשיא בתארו אז, מ. לנדוי וי. קיסטר.
- 29 ראה הערות 8, 9 ו-10 הנ"ל.
- 30 מ"מ הנשיא י. זוסמן בבג"צ שליט, ע' 516, ראה הערה 24 הנ"ל.
- 31 ענת, דמיר והגר בן-מנשה נגד משרד-הפנים, בג"צ 4/69, פד"י כרך כד (1), ע' 105.
- 32 הלן זיידמן, בג"צ 67/70 (לא פורסם).
- 33 חוק השבות (תיקון) תשל"ל—1970.
- 34 בג"צ 223/70, תמה, רות וישעיהו שי"ק נגד משרד-הפנים. לא התפרסם.
- 35 ע.א. 448/72 פד"י. כרך כז (2), ע' 3.

ס פ ר י ם

רומנטיקה ומרי

"רומנטיקה ומרי" התפרסם במקורו כחלק מסדרה גדולה באנגלית שמחברים שונים תרמו בה את חלקם בהעלאת קווי-מיתאר עיקריים של פרקי-זמן תחומים בתולדות הציביליזציה. ההוצאה בחרה לתרגם ספר זה, תלוש ממקורו, לא בשל היותו תרומתו של היסטוריון ישראלי בעל-שם למפעל מו"לי בריטי אלא, בלי ספק, משום שפרופ' טלמון קשור, בעיקר בשנים האחרונות, בכמה הופעות פובליציסטיות-היסטוריות ש-ענייניו במתרחש ובמתהווה בארץ אגב העלאת השוואות ובשילוב עם חזות נבואית-אפורה קאליפטית בעלת גוון דטרמיניסטי הרחוק מר-חק רב מאד מן הממד האינטלקטואלי-הספ-קני שמציע ישעיהו ברלין להיסטוריון לנקטו כלפי "הכרחיותם של תהליכים" או "גזרי-דין של ההיסטוריה" שאין מהם מנוס. מי שמכיר את משנתו של טלמון מספריו "רא-שיתה של הדימוקרטיה הטוטאליטארית" ו-"המשיחיות הרומנטית", או מקבצי-המסות שלו "אחדות וייחוד" ו"ישראל בעמים", לא ימצא ב"רומנטיקה ומרי" אינטרפרטציה היסטורית שאינה מופרת לו. דומה גם כי בספר זה ימצא מבט-מגבוה, מפרספקטיבה רחבה מאד, על תקופת-השנים בין ווטרלו וקונגרס-וינה לבין "אביב העמים"—הפרץ המהפכני המחודש ששטף את אירופה ב-1848 ואם גם דעך הנה הוסיף משקל למישקע המהפכני העמוק של המהפכה הצרפתית—בתוספת כמה גילויים מתומצתים יותר של ההיסטוריוסופיה של פרופ' טלמון.

טלמון עומד בוויכוח—דרך-כלל-במובלע—

עם בעלי משנה היסטוריוסופית, שהופיעו אצלנו באחרונה ואשר פיתחו תיזה הטוענת להבחנה גמורה ומלאה בין ההיסטוריה של "הציביליזציה היהודית" לבין ההיסטוריה של הציביליזציה המערבית, תיזה שהיא חילון מעורפל ומבולבל של התפיסה הדתית-האור-תודוקסית של ייחוד העדה היהודית וההיס-טוריה היהודית. גם טלמון מעמיד בעצם תיזה שהיא חילונה של תפיסה יהודית היסטורית, אך להבדיל מבעלי-הפלוגתה הסמויים שלו הוא "מיהד" את ההיסטוריה המערבית. אם אפשר לסכם את המוטיב השליט בהיסטוריה המערבית, לפי תפיסת טלמון, הרי זו הכמיהה אל הגאולה, כמיהה משיחית שטלמון מניח א-פריורי כי מקורותיה יהודיים (הנחה א-פריורית אשר אף באחת ממסותיו לא תהה טלמון על אמיתותה!). החברה המערבית כמהה לגאולה, לישועה, וכמיהה זו היא דרך ארוכה ומפותלת, רצופה הרי-הרים של כוונות טובות ופשעים גדולים, שיש בהם יותר משמינית של גיהנום עלי-אדמות. אכן, תקופת-השנים שבין 1815 ל-1848, שנה בה התפרצה הפמיהה המשיחית בבת-אחת בהר-בה מארצות אירופה, היא גם התקופה בה לבשה הערגה לגאולה פנים אחדים: הרומנטיקה, המכלכלת היצמדות למסורת ולגיטי-מציה, אסקיפיזם רומנטי ולאומיות רומנטית, סוציאליזם אוטופי ומרקסיזם-קומוניזם מהפ-כני אינטלקטואלי מצד אחד ומשיח-רומנטי מצד שני. הרי זו תקופה אשר כרופא-מנתח מנסה טלמון לפתוח את גופה ולהצביע על צמתי-עצביה ועל תגובתם. מכאן גם תפיסתו את הרומנטיקה, ובמידה רבה גם את הסוצי-יאליזם, כתגובה פסיכולוגית למאורעות ול-זכרונות, תגובה פסיכולוגית-קבוצית על טראומות של העבר הלא-רחוק ועל הוויות חברתיות, כלכליות ופוליטיות אשר הרגישים באדם, האינטלקטואלים, האמנים, חשים בהן לפני בגיי-זמנם, ותחושה סייסמוגרפית זו מ-גרה את עצביהם ואת תבונתם ומעוררתם לחפש מרפא, ולעתים גם לעמוד בראש תנו-עות של מחאה, מרי ומהפכה המבקשות לה-ביא מרפא—כלומר גאולה. השימוש במינוח פסיכואנליטי לגבי קבוצות גדולות, חברות

* יעקב טלמון: רומנטיקה ומרי; תרגום: יונה שחר לוי; עם עובד, 1973; 232 עמ'.

מיוזגם של שני הפכים המתלכדים בתוך הדינאמיקה של הנסיון האנושי לישוב את התביעה לחירות עם האידיאל לשוויון וכד'.

תולדות הציונות

ההיסטוריה הציונית מציבה בפני כותביה אתגר קשה. לא ייפלא אפוא שרבים מאד מדברים עליה ומתווכחים עליה אבל מעטים מאד כותבים אותה. לפעמים יש פער גדול, אפילו עצום, בין העתון והדיון ההיסטוריוסופי והאידיאולוגי לבין הבסיס ההיסטורי של הדיון. אף-על-פי-כן ההיסטוריה של התנועה הציונית ותולדות "היישוב" (קביעת היחס בין שני אלה אינה רק ענין להכרעה אידיאית אלא גם קושי טכני אובייקטיבי גדול) מאפשרות כבר פרספקטיבה וריחוק המספיקים לתארן בראש-וראשונה כאירוע, כאפוס היסטורי, שאנשים הרבה מעורבים בו ושתכליתו ועיקרו המעשה, ולא כוועידה או כנסיה של חכמי-פילפול. האידיאולוגיה היא חלק מן ההיסטוריה ואינה עומדת מעליה כמין לוח-בקר-הכיוון המריץ את הבריות אנה ואנה.

ספרו החשוב של פרופ' לקויר מצטיין בכך שהוא בראש-וראשונה היסטוריה של המעשה הציוני, והוא מקצה פרק אחד מיוחד לדיון בשאלות-היסוד הציוניות—שנחוץ היה, כנראה, במהדורה האנגלית ואיני משוכנע בנחיצותו האוטונומית במהדורה העברית (העשויה במידת רישול וזילזול בקורא העברי שאינה הולמת הוצאה מכובדת כהוצאת-שוקן). לקויר רואה בציונות תנועה המונית יהודית, שחתירתה לדומינאנטיות בעם הייחודי היתה ממושכת ויגעה ואשר הוכתרה בהצלחה מדינית רק אחרי חיסולה של יהדות אירופה והקמת המדינה; תנועה המונית מאורגנת, השואפת למטרות פוליטיות וחברתיות קונקרטיות תוך שהיא מונעת על-ידי עיקרי-יסוד ואמונות משותפים ומפולגת לאסכולות, מפלגות וסייעות.

* זאב לקויר: תולדות הציונות; תרגום: חיים גליקשטיין; הוצ' שוקן, 1974; 448 עמ'.

שלמות ולאומים, כאילו היו יחידה אחת, מיקשה אחת, נראה לי אלמנט ספרותי מהמם בהשפעתו יותר מאשר אלמנט היסטוריוגרפי בעל תוקף וערך. אך מילון המונחים הפסיכואנליטיים של טלמון הוא קצר ביותר והוא כולל בעיקר את ה"טראומה" ואת ה"נוורוזה" ואת ה"אובססיה".

ענין אחר הוא הדרך בה הוא מתאר התהוותן של אידיאות, שהרי טלמון הוא במובהק ובמודע היסטוריון של אידיאות. בהקדמה הקצרה הוא כותב: "נטייתי האישית היא שגרמה, שאתן דעתי יותר על תבניות של מחשבה והתנהגות מאשר על השתית המציאות החברתית-הכלכלית". משפט זה אינו צריך להטעות את הקורא; טלמון בקיא גם בתשתית החברתית-הכלכלית אלא שהוא מעבירה אל מאחרי-הקלעים כרקע המוצק—ועם זאת הדינאמי—של הבימה ההיסטורית עליה מתחוללת הדראמה והטראגדיה האנושיות של החתירה לגאולה. אולם חולשתה של תפיסה זו בכך שהיא חסרה הסבר מספק לדרך בה האידיאות והרעיונות, המתפתחים בחבורות של אינטלקטואלים ואנשי-רוח יוצרים, עוברים אל ההמון הרחב ונשתלים בקרבן; מעבר האידיאות מהוגי-הדעות הסוציאליסטיים אל המחנה הסוציאליסטי-הקומוניסטי מובהר היטב יותר מאשר תהליך המעבר של האידיאות מהוגי-דעות בודד—כגון הרדר, למשל—אל התנועות הלאומיות שהעלו המלחמות הנפוליאוניות בעוז רב על פני-השטח.

ההיסטוריה האירופית—בצומת-דרכים זה של 1848—1815—נקלעת בין חלופות בוגדות שכל אחת מהן סתירה פנימית אימאננטית, קבוצה של אַנטיגומויות. ההיסטוריה היא מאבק בין ניגודים השואפים לגאולה כאשר האופק המשיחי ההרמוניסטי מעלה בתוכם וריאציות, כפילויות וסתירות פנימיות כגון זו של הסתירה הרומנטית, שטלמון דן בה בפרק חלש וכללי מאד; סתירה בין ראציונליזם ואי-ראציונליזם, בין אסקיפיזם סגפני למעורבות פוליטית מיליטאנטית ומיסיונרית ועוד, או של הסתירה הדימוקרטית המעלה את "הדמוקרטיה הטוטאליטארית",

אפשר לערער, בלי ספק, על החלוקה לתקופות, על ההערכות של פרופ' לקויר, ובעיקר על הישענותו על מחקרים מסוימים, לא תמיד החדשים ביותר, על אימוץ דעה או עובדה בלי בדיקה מספקת (בדיקה שאולי אינה אפשרית בספר מעין זה). אולם הספר ממלא שתי דרישות עיקריות: (א) מציג הוא, לראשונה, לפני הקורא היסטוריה תמציתית שלמה של תולדות התנועה הציונית; (ב) לראשונה הרי לנו סיכום מוסמך של המחברים הרבים שנעשו בדור האחרון ושל חומר היסטורי עשיר המפורז בספרים ובמאמרים שונים, שהגיעה העת לגבשו ולערכו בנוסחה אחת מסכמת. ככל היסטוריה מסכמת, אף זו אינה אלא הזמנה ואתגר למחקרים נוספים ולהיסטוריה מסכמת חדשה.

ב. פ.

התישבות הטמפלרים

עדת הטמפלרים מווירטמברג שבגרמניה הייתה הקבוצה הנוצרית היחידה שניסתה במחצית השנייה של המאה הקודמת להגר לארץ-ישראל ולהתנחל בה מתוך שילוב של תחומי שתי ייעוד דתית—שאינו לממשה אלא בארץ-הקודש—ומצוקה כלכלית. אין ספק שהדחף הדתי-המשיחי היה המכריע, והוא המיחד את עדת הטמפלרים מקבוצות הגירה אחרות, נוצריות ומוסלמיות. רק הם, להבדיל משאר קבוצות נוצריות זעירות, הצליחו אפוא להקים בארץ מפעל התישבותי מכוון ומושרש.

בקורות הארץ הטמפלרים הם אפיזודה חזרתית. גם בגרמניה היו קהילה קטנה המונה כמה אלפים, שלא היה בה משום עורף מסוים פיק לחייוקם המספרי של המתנחלים בפלשתינה. אפיזודה זו החילה ב-1868, כשעלתה

* אלכס כרמל: התישבות הגרמנים בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית (בעיתון יותיה המדיניות והבינ-לאומיות); החברות המזרחית הישראלית, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1973; 242 עמ' (+ 32 עמ' תמונות).

מי שמבקש לקבוע עמדה ביחס להצלחות הציוניות או לכשלונותיה צריך תחילה להגדיר את מהות הציונות, מקורותיה ויעדיה, ובענין זה, כידוע, הדעות חלוקות. הפרופ' לקויר אינו עוסק בתרגילים היסטוריוסופיים, ומכלי-מקום הוא מבודד. מטרתו להציג את סיפור-המעשה. לאידיאולוגיה אין ערך כשל-עצמה, וצידקתה אינה ענין שהיסטוריונים צריכים לעמול ולפשפש בו. אידיאולוגיה חשובה להיסטוריה רק כאשר אנשים מאמינים בה ופועלים בהשראתה, וכאשר יש לה תוצאות של ממש. ההגדרה "ציונות", מלבד שלל האסוציאציות הערפיות שהיא מעוררת, דרך-כלל היא מכוונת ל"עיקרי-אמונה" ולא לתהליך היסטורי דראמטי. יוצא אפוא שההיסטוריה של התנועה הציונית—ובנפרד ממנה, ובמשולב עמה, תולדות "היישוב" העברי בארץ-ישראל ותולדות ארץ-ישראל במאת השנים האחרונות—לבשו, בתודעה ההיסטורית המקובלת ובהיסטוריוגרפיה הציונית, צביון של היסטוריה כנסייתית, היסטוריה של "בעיות-יסוד". אכן, יש פער עצום בין הדראמה והעלילה ההיסטורית, רצופת המאבקים, המתחים והנפתולים, לבין הדימוי המקובל והשדוף שלה. כבר נכתבו ב"היסטוריה הציונית" היסטוריות חלקיות של פרשה זו או אחרת שהצליחו לטאטא את השממון ההיסטוריוסופי הפכד שירד עליה. דוגמה טובה לכך, למשל, מחקרו של יגאל עילם על תולדות הגדודים העבריים, פרשה נשכחת, סמלית, שולית במידה רבה אך אפיינית. לכתוב היסטוריה רהוטה ודראמטית של תולדות הציונות "כולן" זו משימה הדורשת כושר-עיכול גדול וכושר לסיכום פסקני, שאינו נרתע מהערכה ושיפוט והכללה, ובצדם הריהי דורשת סגולות של תיאור פלאסטי, צירוף-תכונות נדיר המגיע לשיאו בהיסטוריוגרפיה הישראלית ביצירתו של פרופ' יהושע פראוור על תולדותיה של ממלכת-הצלבנים בארץ-ישראל. מול ההיסטוריוגרפיות המעטות של תולדות הציונות המצויות לנו (מיעוטן בעברית), ההיסטוריה של הציונות מאת לקויר היא תרומה היסטורית כמו: הרומה תרבותית רבת-ערך.

בארץ-ישראל העותומאנית, בהתבסס על תעודות מקוריות ועל ה"וארטה", בטאונה של העדה. כרמל שם את הדגש בהיסטוריה של מעשה ההתישבות ועל הוויכוח הפנימי שהתנהל בקרב ראשי העדה בדבר הצביון היאה להתנחלותה. במרכזו של המחקר—תיאור השתלבותה של ההתישבות הגרמנית בתחרות המדינית שהתנהלה באותה תקופה בין המעצמות על ההשפעה באימפריה העו-תומאנית. פרק מעניין במיוחד עוסק ביחסים האמביוואלנטיים שנתרקמו בין המתישבים היהודים מן ה"עליה" הראשונה והשניה (ו-אנשי היישוב הישן) לבין הטמפלרים, על רקע של תחרות ואיבה מזה ועל רקע של קירבה תרבותית ומישקע עמוק של אורייני-טציה ציונית על גרמניה מזה. מכלל-מקום, בראשית הדרך כבר ברור היה לטמפלרים עצמם כי בהיעדר התמיכה הפוליטית החזקה שציפו לה, ובהיעדר משאבי כוח-אדם בגר-מניה גופה, נדונו לקיום של קהילה גרמנית מבודדת בארץ-ישראל היכולה רק להשקיף מתוך תרעומת על השינוי הדימוגרפי הגורלי שהתחולל בארץ החל משנות ה-80 למאה שעברה.

מבחינת קורותיה של הארץ הזאת, אכן אפ-שר גם אפשר להפיק לקח נכבד מן הניגוד המהותי בין ההתישבות היהודית להתנחלות הטמפלרית. מנקודת-מבטה של אירופה היה נסיון ההתנחלות של איכרי ורטמברג אנא-כרוניזום. גרמניה של ביסמארק, כמו גם גר-מניה של וילהלם השני, היתה מדינה בעלת שאיפות מדיניות מרחיקות-לכת, אך גם כש-היתה לה מדיניות אימפריאליסטית יומרנית לא ראתה לה למטרה לשלוט על שטחים שמעבר-לים כדי לערוך לתוכם עדפי אוכ-לוסים ודחפי הגירה. גם ההגירה הגרמנית לאפריקה המזרחית אחרי קונגרס-ברלין היתה דלילה ביותר. כמעט ככל זולתם, העדיפו הגרמנים את ארצות-הברית כארץ-הגירה. האימפריאליזם הגרמני ראה במזרח התיכון איזור בעל ערך אסטרטגי וכלכלי חשוב, וזה היה עיקרו של "הדחף מזרחי". התיש-בות הטמפלרים רק הזיקה אפוא, במידת-מה, למדיניות הגרמנית בתורכיה, כי הקיסרות

הקבוצה הראשונה בהנהגת שני "האבות" של עדת "המקדש הגרמני", הרדג והופמן, בחופה של חיפה, וסופה במלחמת-העולם השניה, כאשר הגלו מכאן הבריטים את צאצאי הטמפלרים. בתודעתנו הקיבוצית נות-רו רק שמות המושבות שרונה, וילהלמה, בית-לחם הגלילית (ואלדהיים) ו"המושבות" הגרמניות בחיפה, ביפו ובירושלים, ובעיקר נותרו בתי-האבן המאסיביים, שהועתקו לכאן ממקומות-מוצאם והפליאו להשתלב בנוף. אך למען האמת היתה תרומת הטמפלרים לתחילת המודרניזציה בארץ-ישראל העותו-מאנית—כפי שעומד עליה אלכס כרמל בפרק הסיכום של מחקרו—חשובה ביותר בתחבורה, במסחר, בתעשייה ומלאכה, ובחקלאות.

אפשר להבין מה טעם קריאת הפרק הראשון והמכריע בתולדות ההתנחלות הטמפלרית, פרק בן חמישים שנה, עשוי לעורר בקורא העברי רגשות מעורבים. בעיקר משום שב-הגדרה-העצמית של הטמפלרים חל מעבר מעניין וחרף מתחושת-צוות דתית של "עדת" אל טהורה" לתודעה לאומנית, שהביאה בש-נות ה-30 להזדהות עם הנאצים מתוך תקוה ואמונה שהנאציזם יביא לחיבורה של עדה גרמנית קטנה עם מולדת גרמנית גדולה. תמוטת הדחף המשיחי הביאה לחיפוש הנעה והצדקת-קיום במישור הלאומני-הגזעני, ואין ספק שתחושת הבידוד של הטמפלרים היתה מקור ראשון למעבר זה הקרוי בפי כרמל, בעקבות חיבורו של בנימין קדר, "ממשיחיות דתית למשיחיות פוליטית". יש לשער גם כי רגש מעורב עולה למקרא טענתם של הטמפ-לרים כי הם ממשיכיהם של מסעי-הצלב ובעלים חוקיים כדת-וכדין של ארץ-ישראל. אך אם נשתחרר לרגע מכל נקודת-מבט אי-דאית, יתברר לנו כי עדת הטמפלרים יכולה לשמש מקרה-בוהן לעיון מיקרו-סוציולוגי בהתרחשויות בתוך עדת מהגרים קטנה הנו-שאת שאיפות אוטופיות ומשיחיות תוך כדי קליטה והסתגלות בארץ חדשה ובתנאים חד-שים.

ביסודו של דבר מגיש כרמל לקורא העב-רי היסטוריה תיאורית שוטפת של השלב הראשון והקובע של ההתנחלות הטמפלרית

כמדומה, צידוק ענייני משום שפלל בעיות-היסוד של ישראל, כמו גם כל אחת מהן בנפרד, בלטו לפני הקרבות, ומשום שהקרבות ותוצאותיהם לא הוסיפו עליהן אפילו בעיית-יסוד אמיתית אחת), כדאי לעיין, למשל, בעשר שורות קצרות:

התאנים האפלות הרחישו עליהן / ועליהן ענן דק. / כמה ייסורים עוד מוננו לנו / בעולם הזה? / עז עזובה וריח / עשן וקוצים / ועדיין אנחנו רצים / אחר קערת השמיים! // כל יום הוא יום דין / ונפשנו חצויה. ("בעמק יהושפט", ע' 47)

הייסורים האמורים בשיר, כמו גם העזובה וריח העשן והקוצים, אינם צריכים, כמדומה, הסבר מיוחד. הם ממלאים את חיינו וחי אחינו שאִתם אנו נתונים בסיכסוך-ירושה, אם לא בסיכסוך-בעלות, על הארץ המלאה עזובה וייסורים. גם יום-הדין אינו צריך הסבר מיוחד באשר יום-יום, אם לא שעה-שעה, נחרץ הדין, דין הירושה והבעלות. על מה ולמה "נפשנו חצויה", ומה היא "קערת השמיים" ש"עדיין אנחנו רצים" אחריה, ילמד, אולי, מי שיטרח ויעיין ב"בעמק שילה". (השירים נכתבו, כמובן, לפני קרבות יום-הדין, וזוהי עדות, אם בכלל יש צורך בעדות על האמור בסוגריים הראשונים. בנוסף, הרי זו עדות לכך ששירה-אפילו אישית ומינורית—מוסרת מה שאינו נמסר באמצעים אחרים שתפוצתם והדיהם בציבור עומדים ביחס הפוך לדיוקם ולקיר-בתם לאמת).

בלא עמל רב ייתקל המעיין ב"בעמק שילה" בשורות ספוגות ניחוח בשל וגברי ומר וחודר במהותו כמו גם בעיצובו השירי:

עלים אפלים (41), עלעלים מרירים (17), זיקנה קופצת על הפרחים (43), ריח לענה מריר, עלה עשב צעיר / נרעד (78), העסיס הקופא מתחת / קליפת העץ (58), עלים תרוגים, שגידיהם ארגמן (7), ואין עוזר בארץ חרבה (61), עלה-עלה הפך פניו / והלבין בשקט / הנורא (9), נשנקת נשימת האדמה (11), הגרעינים, הזהב, נהמת / המכונה. הרחק, הרחק / כענן נעוב בחשכה (11), ציפור מצווחת כקרובן (13), ההר הזה,

רצתה למנוע כל חשד שכוונתה "להציף" את הפרובינציאות של הממלכה העותומאנית במהגרים גרמנים.

עוד ענין בעל-ערך עולה מקריאת המחקר. סיכויי של הרצל להשיג "צ'ארטר" מן ה"שולטן התורכי אפסיים היו מלכתחילה כי תורכיה התנגדה בכל עוז להתישבות אירופית בארץ-ישראל, ואילו קשר הדוק וגלוי בין התישבות יהודית לאינטרסים של מעצמה אירופית היה עלול רק להחריף את החשד. ההתישבות היהודית עד מלחמת-העולם הראשונה ניצלה אפוא את רפיונו של השלטון העותומאני בפרובינציאות, מצד אחד, ומצד שני נהנתה מכשלונם של כמה רעיונות מדיניים שפיונו לכרוך התישבות יהודית בארץ-ישראל עם מגמות אימפריאליסטיות, בריטיות או אחרות.

אל אלכס כרמל יש לי טענה יסודית אחת. הניתוח ההיסטורי שלו שלם לגמרי בגבולות הברורים שהציב לעצמו, אך לקורא ברור מלכתחילה שלפניו עבודת-דוקטור שיצאה בצורת ספר. אין כוונתי לאפאראט המדעי, שהוא חיוני בהחלט, אלא לכך שהמחבר לא העלה בדעתו כי חיבור המיועד לקהל קוראים רחב, שאינו בקי בנושא ואין בידו דווקה להרחיב את ידיעותיו ממקורות אחרים, חייב בעריכה רצינית. נוסף לכך, דומה גם כי בגבולות הזמן והנושאים שתחם לעצמו, החמיץ כרמל הרבה מן הדראמה האנושית שבפרק-היסטוריה צדדי זה. כך, למשל, תיאור המאבק בין הופמן והרדג הוא תמציתי ויבש, וגם ארחה-ורבעה של העדה, במושבותיה החקלאיות ובריכוזיה העירוניים, אינם באים לידי ביטוי מלא.

י. ש.

"בעמק שילה"

נוכח ההיסטוריה ההמונית שציינה תגובות לא מועטות בציבוריות הדוברת עברית של-אחר קרבות יום-הדין (היסטוריה שאין לה,

* זרובבל גלעד: בעמק שילה (שירים); הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1974; 78 עמ'.

/ גבעות-עולם ירוקות / שגפן סתונית
משירה עליהן / עלי זהבה. //

גם אם ירחיק אדם / לכרפי הים או
מעבר / לקו הירוק, / ישא נפשו אל
שילה שלו— / הגער שומע, קוראים
בשמו / ואין איש עמו / אין איש /
בחשכה. //

ותכלה על כתפי / גפן של זהב. עלים
תרוגים, שגדיהם ארגמן / כדמות לב
מסורגת / ירטיטו על לבו.

נדמה לנו כי הרגשת העצב המרה שבשיר
כמו ההשלמה עם העצב המר (ואלו שתייהן
בנוסף למרירות העובדות האמורות בשיר)
תחומות במדויק בעובדה שאין תיאום בין
המעשה שעושה העם לבין הידיעה הנחרצת
של המעשה שעליו לעשות. ואפשר מאד
שההשלמה המרה עם העצב המר נעוצה
בידיעה כי מה שלא עשינו אנחנו יעשה
אחרינו ביד בנינו.

א.ת.

מראות גיחזי

באגדה התלמודית מזכירים את גיחזי בנ-
שימה אחת עם ישו כדוגמה לתלמיד שיצא
לתרבות רעה. בפואימה הפיקארסקית של
חיים גורי מופיע גיחזי, התלמיד שסרח
("אינני אלישע מעליכם ואין מלים בפי על
החולות האלה"—ע' 67) כישו מודרני, ככופר
בדמותו של הנביא הממוסד, כדמות של
המתנבא העממי המכונה "משוגע":
...כמו המופרע הידוע / המדבר אל הרוי-
חות... (ע' 48)

פעם ופעמיים נשמעת קריאה: "מה לך פה
גיחזי? מה מעשיך?" הוא הזר הנצחי בעיר,
שאינו נוטש לעולם. במעין וינה אגדית,
הרצליאנית, הוא ה"אנטי-הרצל" שאינו חוזה
מדינה אלא חוזה נוראות:

נשענתי על מעקה הגשר דומה להרצל
מהורהר, ללא זקן, / צופה במים הרבים,
האפורים. (ע' 36)

* חיים גורי: מראות גיחזי (שירים); הוצאת
הקיבוץ המאוחד, 1974; עמ' 67.

שקרעי / הברזל מכת אש / על חזהו (14),
כציפרים עזות, מהירות / בשמיים מחשבו-
תיך (19), ריבי הדרורים (20), השדה האדום
(24), נופל בצוויחה לערפל (28), קוץ ממ-
איר, / מרעיל (28), חוזר ומסתער, / בוער
(30), כתר מלכות ללא רחמים (71).

עם השימוש הקצר והתמציתי בפשוטים
שבאמצעים השיריים, מושג ממז או רובד
נוסף: כתר-המלכות של העם הוא כתר-
מלכות ממשי גם אם אין בו רחמים, והוא
ממשי "בעמק שילה" כמו שהוא ממשי "בי-
מים רבים" ראשונים. שירי הקובץ נטולים
התחכמויות ותכמות שיריות ונטולים קישור-
טים שיריים כמו ביקש מחברם לתפוס ולעצב
את האמת הפשוטה והיסודית של הציבור
בו הוא חי ולמסור אותה בבהירות לאותו
ציבור, למסור אותה מסירה אישית לכל נפש
בודדת מן הציבור בשפה שבה דוברת נפש
אל נפש, בשירה. הנוף הממשי הוא אמצעי
בו משתקף הנוף האנושי בלי שיקפח הנוף
מממשותו בעוד האנושי מרחיב בו אחיזה
וביסוס ושורש על אף הזיקנה, הייסורים,
הדין והאכזריות האנושית השוטפת.

אמור מעתה כי "בעמק שילה" מוסר (בתוך
השאר, כמובן) את הנפש החצויה של בני
עם ש"כתר-מלכות" מונח על ראשם בלי
שביקשוהו במודע ובלי שרצו בו במודע,
והוא מונח על ראשם "ללא רחמים" בברחם
מפניו וכל יום הוא יום-דין בשבילם. אלה
הם שירים שרבדי המשמעויות שלהם מוקנים
בכוח המלים שלא נכתבו יותר משהם מוק-
נים בכוח המלים שנכתבו. בהצלחה מלאה
נאמרים בשירים דברים בלי לקרוא בשמם
ואפילו בלי להזכירם. בין כותרות השירים
("בעמק שילה", "ארץ הבחירה", "עצי עז-
לה", "בעמק יהושפט", "בהר גילה", כמו
גם "לב האבן", "קצווי ארץ") לבין סיום
השירים נכללים הדברים שכוללים העץ
והאבן, הארץ והאדמה.

ואם נחוץ משל-נוף או דגימה נוספת לאמור
עד כאן, נביא את שיר-הפתחה של "בעמק
שילה":

מים רבים לא באתי / בין ההרים האלה:

או :

היא זו שלעולם תהיה, לעולם בעתיד
נצחי שאין זמן-הווה מקדמנו אליו :
שתלך אחרינו כמו אחותנו המקושטת
בשחורים ובשיראים, / שתהיה כלתנו
העשנה בחגיגה ההיא. (ע' 18)
או שתהיה בתוך עבר רחוק שלזכרון אין
בו נגיעה אפילו :

כעת, למשל, לאחר שלגים, / לאחר שנים,
/ אני הולך אליה בשלג היורד... (ע' 33)
הדמות עולה ונמוגה כלייטמוטיב מוזיקלי
המתנגן באזניך שוב ושוב כעולה מחדרה
של תלמידת-פסנתר שקדנית. עד שיקפא
ויהיה ככל החלומות הקפואים של הבריות—
מחושבים, נבונים, סדורים להפליא :
שם הילדה המנגנת. / הילדה הנבונה שיש
לה סרט. (ע' 47)

חלומותיו, רצונותיו שלו, "גם הם שבים...
אל הספרים העתיקים" (ע' 58), והוא, שמיאן
לחיות בתוך התגשמות מאווייהם של נביאים
אחרים, יהיה אחד מהם. הצעקה שלו, במלים,
איבדה את חדותה.

ב.צ.

לוחמי חרות ישראל

מה היה הלח"י בשני גילגוליו העיקריים,
בין 1940 ל-1942 ובין 1944 ל-1948? כמה
צריך ההיסטוריון להתרכז יותר—בכתבי
לח"י ובפרובלימטיקה האידיאולוגית והש-
תלשות הוויכוח והפולמוס הפנימי בתוך
לח"י, ולמעשה בצמרתו הקטנה עד מאד,
או בעלילות לח"י, מיבצעיו, לוחמיו? הממד
השני קל יותר שהרי מקץ חצי יובל-שנים
ויותר אין עוד יסוד (אף לא טעם) לתת דופי
בהקרבתם האישית של לוחמי לח"י ובנכור-
נותם הנפשית הגדולה להיאבק בתנאים קשים
מפל, תנאים של מחתרת, חרם ונידוי ורדיפה
עד-צוואר למען מטרה. גם אין זה נוח עוד
לפקפק בחיוניותה של אותה מטרה: הקמתה
של מדינה ריבונית בארץ-ישראל. אולם

* נתן ילין-מור: לוחמי חרות ישראל /
אנשים—רעיונות—עלילות; הוצאת שקמונה,
1974; 483 עמ'.

שגריר גודד של ממלכה אחרת. / האיש
הזר, אבוי, / ההלך השחור. (ע' 37)
ה"ממלכה האחרת" של גיחזי לעולם לא תהיה
בנמצא, בעוד שחלומו של "הרצל האמיתי"
נתגשם, ונגזר על גיחזי לחיות בו :

אני גר כעת בסביבה הנכונה / המיצאת
תפוזים ואנחות / למחצית העולם. (ע' 53)
המורד הפוליטי, האנטי-אידיאולוג, מסותר
בכל שורה משורות הפואימה. מטרתו לשים
ללעג, לשבר קדשים בציניות ובאכזריות,
להניא את האנשים מלהאמין במה שאינו
ארעיות, במה שנחשב נצחי. כל שהוא בגדר
משפט תנאי, השערה, תקוה, אשליה, אל
לך לקבלו :

אני גר בין השערות נדירות / ומשפטי-
תנאי בלתי-משוערים. (ע' 53)
ועוד, באותה נימה :

ולאורך הדרך ראיתי בקשות רבות המ-
חפשות את בעליהן. / את דעתן הגנובה
ראיתי, את תמימותן שהיתה לפצעים. /
חבל שלא הזהירו מראש. / אסור לשחק
בחלומות כאלה... (ע' 56)

רק לא להוליך שולל את האנשים במלים
יפות, בשמועות טובות, בסבלנות, בלשפות-
תלונות, והכל בשם "הכתוב בחוברת".

סוף המעשה : צעיר נמצא מת בחדרו, מהת-
אבדות. "בחיפוש שנערך בחדרו נמצאו בין
שאר הדברים כמה מימצאים..." (ע' 65)
"אחר-כך, מאוחר יותר, הלכו ונמצאו כמה
דו"חות..." (ע' 66). מישהו אחר, משורר
אחר, מלקט את הכתוב, ממיין חלומות לסו-
גיהם, עלילתם אחת-יוחידה: דמות אשה
מסתורית, קדושה וזונה, חיה ומתה. ילדה?
אחות? אם?

וראיתי את פניה המצולמות מלפנים ומן
הצד / כפני המבוקשים. / ואת הפרס
ההולך אחר ראשה היקר ראיתי / ואת
הדם הזולג מפצעיה / הקדושים. (ע' 9)
במסעותיו רואה גיחזי נשים אחרות, "או
פילגשים הקופאות בחלון", או "נשים מקו-
מיות הנודעות בראש-חוצות לאנשים זרים".
אלה חלומות-ההבל של האחרים, שממהרים
להגשימם, למצותם. האשה מן החלום האמיתי

נתן ילין-מור ער היטב, כנראה, להבחנה זאת, ואם אינו ער לה הריהי מודגשת על-כרחו בספר, המבקר לעסוק באנשים ובעל-לילות יותר מאשר ברעיונות. חולשתו של הספר כמסמך היסטורי כפולה אפוא: עיי-סוקו באנשים ובעלילות אינו בגדר כרוניקה שלמה של פעולות לח"י אלא עיסוק במדגים ובמסמל. עיסוקו באידיאולוגיה של לח"י, מקורותיה והתפתחותה אינו מחדש הרבה. אף שאין המחבר נזקק לאמות-מידה אידיאיות, שהן נחלתו היום, כדי לשפוט באמצעותן את אמונותיו ועמיתיו-לאמונה בעבר, הרי התיאור האידיאולוגי פגום ורופס למדי. היסטוריון הבקי בחומר המקורות יסתייע אך מעט, חושש אני לומר, בספרו של ילין-מור. הקורא שאינו בקי בחומר מקבל תמונה בלתי-שלמה, אף כי לא אפולוגטית ולא פולמוסית, של תולדות לח"י. בעיקרו של דבר מבקש ילין-מור לשכנע את הקורא כי לוחם-לח"י היה לוחם לעצמאות ישראל, מי שלחם בתנאים הקשים מפל למען מטרה שלא היתה מקובלת על הכלל, באמצעים שגונו על-ידי הכלל; זהו אפוא סיפורו של לוחם הלח"י ולא של הארגון הצבאי בישראל שהיה לארגון לוחמי-חרות-ישראל. עדיין יש צורך בביוגרפיה של אברהם שטרן ובהיסטוריה של לח"י כתנועת-מחתרת.

ב. ט.

מותו של יוסף כצנלסון

שתי המונוגרפיות—'מותו של יוסף כצנלסון' ו'לאחר האהבה ולאחר השנאה'—הן הכרך הרביעי של כתבי אב"א אחימאיר שמוציאים משפחתו וידידיו. המונוגרפיה הראשונה עוסקת בדמותו של יוסף כצנלסון, מפעילי הצה"ר ובית"ר בשנות ה-30, מן הדמויות הבולטות באגף המקסימאליסטי בתנועה ה-

ראוי, כמדומה, להפריד יפה בין השניים. יחס ההוקרה ללח"י, המשתרש-והולך—וב-צדק!—אל יוליכנו גם לאידיאליזציה. דוג-מות לאידיאליזציה זו ניתנו, למשל, בכמה רשימות שהתפרסמו בעקבות ספרו של ילין-מור, וכוונתי לתגובתו הפאתטית של יורם קניוק ב"דבר השבוע" ולרשימתה, השקולה יותר, של מרים גטר ב"ידיעות אחרונות". אידיאליזציה יכולה להיות פרי חיבה בלתי-מאוזנת לנון-קונפורמיזם ולכל שריח "אנטי-מימסד" נודף ממנו; יש וגם תהיה פרי של מצוקה אישית-קולקטיבית, שהרי אנשי לח"י ידעו להקריב הרבה במלחמה על אמונתם. יכולה היא לבוא גם מתוך הערכת העובדה שבמחתרת לח"י, הקטנה והעמוקה במחתרות של ארץ-ישראל, שמנתה רק כמה מאות איש, לוחמים ונלווים כאחד, היה ממד האחריות האישית גדול בהרבה מאשר בשאר ארגוני מחתרת ומאבק גדולים יותר.

כוונתי כאן בעיקר לצורך בהבחנה ברורה בין הצמרת האידיאולוגית ואנשי-השורה. דומה כי לא תהיה זו טעות לומר כי הדבר שעיצב את עולמם של אנשי-השורה בלח"י והמריצם לפעולה לא היה פילפולי אידיאו-לוגיה או נפתולי דיפלומטיה ואוריינטציה, ויש רגליים לשער שרוב אנשי-השורה לא היו ערים לכל אלה; מסתבר גם שרק מעטים מאד ידעו על לבטי המחשבה הדיפלומטית של אברהם שטרן (יאיר) תחילה ושל נתן פרידמן-ילין (הוא ילין-מור). את אנשי-השורה הדריכה, ככל הנראה, תפיסה פשוטה המעוגנת בעיקר ביסוד אחד: עצמאות עב-רית תבוא כתוצאה ממאבק מחתרתי אלים נגד שלטון-המנדט הבריטי, הוא השלטון הזר. נקודה. מעצם אפיה של המחתרת, קבוצה העורגת אל מעש לוחם, נעשתה האידיאו-לוגיה, במובן המלא של המלה, מיותרת. לשם המעש נדרשה השקפת-עולם שלמה, קנאית ונחרצת. לכן כאשר ההיסטוריון עוסק בדיפלומטיה של לח"י, בגילגוליו האידי-אולוגיים, בתחילתה של "הסטייה שמאלה" בסוף שנות ה-40, חייב הוא בפרופורציות הנכונות: עניינו שם הוא בקבוצת-הצמרת הקטנה ולא באנשי-השורה הלוחמים.

* אב"א אחימאיר: מותו של יוסף כצנלסון / לאחר האהבה ולאחר השנאה (ברל כצנלסון); הוועד להוצאת כתבי אחימאיר, תל-אביב, 1974; 241 עמ'.

משפחה אחת, שופכות אור על אישיותו של אחימאיר; פה-ושם הן מעלות נקודות למח-שבה ביחס לאישיות של ידידו, יוסף, וכן זו של ידיד שהיה לאויב ושנא-נפש, ברל כצנלסון, האיש שייצג בעיני אחימאיר את כל המומים שבתנועת-העבודה הסוציאליסטית, ועל הכל במפלגת-פועלי-ארץ-ישראל. כאן היתה נקודת-ההסכמה בין יוסף כצנלסון ואחימאיר: השלילה הטוטאלית של הסוציאליזם ושל הסוציאליסטים הציוניים—על דרכם הפוליטית, השקפת-עולמם, אורח-חיהם ומערכי-נפשם. מול סוציאליזם ציוני הנושא "מנטאליות בולשביקית", אם גם "צמחונית" למדי, ואשר באגפיו לפחות קינה רוח מיליטנטית עזה, העמידו אחימאיר ויוסף כצנלסון את המיליטנטיות התוקפנית של הרביזיוניזם. מלחמתם היתה קודם-כל מלחמה במפא"י, והם ביקשו להטות את מאבק הצה"ר ובית"ר למאבק במפא"י בארץ-ישראל. מבחינה זו היו "פלשתינוצנטרים" חריפים: לכבוש את ההסתדרות הציונית אפשר רק בדרך ארץ-ישראל, וכדי לכבוש את ארץ-ישראל יש לקעקע את בסיס-הכוח של מפא"י ואת האהדה הרחבה שהקונסטרוקטיביזם הסוציאליסטי זוכה לה בתנועה הציונית. לכן היתה ההתמודדות קשה כל-כך, ולמען האמת אף התנהלה באמצעים בלתי-שווים: קבוצה קטנה ובלתי-מאורגנת מול מפלגה מדינית צנטראליסטית, מאורגנת יפה. אחימאיר וכצנלסון פיתחו דימוני-לוגיה אנטי-הסתדרותית חריפה, אך באותה מידה גם סיפקו למפא"י את ה"סטרא אחרא" שלה, דחליל לנפנף בו במאבקים מפלגתיים שונים.

עורכי כתביו של אחימאיר ייטיבו לעשות אם לא יירתעו מן האמת ההיסטורית, שהרי הזהירות בה הם בוחרים מפתביו של אחימאיר עשויה לעורר הסתייגות ואי-אָמוּן, בסופו של חשבון. יש לכלול בכתבים את כל מאמריו, החל מה"תורן" וכלה ב"דבר", ב"קונטרס" וכן גם ב"דואר היום". מבואו של יוסף נדבה מופיע בפתח הכרך השלישי, "ברית הבריונים", אך למרבה-הצער אין זה מבוא שלם וכתום ארבעה כרכים עדיין אין

רביזיוניסטית, שנאלץ לעקור לפולין, תוך פיתוח לגיטימציה אידיאולוגית מעניינת לפעילות פוליטית ציונית בגולה, ולעמוד שם בראש העליה ה"בלתי-ליגאלית" של תנועתו.

ייאמר מיד כי המונוגרפיה שכתב אחימאיר על ידיד-נפשו כצנלסון היא מסמך אישי יותר מאשר עדות היסטורית. כהרבה מפכתביו של אחימאיר, היא כתובה בלהט ובהרבה אִמְצִיָה אך בלא הרבה עובדות. דומה כי מי שמחפש תשובה לשאלה מי היה אותו יוסף כצנלסון, "הנסיך השחור", ומה עשה, לא ימצא את התשובה במונוגרפיה שכתב לזכרו ידידו אחימאיר, שהגותו השפיעה בלי ספק על מהלך-חיו של כצנלסון.

לפנינו שני טיפוסים ארצישראליים מיוחדים-במינם, השייכים למה-שקרוי "הימין" הארץ-ישראלי, שבתנועתו של ז'בוטינסקי מצאו זירה לפעולה פוליטית, בלי הכשרון הפוליטי הדרוש לכך, ולמעשה הם חותרים תחת אש-יותיה של התנועה ה'בוטינסקאית ומבקשים לפוצצה מבפנים. הם מערעים על עיקרי-היסוד של התנועה—הליגאליזם, האוריני-טציה הבריטית, הארגון המפלגתי, העקרון הדמוקרטי, האסטרטגיה הדיפלומטית—והם מוצאים חסידים וקנאים בתוך חוגי בית"ר ובקרבת האצ"ל.

אין להבין את ההתפתחות האידיאולוגית ואת השתלשלות המאורעות בתוך התנועה הרביזיוניסטית בלי להכיר היטב את משנתו ואת פעילותו של אחימאיר. פאראדוקסלית אפשר לומר כי מה שלא עשה השפיע יותר ממה שעשה. לולא הפרשה מסעירת-היצרים של רצח ארלוזורוב, "המשפט הידוע", ספיחיו ותוצאותיו, ודאי היתה הפובליציסטיקה של אחימאיר נשארת נחלתו של קומץ חסידים ולא היתה קונה לה אחיזה אינטנסיבית כל-כך—יחד עם שירת אורי צבי גרינברג, ידיד ויריב—בקרב "הנוער הלאומי". (עוד ראוי להעיר כי פרשת היחסים בין "השלישייה" אחימאיר, י. ה. ייבין ואצ"ג לא זכתה עדיין למונוגרפיה בקרתית).

אם כן, המונוגרפיות על יוסף כצנלסון ועל ברל כצנלסון, בני עיר אחת אך לא בני

הקובץ אינה עולה בקנה אחד עם חלקו השני, המסורבל, המשתדל להיות חכמני כאילו אין פירושה של מודרניות אלא קי-צוצי מלים, הברות ושורות, תליית שורות באוויר וחצאי-דימויים.

יש אולי גם נסיון "להיות צבר" בכל מחיר. והמחיר יקר: "כשרועמים התותחים, שות-קים הדגים / בחיי שהם פסיכיים / מאז מלחמת דין והנצחון וכו' מאז הפכנו / להיות המלכים" (ע' 55). ובמקום אחר: "חייל עם יונה בקסדה אומר, 'בימי מלחמה הזין שלי עומד' / להוכיח את הברית בין ויגוס למרס" (ע' 78).

אולי הדבר המקסים ביותר בשירי שימל הוא התערובת של מנהטן עם ברנר ופיכמן-של-מליצה ולשון עילגת (בכוונה?) של חולין ("עצוב הבשר, ככה זה") וקודש ("חפצי לשיר ברננות"), כולם צמודים זה לזה. גותר לנו רק לקוות שעם שיידפסו שאר שיריו של שימל תהיה הסינתזה שתניצר בין מנ-הטן לברנר בעלת-משמעות, או לפחות בגדר ההשגה.

צ. ג.

צהריים

יסודם של הדברים, של החפצים, של הטבע, הוא ברות. זו, שאין להשיגה, רק משור-רים מרמוזים עליה, דולים אותה ממעמקים, נוגעים-לא-נוגעים בה באליגוריות שדמיונם מצווה עליהם להעלותן על הכתב. הדבר, התופעה, הם רמז מוחשי, חושי, של הרוח למי שפתוח לקלוט, באופן על-חושי ולא-אמצעי, את בשורתה:

דבר, רק נרמז ומיד שב / לדממה. (ע' 25)
שאיפה עצמאית יש לו ל"דבר" או ל"חפץ"
להיות "רוח", להתלכד ב"רוח", ולבטל את
ארעיותו, זמניותו ביחס ל"רוח":
...צנצנת קטנה / ... / קטנה, כמעט לא
נראית, רוצה להיעלם בין / כפות הידיים...
(שם)

לנו ביוגרפיה מוסמכת של אב"א אחימאיר, שלא לדבר על ביבליוגרפיה טובה לפזורי כתביו.

ש. י.

שירי מלון ציון

אילו נתפסנו לרישעות או ציניות, אולי היינו מגדירים את שירי הרולד שימל כ-חקינות מאוחרת לאי. אי. קאמינגס קדום, מתובלת בגלות, חלוציות, סממני-אקדמיה של שנות ה-60, סקס וביטוי "צברי" יומרני, ומעשה-אונן בלשון העברית. אלא שאנחנו יופי אנו מבקשים בשירה, בתכלית התמי-מות, ועל כן נתיחס לשירה שב"שירי מלון ציון", אף שלא אחת נאלצנו לחרוק שן ולהתמרמר על תערובת מוורה של חמרים שנפלו לקנקן אחד וזה האחרון טולטל עד כי נתערבו החמרים ללא תקוה.

שיר יפה קצרצר ויפה כמו "צהל" (במלואו):
"הציפרים מאמינות בקו הרקיע ששברנו / עם הקמת המאהל / ונחות" — שיר מיכתמי, אמנם, אולי בסגנון הייקי, ואולי מיכתמי מדי. ובכל-זאת טוב הוא בעינינו מ"שירים של ורדה" (עמ' 78—55), שיש בהם עושר רב של אירועים, תמונות, מאזזוריות של ביטויים, אלא שאין בהם שליטה של המשורר ("ליהודי השימלי, מיטב השלום והברכה / הפסל הנהדר עומד לפני גמר והוא בעצם שייך לאביגיל / מחר יצא תורש צעיר לפר עם מכתב קטן / לש"ב המקומי, והקוקיה קוראת וקוראת בלי הרף / קו-קו, קו-קו, קו-קו... ציפור טובה בעולם הגדול!" — ע' 65).

ראשיתו של הקובץ — שירי "חמשת הכרכים" ו"נופים עם כיפה" ושער "גולה גולה" — יש בה תום כמעט בסיסי: "פרח / ורוד / כולו / נייר / אלוהים / עשה / אותך / זמני / כשד / ואני / עושה / אותך / עם / דבק פלסטי / וצבע אקרילי / עד- / עולם" (ע' 28). אולם ראשיתו זו של

* דן צלקה: צהריים (פואמה); הוצאת ספרי סימן קריאה, תל-אביב, 1974; עמ' 27.

* הרולד שימל: שירי מלון ציון; הקיבוץ המאוחד, 1974; עמ' 80.

מתחת לאבן האפורה, הקרקע העקרה / אין דבר שהוא לנו ולא יהיה לעולם. (ע' 19)

אין עוד דבר מלבד זכרון עמום, משהו שחרג ממסלולו ולא שב. בשיר "ספר על מזרקות רומא" המים, כראי שלנפש, עולים ויורדים במזרקות "בתן, בלי טרוניה" ואולם מהותם היא "פראית וקשה", ששינתה צורתה לסבילה, נכנעת, לשעשועם של הבריות.

ב.צ.

נסיעה בארץ-ישראל

מעיד אני על עצמי שהטורח הכרוך בדרך-כלל בקריאתם של ספרי-מסעות אינו גורע מהנאה שאני מפיק מקריאתם. יש להבחין בין ספרי-מסעות אשר כוונתם ויומרתם להגיש תיאור מהימן של מראה-העין, מסוג ספרי-המסעות של טריסטראם (שפרק ממנו הובא בחוברת האחרונה של "קשת"), לבין ספרי-מסעות שעיקר הענין בהם מופנה כלפי המתווך, לאמור כלפי בעל-המסעות עצמם. איש לא יקרא את פנקס-הנסיעות הקטוע של הרמן מלוויל, למשל, כדי להפיק ממנו אינפורמציה גיאוגרפית או דימוגרפית על ארץ-ישראל באמצע המאה שעברה.

כך גם ספרי-המסעות של פנחס שדה. בין שיסע שדה לאירופה המערבית, לטיבט, לזנזיבר או (באוטובוס) בין בית-לחם לירושלים—לא הגוף עיקר אלא הנוסע הרואה בכל מקום אותו דבר עצמו וכל המראות אינם אלא העיצוב הפלאסטי של המשל ונמשלו. לכן אין המסע אלא תירון—תירון דחוק, אפילו כוונתו—המסתיר חיבת נסיעות לשמה, שהרי ארץ-ישראל העולה מתוך "נסיעה בארץ-ישראל" וכו' היא ארץ-ישראל "ספרותית", לא "ריאלית", בדויה, שאפשר היה לתארה גם מתוך הכורסה או מאצל שולחן-העבודה, להפיקה מתוך התרשמויות קודמות

* פנחס שדה: נסיעה בארץ-ישראל והרהורים על אהבתו הנכזבת של אלהים; הוצאת שוקן, 1974; 213 עמ'.

שמונה-עשר השירים של הפואימה "צהריים" כמוהם כשמונה-עשרה מדיטציות, ציפיות ל"רוח", שמוקדיהן הפצים באנאליים כשל-עצמם שכונסו כיד המקרה בארגון-משלוח המגיע באניה לארץ בצהרי יום בהיר של שנת 72. מן התענוג הנאיבי של הנבירה בחפצים ישנים עברו אלה, בזה אחר זה, מיטא-מורפוזה פלאית; החפץ הפך מחפץ חפץ, השתנה כדי אינסטנציה מופשטת, כדי "משהו" שאין להשיגו:

משהו רוכב על גב סוס, חומק בדרכים מאופקות. / מה זה? מי זה? האיש? החורשה? / מעבר מסתורי... (ע' 11)

אף המלים תקצר ידן להקיף את ה"משהו" החומק מן התפיסה. נסיון ההגדרה משתמש במלים והיפוכן: אש ומים (בשיר המסיכה), אור ואפלה (בשיר התקליט):

...חשבתי שאולי המלים / שלנו כוזבות ואינן תואמות דברים, כמו שלולית / נהרות תת קרקעיים... (ע' 24)

מן השיר הראשון, המציג את הפואימה (ה) ציפיה לאניה עם מטען החפצים) במסגרת עלילתית-קונקרטיית, אנו עוברים, ובמפתיע, למעין אודה לפילוסוף-המשורר היווני הקדום אמפדוקלס. ברוח תורתו המיסטית-למחצה מתבסס הלייטמוטיב של היצירה שלפנינו: הסובייקטיביות הרגשית בראיית החומר, האובייקט. האהבה והשנאה הן מצבים פיזיקליים:

שני חלקי ראש בצבע לבנה אדומה / לוחשים זה לזה: ביני וביני / תהיה יום אחד התאמה מופלאה... (ע' 10)

והלאה, בשיר ה"מסכה":

...שני צללים שזומן רצו להיפגש / בגע-גועי לילה, עוצרים נשימותיהם (ע' 11)

חזיון הסובייקטיביות החמרית, חזיון החפץ ה"משיב אהבה", המתאים עצמו להלך-נפש של המאזין לו, כמו שנתגלה כברק כך הוא מתמוסס כערפל. אין להשחית את חווית ההתגלות על-ידי הארכתה. "חושש מנצחון", טוען המשורר. חייבת האגדה להימוג כדי שתישאר אגדה. הכל חייב לשוב למסלולו הגשמי. מעבר לחומר שוב אין דבר מעורר כמיהה:

מלאים הם ברק וצבע למכביר—מכהניי-
מחשבים ועד כוהנים-לאל-עליון.

ש. י.

אבנים לאחר האש

משורר ישראלי העומד אל מול פסל אורפי-
אוס (זה הניצב בגן-הפסלים ע"ש בילי רוז
בירושלים) פותח בשיר במקוטע, בקושי,
כמפוצץ סלעים. מטען של מועקה לא ידועה
שרבץ על לבו זקוק היה לסמל, למוקד של
התרכזות, על-מנת שיגיע לידי התפרצות
פיוטית. ההנצחה-בחומר של המיתוס האורי-
פיאי של השיבה מן המוות, של קריאת-התגר
הפאגאנית למוות, צורמת, דיסונאנטית כב-
יכול, על רקע הרי ירושלים שמנגד.

"לא צמחה בי כל אמונה בתחיית המתים",
מתוודה המשורר "לסיכום". אין דבר שיע-
מוד מול מוחלטותו של הזמן, מול עריצותו
של החומר שפלה-והולך, מול המקרה שהוא
אחד לפל, כמאמר קהלת. ב"אבנים לאחר
האש" יהיה נסיון ההחייאה של מיתוס השי-
בה, של האמונה בחידוש שלאחר הקיום,
מלווה לאורך כל הדרך ציניות וייאוש,
שסופם לאטום את לבו של המשורר.

שלושת חלקי הקובץ ("ויקרא", "אורפיאוס
בגן של בילי רוז", "אבנים לאחר האש")
נקשרים זה לזה כמחזור מקוטע של עונות-
שנה, שתחילתו בקיץ :

אני מפחד לצאת הקיץ / הטל אינו
יורד / והפרחים נמוכים מאד... / לא /
הקיץ הזה / אינו בשבילי... (ע' 10.
ההדגשות, כאן ולהבא, שלי-ב.צ.)

בחלק השני—"אורפיאוס"—מרומו הסתיו
בדימויים של נדידת הציפורים :
...ציפורים מן הצפון / יראות המדבר /
ונסות... (ע' 16)

או בדימויים של שריקת הרוח :
...ורוחות העיר / שורקות דרכו. (ע' 15)
לבסוף, בחלק של ה"אבנים לאחר האש",
נסגר-לא-נסגר המעגל הטבעי של הזמן. מה

* פנחס יסעור : אבנים לאחר האש (שירים);
הוצאת עקד, 1974 ; עמ' 47.

ועדויות בכתב. הנביא הממשל משלים אינו
נצרך למסע בארץ. יש אפוא זיוף עמוק
בספר-המסע של פנחס שדה, מסע שככל
הנראה נעשה במפורש למען יירשם בבוא
העת כספר.

אפשר מאד שטעם מיוחד יש בו בהשוואה
לתיאורי מסעות אחרים מן התקופה האח-
רוגה. בתוך שפע הריפורטאז'ה התיאורית
יש לפנחס שדה הנוסע-המתאָר ארומה מיו-
חדת, חריגה. אבל זוהי מקוריות מדומה שפן
פנחס שדה משתייך לקבוצה גדולה, גדולה
מאד, של נוסעים בארץ-ישראל, שהמסע לא
פיתה אותם לתאר את נופי הארץ ואנשיה
אלא גירה אותם (לעתים קרובות בא המסע
לשם גירוי זה עצמו!) להביע היהורים מיס-
טיים, תיאולוגיים, נבואיים וכו'. אפשר מאד
שהתיאולוגיה של שדה, על אורח-החיים
והאָתוס הנובעים ממנה, היא תיאולוגיה
אותנטית ולא "פזוזה"—אבל מפרספקטיבה
צנועה, המסתייגת מעט מבני-נביאים בשר-
ודם, אותנטיות זו חסרה מקוריות וייחוד
בתוך השפע הגדול של תיאולוגים ובני-
נביאים, שרבים מהם נהרו לארץ-ישראל
במאה הי"ט, לפנייה ולאחריה (וגם כתבו
רשמי-מסע). בסופו של חשבון, מוטב לח-
זור אל אָבילאר וברנאר מקלירוף. התפאורה
ההיסטורית שלהם מתאימה יותר ואותנטית
יותר.

מכל האמור יש להבין כי "מסע" אין ב"נסי-
עה בארץ-ישראל". "היהורים על אהבתו
הנכזבת של אלוהים" יש ויש—ומי שאינו
מכיר את התיאוסופיה של פנחס שדה יכול
לפגוש בה כאן לראשונה, כשהיא משולבת,
כרגיל, בהרבה נרקיום, בורות, רוח נבוי-
אית אפוקאליפטית, א־הומאניזם ודטרמיניזם
קשוח. מבקר בן-בליי-שם אין לו אלא להציע
כאן לקורא הנבוכ כי אחרי ששיקע עצמו
בראציונליזם הקרויאני, שהיה לשעה קלה
אופנה אינטלקטואלית, ישפוך על ראשו צו-
ננים בחברת התיאוסופיה של שדה, ומשם,
כדי להירגע, יפנה אל עולם הטכנו-פואטיקה
של מר אבידן (או בסדר הפוך). אחרי כל
אלה שוב לא יוכל איש להטיח כנגדנו
שקרתנים אנחנו וחינו אפרוריים, שהרי

שירים בתוהו הגוף

שירתו של יהודה שביט, המופרת לנו זה כמה וכמה שנים, יש בה יסודות איתנים ומשובחים של מקוריות, ייחוד, ראשוניות, פיקחות ועומק מחשבה, ויש בה, ללא ספק, תוכן מסוים שנאמר ונמסר. זה היה טיבה מאז, אלא שבקובץ האחרון, "שירים בתוהו הגוף", הופכים האמצעים את הקרביים (כוו"נתי לקרבי השירה...), הם הופכים להיות התוכן...

קריאתם של שירי שביט האחרונים מעוררת לרגעים הרגשה ברורה כי לפניך מה-דורה מורחבת של "זו ארץ", מוסף "העולם הזה" לסאטירה שיש בו אחוז נחמד של סאטירה מעולה ואחוז ניכר של נסיונות-נפל והתחכמויות-שווא: "זל שקוע בשמיים כמו בבוץ / שומרי משקל חיו מרימים ידיים / רוצים להוציא עוד ועוד" (ע' 17), או "הצבע הוא ההמשך ההגיוני של הסולם" (19).

אין לשלול, תלילה, יסודות סאטיריים בשיי-רה. ובכל-זאת דרך השימוש בהם, וכמות השימוש באמצעים הללו, הופכת את רוב השירים בקובץ לפארודיות על שירים, למה-תלות פיליטוניות הגובלות בז'ורנאליסטיקה. הנסיון למשוך את הסאטירה עד-אבסורד הור-פך מגוחך במקרים רבים, במקרים אחרים יש נסיונות לומר דברים פשוטים מאד, פשו-טים כל-כך עד שהם כמעט נסיון לתעתע: "הצדף מודד את הים / העלה מודד את הרוח / אהבה אינה מודדת" (השיר "אמי-רה" במלואו, ע' 30).

האמצעי המצוי ביותר של יהודה שביט לע-שיית השיר הוא חכמות לשונית, הוצאת ביטויים ופתגמים מפשוטם השיגרת והפי-כתם על פיהם ("אבל בידי עצמו הוא שיי-רות / בערימת המחט של חיו"). לעתים הדימוי הפשוט הוא החומר שממנו שביט קורץ שיר: "כלהב עולה על גדותיו / הוא נשפך השמימה / ורק ציפור קטנה אחת / חוזרת משם לאדמה / למלא את מקומו"

פירושו של היפוך הסדר בין חורף ואביב?
...באביב / גדלים מתחתן / רסיסים של
חרצית / ובחורף, / לאחר גשם דו-
מע, / מבקיעה רקפת אישונן. (ע' 35)

ובסוף החלק השלישי:
ארבע העונות / הייתי מוזג /
ומשתפר לרוחות... (ע' 40)
אורפיאוס נקלע מלכתחילה לעולם שסדריו
לוקים בדו-ערפיות. זרותה של בשורת השי-
בה מן המוות מוכנה, אפוא, מראש, גם נדונה
מראש לכשלוך:

...כי איש סרוח על יצוע; / עיניו קהו /
בזרות נועלת. (ע' 3)

וכמו שנשורה אט-אט, ונקטעה בסופה, תמו-
נת הסדר הטבעי, המחזורי, של היקום, כך
נרקם והולך סיפור התלאות של אורפיאוס.
הלה—ניצול מלחמת-מדבר אכזרית—ספק
שב, ספק נקלע לארץ נושבת:

...לנוס... / מבין החולות השפוכים / שהד
לא ישיבו (ע' 7)

תמונת השאול היא תמונת המדבר. יובש
פירושו מוות, ומים פירושה חיים. בגידתה
של האשה מצטרפת לתמונה של ידווי חלוקי
אבן אל נחל-אכזב. השב-הזור אינו נתקל
אלא בשערי עיר נעולים, בתריסים מוגפים
וברחובות שוממים מאדם.

הרי ירושלים / מחמירים: / השערים /
ננעלים מקדם... (ע' 18)

או:
עובדי האל / כבר הגיפו / התריסים...
(ע' 19)

היות השיבה למועקה, למיטרד; אי-האפש-
רות לשוב מלשוב, הכשלוך הטוטאלי שאף
במוות אין בו מסתור—כל אלה מתפרצים
בדיאלוג ("ה"אלתרמני") שמכיל החלק של
"אבנים לאחר האש". מחזוריותו הפגומה של
הטבע נתחלפה במחזוריותו השלמה, המחור-
שבת היטב, של הסבל. "...חפשי אהיה להס-
דיר את מיני הצער שורות שורות", מסכם
אורפיאוס שהיה כבר לפרומיתאוס כבול:
...מדי ערב / עטים הלילות / עד בוקר /
ושוב / פנויות הדרכים / לפאבים /
הדוחקים / להגיע. (ע' 45)

* יהודה שביט: שירים בתוהו הגוף; הוצאת עקד, 1973; 90 עמ'.

אך עיקרם לו לעצמו. והן אמר עוד דוסטוֹ-יבסקי שהכותב חייב לדאוג לכך שהקורא יבין אותו. אמור מכאן: ההבנה מוטלת על ה"קומוניקאטור". במקרה שלפנינו, חרף מאמצים קשים, נמצאה השירה פתאום חוויה של פתרון תשבץ. אתה עוסק במיכניקה, בבלשות (מהפתאום הדימוי הזה, האסוציאציה הזאת?), אתה מפשפש בזכרוןך הפיזי, הספרותי, הגיאוגרפי, ההיסטורי, שמא משם יבוא פשר לרמזים... ואולי חידה אינטלקטואלית היא, אלא שאם כך הדבר ממילא היא מקפחת מיד ממד של שירה.

יש לו לשלמה לאופר עושר רב של דימויים, ואם גם פה־ושם נפתרות כמה חוליות בשרשרת אין אנו רואים עולם שלם מבין הפרטים. ובכל־זאת, ככל הנראה, זהו עולם קיים. ואולי דבר זה כשלעצמו יש בו כבר משום הישג, שהרי תכופות כל־כך אנו קוראים שירה שבה הרמיזה והאסוציאציות האישיות־הפרטיות אינן מחפות על שום דבר. פה, על־כל־פנים, נראה בעליל כי אכן יש "דברים בגו". יש איזו מין אמת כללית טמונה בעומק, או מאחור, והיא חבויה בנפשו של לאופר, שהחליט להתעלם מן הקורא.

עם זאת הרי הדימויים והאסוציאציות, חרף עשרם במראות ובצבע ואף שאין להם גבולות של זמן ומקום, מוגזמים תכופות לכדי גרוטסקה במקום שלא נתכוונו לכך: "המלכה פשתה ובעטה. רחצתיה / במפל אור / בבתי־שחיה קיננו עיני / שנקבתי במצחי. / הביאו לי מלך צוותה, צחור כוויקינג / אפור כוויזר / ורקב בלבן" (ע' 16).

יש בשירים כלבלבים כחולים (28) וכלבים ירוקים (15), וקשה לעמוד על ההבדל המהורתי העמוק ביניהם. כך גם סתומים הם ביטויים כגון "שערי נפל כציפור ממוטטת" או את השיר "זרועי" (בשלמותו): "בתחילה על שידה נחה / מקמטר עתיק־הוצאה / רוחצה בעלים ואפרים / זרועי. / על מיטתך הוצעה, רקומת עפר / פרומת אצבעות / קרמה סיבי פשתן / לדעתך" (ע' 27).

השיר הטוב שבקובץ הוא, לדעתי, השיר "הביתה", בו מצליח המשורר לבנות עולם אחיד לדימוי, לתודעה, לאווירה.

(ע' 10). הגרוטסקי שבדימוי הראשון נעשה גרוטסקי עוד יותר בדמות הציפור הקטנה, השימוש בניגוד כאמצעי, מפתיע, מגוחך, והשיר מסתיים בגולת־הכותרת של הגיחוך—האפשרות שציפור תמלא את מקומו של ההר. יש אולי מי שירצה לחפש ולמצוא בשיר זה משמעות נשגבת. יש מי שיראה כאן רק אחיות־עיניים שעל־פני השטח.

בעיה אחרת היא ראיית המשורר את עצמו. הדימוי־העצמי שלו נקלע, בלי כל איזון, בין חשיבות־עצמית מנופחת להתבטלות־עצמית מגוחכת. עצם ההתעסקות המרובה בעצמו כאפסי־אפסים ועפרי־הארץ מעוררת חשד שבעצם אין פיו ולבו שווים. ממה נפשך: אם אמנם כה מבוטל הוא בעיניו, מדוע הוא מצדיק התעסקות מרובה כל־כך בעצמו?

לסיכום: אהבתי את יהודה שביט כאשר ידע את האיזון בין השיר לאמצעי השיר; כאשר בחר את האמצעים להכנים; כאשר ברר בין שיריו את אלה המעוררים בקורא תגובה, סקרנות, מחשבה. השירים האחרונים (להוציא בודדים מאוד בקובץ) מעוררים יותר תגובה של התנגדות. מי שאינו מכיר את שיריו הקודמים של שביט עלול לחשוד כי לפניו תרגיל אינטלקטואלי בהור־לכת־שולל, בסגנון חקיני שבין אבידן ל־עמיחי: "זרע הסביון נבט באיש הסבוני / מבעד לקצץ הסמיך של אהבת עצמו / בוקעים חושיו".

הצהוב חודר לירוק

כשרוגשים הזמנים עולות שוב שאלות—ואולי לי ספקות הם—בדבר מקומה של השירה. וכל קובץ חדש, ובפרט כל שם של משורר חדש, מעוררים תקוה, או צל תקוה תמימה: הנה אולי תנשב רוח חדשה ושוב נדע על שום מה השיר ולשם מה השירה.

שלמה לאופר מפרסם בקובץ זה ארבעים שירים משלו. יש בהם הרבה (ועוד אפרט),

* שלמה לאופר: הצהוב חודר לירוק (שירים); הוצאת שי, ירושלים, 1973; עמ' 48.

תמנוני וול-סטריט וטקסאס. דומה כי מתוך התרכוזות בחידוש התיאורטי שבניתוח זה של מבנה התאגיד הבוגר יש בספרו של גלברייט מעין התעלמות שבהיסח-הדעת מתפקידו של התאגיד היזמי בחברה בת-זמננו כאילו כבר זכה תחום זה לטיפול נמרץ ודקדקני ביותר. תאגידיים אלה, מודה גם גלברייט, עדיין לא עברו מן העולם, ובצד החברה התעשייתית האחרת הפועלת מחוץ למערכת ה"טכנו-סטרוקטורה" פועלים גם המונופול והבנק ה-עוסק במימון והשקעות. יחד עם זאת, הואיל וההתרעה על "זאבי וול-סטריט" עודנה הלך-מחשבה מקובל, יש חשיבות רבה בהבחנתו של גלברייט בין שני חלקיה של המערכת התעשייתית הטכנולוגית.

בעיקרו של דבר מפתח גלברייט את התיאור-יה החדשנית שהעלה ג'יימס ברנהם בספרו משנת 1941, "מהפכת המנהלים", אשר הצביע על דעיכתו של הקאפיטאליזם הממוני, בו אדם אחד, או משפחה אחת, שליטים בהצבר-הון עצום ומושלים בעזרתו בחברה וברשויות המדינה גם יחד והם למעשה שליטיה האמיתיים מאחרי הקלעים, בניידמותם של הפוגרים והרוטשילדים שידם כפל. עלייתו של מעמד המנהלים כקאסטה מודרנית רחבה ורב-תאים, המתקיימת כחברה בעלת נורמות וטכסים משל עצמה, כפיראמידה חברתית סגורה ואוטונומית, תוארה בהר-חבה גם בספרו של ואנס פקארד, "אל פסגת הפיראמידה".

כיוורו של הקאפיטאליסט עז-המצח, המנהל המודרני הוא איש של קבוצה ולא פרימאדונה אינדיבידואליסטית. אין הוא מיצגם של בעלי-המניות. האגדה כי הקאפיטאליזם נעשה שוויוני יותר לפי שהפעלות על החברה הגדולה נתונה להלכה בידי אלפים רבים של בעלי-מניות המיוצגים בוועידות שנתיות ובמועצת-המנהלים הרחבה היא, כמובן, אגדה לתמימים. ניהולה של החברה הגדולה והמורכבת בעידן מסובך ומורכב כשלנו הופך את בעלי-המניות לפיקציה. אך מצד שני המנהלים אינם רודנים כל-יכולים. הם תלויים בשרשרת ארוכה של ייעוץ ופיקוד המורכבת מומחים שונים בתחומים שונים, ובמערכת

ב"שיר מוזר" מספר לנו שלמה לאופר על "משורר אחד כתב שיר מוזר על דמיון / הנמצא בהלם". האם התכוון לעצמו? הצהוב החודר לירוק (כבכותרת) הוא דימוי פשטני, המעיד על מות הפיריון, או תחילת המוות והקמילה של הפריחה. זהו נושא שחוזר בשרי-רים, וגם הוא-אולי בשל צבעוניות הדימוי והליכוב של הדימויים-אינו משכנע לחלו-טים. כלומר: אין החזון הרעיוני הקודר עולה בקנה אחד עם דרך השיר שיש בה שמחת-עשייה, והנאת יצירה בעצם הרכבת השיר.

צ. ג.

המדינה התעשייתית החדשה

ג'ון ק. גלברייט פורץ לתחומה של המחשבה הכלכלית ברעננות מחשבתית רבה תוך הצלפה שנונה ואירונית על ימין ועל שמאל: בפלכלנים השמרניים והניאו-קיינסיאנים כמו בפלכלנים המארקסיסטים ובראדיקאליזם ה-וולגארי. התיזה העיקרית של הספר היא שהכלכלה המודרנית שוב איננה הכלכלה הקאפיטאליסטית בה מושלים "הברונים השודדים", היוזמים הגדולים שהשתלטו על כל-כלתו של העולם המערבי בכוח הריכוז העצום של ההון שבידיהם ובמונופוליוזיה של מיג-זרים רחבים של השוק. גלברייט דן ב"תא-גיד הבוגר", שהוא הצאצא המפותח והשונה בתכלית של התאגיד היזמי ה"קלאסי". אם התאגיד היזמי הוא בניידמותם של העידן הפיאודלי, של הנסיכים ההרפתקנים ותאבי-הבצע שהתגלגלו למשרדי הבנקים הגדולים, הרי התאגיד הבוגר הוא בניידמותה של הביו-רוקטיה המדינית המתפתחת בעקבות ימי הביניים. עורך-הדין נוטל את מקומו של האביר על הסוס. המנהלים-הפקידים האלמוניים, האנשים בחליפות האפורות, באים על מקומם של רוקפלר-האב, מורגן ושאר

* ג'ון ק. גלברייט: המדינה התעשייתית החדשה; תרגום: אהרן אמיר (מן המהדורה השנייה שנערכה מחדש ע"י המחבר); עם עובד/אפקים, 1974; 431 עמ'.

כן, ביסודו של דבר, אף שהטכנוסטרוקטורה של התאגידים הבוגרים שונה במהותה וב-יעדיה מקבוצת התאגידים היוזמים, הרי תוצאת פעולתם בחברה ובמדינה עשויה להיות זהה. בשני המקרים כאחד לא האינטרס הכללי של החברה ולא אידיאות חברתיות עומדים לנגד עיניהם של בעלי הכרה זו של בכורה אלא אינטרסים פרטיקולאריים. וגלברייט—ליברל ראדיקאלי ואופטימיסט, בסופו של חשבון—איננו מאיר את עינינו כיצד תוכל המדינה, המונעת, במקרה הטוב, על-ידי שאיפה לתיקון החברה, להתגבר על מכשולי הטכנוסטרוקטורה והתאגידים היוזמים כאחד. "המדינה התעשייתית החדשה", אף שארכני יצא מתחת ידי מחברו וגדוש חזרות על עיקרי הדברים, שייך למסורת המרקסיאנית מבחינה אחת לפחות: גלברייט אינו עוסק באידיאולוגיה או ברקימתו של חזון אוטופי ואף לא בבקורת מוסרית טוטאלית על החברה הקיימת. "המדינה התעשייתית החדשה" מבקש, כמדומה, להיות מהדורה רעננה של "הקפיטל" בהיותו ניתוח של החברה הקיימת שהתפתחה מכוח תהליכים פנימיים, שמרגע בואם לעולם אין עוד בכוחה של החברה להחזירם אחורנית; הישועה מעוגנת אפוא במהותו של המבנה התעשייתי הקיים ולא בשלילתו או בניפוצו.

ש. י.

נהר פרפר —

משירת סוריה ולבנון הצעירה

אנתולוגיה זו של שירה ערבית מודרנית בתרגום עברי, שיצאה לאור בשנה האחרונה, נראה שעקב מאורעות השנה החולפת לא זכתה להתעניינות ולתגובה רחבה ככל שהיא ראויה להן. תמוה הדבר שאף שתשומת לבנו מוסבת בהתמדה אל הארצות הערביות השכנות אין הספרות הערבית בת-זמננו מוכרת לנו, והיא נשארת נחלתם של ישראלים

* ששון סומך (עורך ומתרגם): נהר פרפר (משירת סוריה ולבנון הצעירה); ספריית פועלים, 1973; 68 עמ'.

כזאת אין להבחין בין מקבלי-ההחלטות לבין דרגי הייעוץ השונים. מי למעשה קובע את טיב ההחלטה — מספקי הנתונים, הידיעות התחשיבים וכו' או חברי-האנשים הקטן המחליט דעתו של מי לקבל על פי הידיעות מהן הוא גזון, ובלי שיוכל בעצם לבחון את טיבן?

מן התיזה על אפיו של המערך התעשייתי הטכנולוגי המודרני, על קיומה של ה"טכנוסטרוקטורה", נגזרות שתי תיזות-משנה לגבי מהותה של הטכנוסטרוקטורה והדרך בה היא מתפקדת בכלכלה ובחברה. ראשית, גורס גלברייט, הטכנוסטרוקטורה אינה פועלת לפי הכללים המקובלים והגושנים של כלכלת-השוק. לפי כללים אלה גם המונופול היוזמי הגדול ושלוש-הרסן ביותר מציינת, בסופו של חשבון, לגזירת היד הנעלמה—אותו יציר דתי מחולן העוסק לא בענייני גורל ונשמות אלא בסחר-חליפים (שאותו הביא אדם סמית לעולם)—לכללי ההיצע והביקוש של השוק והצרכן, אשר בהמוניו תמיד יהיה חפשי, בסופו של חשבון, די-הצורך לקבוע מה ברצונו לקנות וממי. ואין זה, כפי שסובר רים הראדיקאליים, שהפרסומת המודרנית הורכת כפייתית יותר מכל רודנות ואונסת את הצרכן לקנות הכל כדי להניע את גלגלי הייצור הגבוה, שאם יעמדו מלכת יקרוס המבנה התעשייתי תחתיו בשואה גדולה. הטכנוסטרוקטורה אינה כפוחה לכללי השוק שהרי מסוגלת היא לקבוע את כלליו.

ושוב: אין שאיפתה כשאיפת התאגיד היוזמי, "למרב" את הרווחים, לאגור הון פיננסי ובעלות על אמצעי-ייצור עד כדי חניקתה של החברה. התאגיד הבוגר אינו מעוניין למרב את הרווחים. לא זו תכליתו. עיקר תכליתו לשמור על האוטונומיה של הטכנוסטרוקטורה כתת-חברה משוכללת, למנוע התערבות של המימשל מכאן ושל בעלי-מזון מכאן. האוטונומיה היא תכלית החיים וצו-החיים של הטכנוסטרוקטורה. מעורבותה בחיים הפוליטיים לא באה להבטיח רווחים אלא להבטיח אוטונומיה זו שלה, שהיא מצדה קשורה בהמשך המדיניות הלאומית של הפיתוח הטכנולוגי, החימוש וכו'. אם

נראה כי השוואה ביניהן עשויה להפרות הדדית את חקר שתי הספרויות. בחירת השירים היא, כהצהרת המתרגם, אי-שית בהחלט, אך מכוונת היא להסיט את תשומת-הלב מן השאלה השגורה אצלנו ב-יחס לסופרים ערבים, כלומר יחסם לסיכסוך הישראלי-הערבי, ולהראות שאין זה בחזקת נושא יחיד לשירה הערבית הצעירה. יש גם תימאטיקה אחרת, אם מתחום עולמו הפנימי של המשורר ואם מתחום הווית החיים הסור-בבת אותו. כדברי המתרגם: "ייתכן שאנתו-לוגיה זו תהיה בבחינת הפתעה למי שהורגל לחשוב על העולם הערבי, על תרבותו ושיי-רתו, כעולם בעל דפוסים אחידים, מוגר-ליתיים, ובלתי-משתנים. אמור מעתה, זהו עולם המזמן לך הפתעות ככל שאתה מרבה להכירו" (מן המבוא).

מלאכת התרגום עשויה אמנם כהלכה ומצלי-חה לשמור על איזון נאות בין נאמנות למקור הערבי והרקה ללשון עברית רהוטה וקולחת, שאין ריח מלאכותי של "תרגום" נודף ממנה. בכל-זאת נראה שאין התרגום נקי מאותה תפיסת-תרגום השגורה אצלנו בתרגומים מ-ספרות יפה, לפיה מגביהים כמעט מיד את הלשון העברית כשמריקים אליה יצירת-ספ-רות, משל כאילו ראויה ספרות שתיתרגם ל"לשון נאה ומכובדת" אפילו תהיה לשונה במקור פשוטה ויומיומית, ואף אם תיוקק במתכוון לרבדי לשון שונים. תפיסה זו מור-תרת אפוא על מסירת חלק רב-משמעות של היצירה, והיא נמצאת בשלמותו של התרגום. השירים במבחר שלפנינו כתובים במקורם ערבית פשוטה ויומיומית, נקיה ממליצות וארכאיזמים (אם גם יוצרת עושר פיגורא-טיבי רב). המתרגם ראה להשתמש בצורות מקראיות ומשנאיות כאקויוואלנטים, כגון: "שעולך מני סמטאות / גליך מני נהר / פסליך מני כיפרות" (ע' 32); "בבית המלון הגדול שלהיסטוריה" (ע' 32); "לקול שירתם שלשועלים" (בערבית: "עלא נשיד אלת-עאלב") (ע' 48); "מלאתי מרץ" (ע' 32); "קטרתה חוטפה את כל-כולי. / עפה היא / אלי מולדת" (ע' 15), או בהגבהה מליצית כגון: "שם ריח המוות עלה באפי" (ע' 38).

מעטים בלבד, רובם אנשי-ספרות "משוגעים לדבר". בכך נעלמים מעינינו דווקא אותם גילויים חיוביים ומעניינים של התרבות הער-בית, שעשויים היו לשנות דימויים נפוצים המוחזקים אצלנו בלתי-מעוררים. מעניין יהיה לגלות שהספרות הערבית מתלבטת בב-עיות ספרותיות דומות לאלו של הספרות העברית (למשל, בתחום לשון-הספרות, הת-יחסות לספרות העבר ולספרות המערב, יחס-גומלים בין מערכות ספרותיות ועוד), ולהש-ות את הנסיונות השונים להציג ולפתור בעיות אלו.

אמת: המחסום הלשוני מונע מן הקורא הישראלי גישה ישרה לספרות זו, והריהו נזקק לתרגומים. כבר בשנות ה-20 החלו לתרגם לעברית יצירות ספרות ערביות, אך רק בשנים האחרונות חלה תנופה ממשית בתחום זה והופיעו כמה וכמה תרגומים של יצירות פרוזה.¹ לא כן בשירה. יבול תרגומי השירה דל ביותר והוא מצטמצם בעיקר בשתי חוברות של "קשת" שהוקדשו לספ-רות הערבית ובהן הובאו עשרות שירים ערביים מן השנים האחרונות. מכאן החשי-בות הנודעת לכל תרומה נוספת בתחום זה, ויש לקדם בברכה מבחר זה, "משירת סוריה ולבנון הצעירה", המתוכן בידי ד"ר ששון סומך, אחד המתרגמים המעולים מן הספרות הערבית לעברית, לבד מהיותו מחוקריה של ספרות זו.

האנתולוגיה "נהר פרפר" כוללת מבוא על התפתחות השירה הערבית המודרנית בסוריה ובלבנון, וכמו מאליה עולה ההשוואה לתול-דות הספרות העברית החדשה. שתי הספרו-יות צמחו מתוך התמודדות עם מורשת עבר ספרותית קאנונית מכאן ועם ספרות מערבית מכאן, תוך כוונה להפיע מציאות בת-הזמן באמצעים פואטיים מתאימים. המחקר הספ-רותי עוסק בשתי ספרויות אלו במנותק, אך

¹ ראה מאמרו של ש. סומך, "ספרות ערבית בתרגום עברי", מחקרים בערבית ובאסלאם, אוניברסיטת בר-אילן, המח' לערבית, רמת-גן תשל"ד.

לפחות באותה מידה של צדק אפשר היה לומר זאת על קירקגור. הנה אדם שהתנסה בייסורי-נפש מיוחדים-במינם, ובהיותו פילור-סוף מאומן היטב באסכולתו של הגל מצא לו כלי-ביטוי מיוחדים ומקוריים—וכה גדול עושר מחשבתו עד שאפילו סקירה שיטתית (ומטבע הענין, בהכרח יבשה-ביחס) המצויה בספר זה עודנה שובה את הלב. הקטיגוריות של קירקגור—האסתטי, המוסרי והדתי—אינן נתמכות על-ידי טיעונים בעלי תוקף כללי, אך הן פותחות לרווחה אפקים חדשים בראיית חיי אדם. אין השאלה כאן האם הדברים מוכחים אלא האם יכול אתה לחיות בהתאם לזה.

ויפה שכך יישארו הדברים. כך עולה בעליל, כשאנו פונים אל תורותיהם של הוגים אחרים הנדונים בספר זה. מסופר, למשל, איך לעת זיקנה מצא הרמן כהן צורך בדת, ואיך "הכניס" את הדת לשיטתו. אם מדובר בשיטה הרי, מן הסתם, רוצה היא להיות אמיתית באופן כללי, אך לשווא נחפש את הטיעון המבסס אמת כללית כזאת. ועוד באותו ענין: פרופ' ברגמן מביא תיאור מפורט של הגותו של פראנץ רוונצווייג, אך שוב יקשה על הקורא למצוא בסקירה זו משפטים שיהיה חייב לקבלם מכוח הטיעון ההגיוני. לכל היותר, נוכל לומר: כך חשב רוונצווייג, ואנו לא כך חושבים. אין במחשבה מסוג זה אפילו אתגר להפרכה. הוא הדין לגבי דברים המובאים בשם רוונצווייג או בובר. דברים אלה שובים את לבו של הקורא, או שאינם שובים אותו—ובזה, בערך, נגמר הדיון הפילוסופי.

אך לא לגמרי. וכאן אין לנו אלא ללכת בעקבותיו של המחבר. ברגמן לעולם הריהו ער לסכנה שסוגי חשיבה כאלה, עם כל שהם מושכים ומרגשים את הלב, ביסודם הריהם אי-ראציונליים. בעמ' 3—52 מזהיר ברגמן במפורש את הקורא לבל ייסחף אחר דברים שאין להם בסיס ראציונלי. שוב ושוב בהמ"שך הספר הוא מעיר הערות בקרתיות מאותו ענין: שהאמת לא די לה שתהיה יפה אלא צורך הוא לה שתדע לעמוד בפני בקורת ראציונלית.

בעוד שבמקור הערבי כתוב: "שם הרחתי את המוות" ("שממת אל-מות פיהא"); "שרגלו דרכה בכל אתר", לעומת המקור הערבי: "שביקר בכל מקום" ("זאר ג'מיע אל-אנחא", ע' 48).

אך אלה פכים קטנים הם הנראים בלתי-חשובים לעומת העובדה שהתרגום מהימן ונות לקריאה, ובעיקר—מצליח לעניין את הקורא העברי בחוויית-שירה בלתי-מופרת זו. אולי הוכחה נאה לחשיבותו של מבחר זה ולהצלחת משימתו היא שיר מאת מאיר ויזלטיר, בשם "חתום בבקבוק", שפותרת-המשנה שלו "למקרא 'נהר פרפר', אסופתו של ששון סומך משירת סוריה ולבנון הצעיר" רה, ספרית הפועלים, 1973². הרי זו מעין הידברות.

הפילוסופיה הדיאלוגית

יותר ממחציתו של ספר זה מוקדשת לקיקר-קגור ואילו שאריתו דנה בפוירבך, שטירנר, אבנר, רוונצווייג, הרמן כהן, רוונצווייג וכו'. במרכז הדיון עומד רעיון אחד וחשוב: שבתוך הפילוסופיה הקלאסית, שעיקר עניינה להבין את העולם, לא נותר מקום ליחיד על כל פרטיותו, ומכל שכן לא ליחס המיוחד שיכול להתקיים בין אדם לאדם ובין אדם לאלוהים. רעיון זה נכון הוא, ללא ספק, אולם לא ברור מה מעמדו או מה אפשר לעשות בו בתחום המחשבה. הרעיון אינו אלא מין זעקת כאב שבלב, אשר רק הכואבים אותו יכולים להגיב עליה באופן הנכון, כלומר בהיעשותם הדלועקה. איך שופטים אפני-חשיבה אלה?—לפי יפי הזעקה, לפי עושר גזניה, ובעיקר לפי כוח-המשיכה שלה לכל שומע ושומע.

ניטשה (שאינו נדון בספר זה) העיד פעם על עצמו באמרו: "אני הפסיכולוג הראשון".

² גליונות שירה / גוג, מס' 2.

* ש.ה. ברגמן: הפילוסופיה הדיאלוגית מ-קירקגור עד בובר; מוסד ביאליק, 1974; עמ' 283.

תוגה במשעולים

מעל פקסימיליה אותנטית של חתימתו, מת-
 נוסס בשער האסופה שלפנינו תצלום כובש-
 לב של המשורר גופו: שפתיים דקות, מפיי-
 קות תום-אמונים, מצח גבוה, שער מקליש
 קימעה, מבט עגמומי מבעד למשקפיים שחרי-
 רות-מסגרת. מעל לתצלום, שיר-פתיחה הבא
 לשמש כעין מוטו; שמו "פלך לך יגון" ושיר-
 רותיו שמונה במספר ("שביסי היגונים /
 מתבדרים בצאלי יום / שבע הינומות נוש-
 אות בחובן קינים / ציפירני עיט פרסי נקם /
 גלגל חמה מפורר / לבנה ענוגה מאוננה /
 שית וחרולים בצוואר משורר / נטף דם אדם
 שאננה"). מעבר לדף זה עצמו, הקדשה
 רחימה "לאבי רחימאי", הוא מר משה צבי
 שפירא נ"י, המתואר במתקלשון כ"יפה נפש
 ומחונן במעלות הרוח, / משושלת מלכות
 בית דוד המעטירה / והידוע בכינויו בשם
 'חוג'ה-מוסה' בפי ערביי הצפון", ולפיכך אכן
 לא נתפלא יותר מדי על כי "מעיין שירה
 זו לו נתונה".

בסך-הכל, ייאמרו הדברים מיד בלא עקיפים,
 "תוגה במשעולים" (קובץ-בכורה למחברו?)
 הוא ספר שמח; וזאת על אף חריפותה של
 התוגה המחלחלת בו ועל אף סביכותם, המופ-
 לגת לפעמים, של ה"משעולים" עצמם. מתוך
 התנסות חוזרת ובלתי-אמצעית יכול הח"מ
 אפילו להעיד כי נדירים הם הטקסטים ה-
 שיריים היאים לקריאה במושב-רעים, בחוג
 מצומצם, יותר מאלה המכונסים בספר שלפ-
 נינו, ובלשון העברית, לפחות, לא רבים
 הכתובים שקריאתם בקול—בהטעמה הנכונה
 וברוחי-הגשימה הנאותים—עשויה להצהיל
 יותר את רוח המאזינים (ולהפריע יותר את
 מנוחת השכנים).

אכן, בטרם ניפנס בעבי קורתו של מר שפירא
 (קווים לדמותו, כאיש חי ומחיה, נמצא על
 גב הכריכה לאמור: "משורר בעל מעוף /
 אשר לו תושיית לשון... / ...תמלילן זומר

ספר זה ישמש ספר-לימוד בעברית לתורותי-
 הם של הוגים אי-ראציונליסטיים, ויש לברך
 את המחבר הדגול שנתן לנו ספר-לימוד כזה.
 עם זאת חשוב שנזכור כי ברגמן הוא ראש
 המזהירים אותנו שתורות אלו אינן תחליף
 לפילוסופיה.

ג. ו.

בשפתיים נשפתי חושך לגוף

זהו קובץ ראשון למשוררת צעירה, שעוד
 קודם הופעתו הוכתר בפרס ספרותי (פרס
 לספרות לזכר מתי כץ). מתוכו מצטייר לנו
 קלסטר-נפש מעורר עניין וסקרנות, שאם גם
 דומה כי צילו וחשפתו מרובים מאורתו הנה
 ביטויו ומסייעי ביטויו ראויים לשבח.
 שיריה של גבריאלה אלישע כולם מעוטי-
 שורות—מהם בני שלש, ארבע או חמש שו-
 רות וארכניים שבהם מונים כתריסר שורות—
 וכולם חסוכי כותרת ושם. אף השורות עצמן
 מלותיהן ספורות. מה שהיא מחסרת במידות
 האורך והרוחב, מה שהיא מחסרת לעתים
 גם בבהירות התחביר וב"קוהרגטיות", היא
 משלימה, כביכול, במיתח פנימי, בדחיסות
 אסוציאטיבית ובמשהו שאולי אפשר לכנותו,
 מאין הגדרה תואמת יותר, "הידוק" החוויה.
 דוגמה משכנעת הוא שיר בן 6 שורות, בע-
 מוד 10 של החוברת הדקה, הרבועה, אשר
 שורתו האחרונה היא גם שהעניקה לקובץ
 כולו את שמו ה"חשוך", שם פלאסטי וסוגס-
 טיבי כל-כך:

חם פתאום עד בוא קור וקודם לחום

לא ראיתי אהבה כמה כליון—
 עוד באמרי חתיכות-מלים
 מלוקטות עיניים לכודות
 בשר קרוע בגוף אשה חשוך

בשפתיים נשפתי חושך לגוף
 "חושך לגוף" הוא הריגעש קטן, יורק כוח
 קמאי וכמין יופי שוקק, מיוחם, מורתח והר-
 סני. זהו כשרון מעורר-תקוה, תובע-אשראי.
 מ. ח.

* חיים ש. שפירא: תוגה במשעולים (שי-
 רים); הוצאת אל"ף בע"מ, תל-אביב, 1973;
 160 עמ'.

* גבריאלה אלישע: בשפתיים נשפתי חושך
 לגוף (שירים); סימן קריאה, 1973; 47 עמ'.

הבה נפסע איפוא כברת-דרך בעקבות המִ-
שורר ונקרא :

בלוטי ניב אגוזות טרק / פצפצות קלופות
הפצחין / תלעסין שרשי ירק / חוליות
הנצחין //

זמומת נסר היערין / אגודות פלאין בתנִ-
בחה / עפֵאי גפף ביכורי נעתרין / מערו־
מות שרף נקטורת ירותה...
וכו' וכו'.

ועתה, להסברים. אם כן :

בלוטי ניב... היער משחק עם בניו והללו
הם אגוזיו. לפלוטים שפה משלהם ובסערת
הדיבור נושרים האגוזים והקליפות פוצחות
קולן בשיר. שרשי הירק עוסקים בלעיסה
והם משמשים את נצח הזמן.

טרק (הדלת נטרקת) נסגרת עלי בכוח.
פצפצות (מלשון פצצה) הפצחין : פצח,
פעולת הפיצוח.

תלעסין : לעיסה. הנון הסופית להדגשת
הלעיסה בעיצומה.

בהישען על קפיי־עזר כעין אלה יוכל הקורא,
בלי ספק, לעשות דרכו—בהחלטה נחושה,
ובעונג גובר והולך, מוזיקלי ורעיוני כאחד—
עד עמוד 160. עד תום התוגה וקצה משעור־
ליה.

לסיום ראוי גם להעיר כי כל שיר מעוטר
רישום חגיגי ועז־ביטוי, וכי כל "הרישומים
רושמו בדימויי המשורר". וכדי לסיים את
הסקירה בנעימה תכליתית, ראוי גם למסור
כי כל שיתקשה להשיג ספר זה—שכוחו עמו
לאמץ ברכיים כושלות בימים אלה של רפיון־
רוח—יוכל לפנות במישרים אל הוצאת
"אלֵף", רח' נחמני 49, טל. 612003, הל־
אביב, ומן־הסתם יבוא על סיפוקו.

י.ע.

חבר מבצע / ומיסד 'להקת הקונכיות' / להקת
זמר מקורית משופעת / באוכמניות", ראוי
שנלקט, כאשר יעלה המזלג, כמה מובאות
מדברי ההקדמה ("סיקורי מבוא")—הקובעת
ברכה לעצמה והמופנית אל "קוראים נאו־
רים"—שבלעדיה אמנם תהיה הפסיעה במש־
עוליי־התוגה קשה יותר מכפי מידת ההכרח.

"בעלי שירי אלו נתכוונתי כוונה להעלות
העוויות אנושיות בתחומי ההרגשה הפנימית
המודעת והלא מודעת כאחת... עלים קמוטים
ונבולים מצעי מחשבתנו, ועליהם נחים נוהלי
חיינו, סטיות מחדלנו ותהפוכות לבנו הלוס־
טמן, מרזבי מימינו ניתזים ומתערבלים בזי־
לופי טהרה וטומאה כאחת ונהפכים לרועץ
לנשמותינו... מטרת, איפוא, בהביאי עלי
שירה צרופה זו להתריע על סערות מניעי
נפש האדם, אודי גורלם ובכיי מרירתם, געור־
שות נבכיהם וצפונות חובי ארסיותם".

אם אין די במניעים כלל־אנושיים מעין אלה
לכתיבת שירים ולקיבוצם בספר, הרי מעלה
עליו מר שפירא מניע נוסף, כבד־משקל ור־
אוי לשבח ולקגאה כאחד, לעשייתו הפיוטית,
והוא "כי מצאתי עצמי חפוי ובוש בראותי
את כסות שפתנו העבריה כי חסרה היא כסות
נאותה וחגיגיה, והילכך שינסתי מתני וט־
ויתי עבודה ביטויי מתלצות הד ליפותה
ולמען קרבה ללשונות אירופיות עתירות
ביטוי". הנה על כן "יצרתי ביטויי מחדשה
והוריתי בקולמוסי על דרכי נטייה מקוריים...
ישפוט איפוא הקורא בעצמו ויערבו לחיכו
תפריטי מטעמי הלשוניים ותהא זו הנאת
גמולי כי רבה".

שיר ראשון בקובץ קרוי "שיבוצי יער" (עמ'
11—12). אותו מנתח המשורר ומדגים—לתור־
עלתם של "קוראים יקירים", כדבריו—בנסיון
"להאיר במעט עיניכם למען היטיב הבינו".

המשתתפים בחוברת

הפילוסופיה-שלהמדע היא תחום ה"התמחות" של פרופ' יוסף אגסי, המופר היטב לקוראינו כמו גם ללומדי-פילוסופיה מרובים באוניברסיטאות שבארצנו ושמעבר-לים. "הגאון המדעי" נכתב בשעתו כהשגה על קצת ממשנתו של פרופ' פולאני הידוע. אהרן אמיר השתתף באחרונה, יחד עם המשורר ע. הלל, בבינאלה הי"ב למשוררים בעיר-החוף קנזק אשר בבלגיה. עו"ד יוסף בן-מנשה ידוע זה שנים בארצנו כמשפטן-לוחם, ששמו נעשה כמעט שם נרדף למאבק על חופש האזרח מהגבלות הנובעות מטעמים שבדת. תקופה ארוכה למדי היה דמות בולטת ביותר בליגה-למניעת-כפייה-דתית, ובשנים 67—1965 היה גם מפעילי המועדון-למחשבה-עברית. קצת ממאבקו העיקריים במישור המשפטי-התחוקתי הוא מתאר ומסכם במאמרו בחוברת זו. אורציון ברטנא פירסם כבר משיריו ב"קשת" סב. חנוך גיא מסיים עתה תקופת השתלמות בפילאדלפיה, פנסילבאניה. פרופ' שמעון הל קין, מתרגמו של ויטמן לעברית, ששמו הולך לפניו בעיקר כמשורר, מקפד ומבקר מובהק בייחודו, הוציא אשתקד, בספריית-פועלים, כרך תרגומים משירת המשורר היווני הדגול, גיאורגוס ספריס. יורם ורטה, משורר ירושלמי צעיר, פירסם כבר כמה פעמים מפרי עטו ב"קשת". סיפור קודם של נפתלי ה. טוקר נדפס ב"קשת" סא. יעקב יהושע, יליד ירושלים העתיקה, שימש עד לא מכבר ראש המחלקה לענייני מוסלמים ודרוזים במשרד-הדתות. זה שנים הוא שוקד על מפעל רחב-היקף לשיחזור ההווי הירושלמי, בתוך החומות ומחוצה להן, בשלהי התקופה העותומאנית ובראשיתה של תקופת השלטון הבריטי. מחיבורו "ילדות בירושלים הישנה" הופיעו עד כה (בהוצאת ר. מס) שלושה כרכים, והרביעי קרוב להופיע. מרים יחיל, מורה, משוררת ומתרגמת, כבר פירסמה מפרי עטה ברבעוננו. אברהם לבינסון, יליד 1923, הוא כיום פירסומאי בתל-אביב ומו"ל-לחובב בתחום תולדותיה של ארץ-ישראל. שולמית לסקוב, שהוכתרה בפרס-יצחק-שדה בזכות ספרה על יוסף טרומפלדור, שוקדת עתה על חקר צמיחתה ופעלה של קבוצת ביל"ו. ב"קשת" היא מפרסמת מדי-פעם עיונים בספרות רוסיה. יעל מדיני עומדת עתה בכתבת רומן על רקע הווי הקיבוץ בשנות ה-40. ב"קשת" מה התפרסם סיפורה, "שיעור פרטי". קובץ שירים שני להדס עפרת, "נשימות", עתיד לראות אור בקרוב. מבחר-שירים קודם הוציא ב-1973. הוא מסיים לימודי תואר ראשון באוניברסיטת תל-אביב. אלישע פורת כבר פירסם ב"קשת" מיצירתו, בשיר ובפרוזה כאחד. ב"שירים בפרוזה" של בני ציפר בחוברת זו ודאי יבחין הקורא בחידוש מסוים ביצירתו של המשורר הצעיר. סודי רוזנגרטן, תושבת בני-ברק ואם לעשרה ילדים, מפרסמת זו פעם ראשונה בכתב-עת ישראלי. היא ילידת ארצות-הברית, שעקרה לפני חמש שנים לארצנו עם בעלה, שהוא רב של חסידים. היא פירסמה, באנגלית, סיפורים קצרים בכתב-העת של "הדסה" בניו-יורק ובכתב-עת-לנשים של חב"ד. היא משלימה כתיבת ספר, *Growing Up in Williamsburgh*. שלום רצבי, בן 22, יליד חדרה, חניך ישיבת-חברון בירושלים ותושב קרית-אתא, מפרסם זו פעם ראשונה משיריו. קובץ ראשון משלו עתיד לראות אור בקרוב. הספר השלישי של "מגילות ירושלים", החוליה החדשה בשרשרת הרומנים של דוד שחר, קרוב להופיע בהוצאת ספריית-פועלים. אמנון שמוש, איש מעיין-ברוך, המדפיס זו פעם ראשונה מיצירתו ב"קשת", מופר לקוראים רבים בזכות דברי פרוזה, עיון ובקורת שהוא מפרסם בכמות אחרות. חיה שנהב, משוררת ירושלמית, מפרסמת מדי-פעם משיריה ברבעוננו.

ציור העטיפה ועיצובה, הפעם, הם מעשה-ידינו של אברהם לבינסון.

מפתח העניינים לקשת כרך טז

- אבונגואס : שלושה שירי יין, סב, 98
 אבינור, גיטה : ושוב, הרמן הסה, סג, 68
 אגסי, יוסף : הגאון המדעי, סד, 135
 אורבך, ג'ון : סוף-משחק בקרית-גת, סג, 40
 אורגד, בניציון : אל שרשי הדברים (סימפוז' יון), סב, 5
 אורן, יצחק : על חטא, סב, 50
 אורן, מרים : המתחזה (שירים), סג, 53
 אייסופוס : השועל קצוף-הזנב, סא, 77
 איתן, איתן : בור הסיד (שיר), סא, 5 ; במת קוראים, סא, 148 ; מלא דם נח שחר חדש (קטע), סג, 32
 אל שרשי הדברים (סימפוזיון), סב, 5
 אלישע, גבריאלה : שני שירים, סא, 71
 ארבעה שירים, סג, 82
 אלמן, פטר : סיני בימי העותומאנים, סב, 110
 אמיר, אהרן : אל שרשי הדברים (סימפוז' יון), סב, 5 ; תווים (שירים), סד, 4
 אנזינגר, גד : שני שירים, סא, 62
 בן-אלקנה, שלמה : מימצאים חדשים למוצא-אה של משפחת אל-חוסייני, סא, 121
 בן-מנשה, יוסף : הרשות השופטת ודיני-המשפחה, סד, 143
 בן-צבי, אבישי : על החיים ועל המוות, סא, 8
 ברתנא, אורציון : ערב סליחות (שירים), סב, 108 ; אניות אחרות (שירים), סד, 20
 בת-שחר, חנה : גרץ ובריינדה, סב, 74
 גורי, חיים : אל שרשי הדברים (סימפוז' יון), סב, 5
 גיא, חנוך : שלושה רישומים (שירים), סד, 97
 גינוסר, ורדה : חמישה שירים, סג, 34
 גינוסר, יאירה : זכרונות רביעה ראשונה (שיר), סב, 70
 גלעדי, דן : בין "אזרחים" ו"תושבים" ברא-שון-לציון (1900—1914), סג, 148
 גרוס, ויקטוריה : בין עוז לברדיצ'בסקי וי-עקב שטיינברג, סב, 88
 דימנט, דבורה : שלושה שירים, סב, 107
 דקל, עמליה : שני שירים, סג, 81
 דרר, טניה : ארבעה שירים, סג, 55
 הלקין, שמעון : שירי אברהם הוס, סד, 122
 הרכבי, חדוה : שני שירים, סב, 86
 יילר, גרשון : על הפרשנות, סא, 72 ; אל שרשי הדברים (סימפוזיון), סב, 5
 ורטה, יורם : בלי אחרית (שירים), סא, 80 ; אי-ודאות בים מתחת לחומות עפו (שיר), סד, 76
 זמורה, ישראל : ממסכת "כתובים", סא, 136
 זקס, אריה : 4 סונטות לוו. נאבוקוב, סא, 78
 זורון, ע.ג. : שיחות על קדמוניות הארץ, סג, 116
 זוקר, נפתלי ה. : ראשי-פרקים לקורות איש קטן מסכן, סא, 82 ; קשר הפדים, סד, 46
 טריסטראם, הנרי בייקר : בדרך לארץ-ישר-אל, סג, 134
 יאיר, צבי : השחפים (שיר), סג, 4
 יהושע, אברהם ב. : בסיס טילים 612, סג, 5
 יהושע, יעקב : בימי התורכים, בירושלים, סד, 34
 יודפת, אריה : יחסי ארה"ב—ברה"מ במזל ההפשרה, סב, 139
 יזהר, ס. : אל שרשי הדברים (סימפוזיון), סב, 5
 יחיל, מרים : שלש רוחות (שירים), סד, 98
 יסעור, פנחס : תריסר שירים קטנים, סא, 94
 כהן, שלומית : חמישה שירים, סא, 119

פורת, אלישע : צריחות הקאקים (שירים),
סב, 49 ; עורקי חמרה חמים (שירים),
סד, 119
פיינר-מינץ, רות : סוניון (שירים), סג,
102
פלאת, סילביה : המוות ושות' (שירים),
סב, 72
פניאס, מנחם : בגידה, סא, 96

צ'יפר, בני : וריאציה על תהלים פ"ז (שי-
רים), סב, 84 ; שלושה שירים בפרוזה,
סד, 110
קליימן, אהרן : הרגיונליזציה של הסיכסוך
הארצישראלי (א), סב, 124 ; (ב), סג, 166

רוט, חמדה : קו-הכנפיים של הלך-הרוח
(שירים), סג, 114
רו, טובה : במת קוראים, סא, 143
רצבי, שלום : חמישה שירים, סד, 43

שביט, יעקב : האורחים, סא, 109
שחר, דוד : לואידור לואידור, סד, 5
שטנגר, חיים : ימיך וימי (שירים), סג, 66
שכנוביץ, הנריק : טוק-טוק-טוק, סג, 104
שמוש, אמנון : הקיפוד, סד, 112
שנהב, חיה : ובכן מה נורא (שירים) סד,
121
שנהר, עליזה : קריאת הגבר (שירים), סג,
147
שפרה, ש. : אל שרשי הדברים (סימפוזיון),
סב, 5

כהן-שגיא, דניאל : שני שירים, סג, 133
לוי, שולמית : התאבדות (שירים), סא, 81
לוי, עמוס : כדרך הכלבים (שירים), סא,
107
ליוויס, טיטוס : סקיפול אפריקאנוס משיב
לחניבעל, סא, 4
לסקוב, שולמית : הנפשות האמולות, סד,
130

מאיר, מירה : שני שירי נוסחה, סא, 70
מדיני, יעל : לימיני גבריאל, משמאלי מיכ-
אל, סד, 100
מכמן-מלקמן : יוסף, במת קוראים, סא, 151

נאדל ברוך : חליל-הקסמים, סא, 58 ; לא-
לכסנדר פן (שירים), סב, 122 ; גור-
פנתרים, סג, 57
נוימרקט, פאול : הפסיכולוגיזם של הרטמן
פון-אואה, סג, 84
נעימה, מיכאל : אחי (שיר), סא, 57

סגל, בנימין : שני שירים, סג, 164
סומק, רוני : שני שירים, סב, 138
סילניצקי, לאריסה : זכרונות מבראטיסלא-
בה, סב, 100

עמיאל, סעדיה : אל שרשי הדברים (סימ-
פוזיון), סב, 5
עפרת, הדס : שני שירים, סד, 129

פון-אואה, הרטמן : גריגוריוס, סג, 100

ספרים שנסקרו ב"קשת" כרך טז

- לאורפז, יצחק : עיר שאין בה מסתור (סיפורים), סא, 158
- אחימאיר, אב"א : מותו של יוסף כצנלסון, סד, 167
- אפפלקדרון, שולמית : יבשת שחורה (שירים), סא, 165
- אריאלי, נחום : אחרון הצוחקים, סב, 161
- ארצי, יהודה : כל הפרדות (שירים), סא, 166
- אלישע, גבריאלה : בשפתים נשפתי חושך לגוף, סד, 178
- בונדי, רות : השליח / חייו ומותו של אנצו סירני, סג, 193
- ביבר, יהואש : בשנה השלישית למלחמה / סיפורי קיץ, סג, 188
- בן-דוד, דליה : ירושלים ומלכות (שירים), סב, 177
- בן-חור, איתמר : לחם האוהבים (רומן), סא, 163
- בן-מנחם, אסף : אורילוס אורילוס (שירים), סא, 166
- בסר, יעקב : שדה סקולה (שירים), סב, 177
- ברגמן, הוגו (תרגום, מבוא והערות) — ר' קאנט, עמנואל
- ברגמן, ש.ה. : הפילוסופיה הדיאלוגית מ-קירקגור עד בובר, סד, 177
- ברדיצ'בסקי (בן-גוריון), מיכה יוסף : מבחר מאמרי בקורת על יצירתו הספרותית, סא, 157 — ר' גם גוברין, נורית
- ברזל, הלל : סיפורת עברית מיטאריאליסטית, סג, 185
- ברטוב, חנוך : אחות רחוקה (סיפורים), סב, 162
- גוברין, נורית (ליקטה וצרפה מבוא וביבליוגרפיה) — ר' ברדיצ'בסקי (בן-גוריון), מיכה יוסף
- גון (גולדמן), בנימין : באר לחי (שירים), סג, 189
- גור, אלוף מוטה (תחקיר ותיאור קרבות) : "הר הבית בידינו!", סב, 175 — ר' גם ריבלין, אל"מ גרשון
- גורי, חיים : מראות גיחזי (שירים), סד, 165
- גורני, יוסף : אחדות-העבודה (1919—1930) / היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, סג, 194
- גיאן, רובר : יפאן / עצמה ללא פצצה, סב, 157
- גלברייט, ג'ון ק. : המדינה התעשייתית החדשה, סד, 174
- גלעד, זרובבל : בעמק שילה (שירים), סד, 164
- גלעדי, דן : הישוב בתקופת העליה הרביעית (1924—1929) מבחינה כלכלית ופוליטית, סב, 171
- דורמן, מנחם : מולייר / על חייו ויצירתו, סג, 192
- דיין, אסף : אוטוביוגרפיה זמנית (שירים), סא, 162
- האפרתי, יוסף : האידיליה של טשרניחובסקי, סג, 182
- הופמן, א.ת.א. : האחוזה / העלמה דה סקור-דרי, סג, 191
- הורוביץ, דוד : חידת הצמיחה הכלכלית / מחקר הדוגמה הכלכלית הישראלית, סב, 173
- הכהן, דוד : עת לספר, סג, 196
- ז'ק, הרמן : רוחות המלחמה, סא, 152
- זיטגנשטיין, לודוויג : מאמר לוגי-פילוסופי, סג, 197
- זייס, הלל : פרשנות לחמישה מסיפורי ש"י עגנון, סג, 184
- זקס, אריה : זה היה יופי (שירים), סב, 167
- זייטלבוים, דורה : מכמרות בטרם-שחר (שירים ופואמות), סב, 154

- טרטל, משה : בשר על גבי גחלים ושירים
אחרים, סא, 153
- עדי, רן : אמור פלאים ספר איך כמו סער
שמימי (שירים), סב, 166
- פינברג, ענת : צל הימים (רומן), סב, 163
- צלקה, דן : צהריים (פואמה), סד, 169
- קאנט, עמנואל : בקורת התבונה המעשית,
סב, 157 ; ראה גם ברגמן, הוגו — רוטנ-
שטרייך, נתן
- קורן, ישעיהו : לוויה בצהריים, סג, 186
- קיסטר, מ.י. (עורך) : Israel Oriental
Studies, כרך א, סא, 167
- קניוק, יורם : סוסעץ (מסע), סב, 159 ;
מות העיר (סיפורים), סב, 160
- רוטנשטרייך, נתן (תרגום, מבוא והערות) —
ראה קאנט, עמנואל
- רוקח, דוד : ולא בא יום אחר (שירים),
סב, 170
- ריבלין, אל"מ גרשון (עורך) — ר' גור,
אלוף מוטה
- רמבה, אייזיק : ישראל רוקח—קברניטה של
תל-אביב, סג, 199
- רביט, יהודה : שירים בתוהו הגוף, סד, 172
- שבתאי, אהרן : קיבוץ (שירים), סב, 166
- שדה, פנחס : נסיעה בארץ-ישראל, סד, 170
- שוודרון, בנימין : The Middle East Oil
and the Great Powers, סב, 155
- שטרנברג, אברהם : בהיקלט עם, סב, 172
- שימל, הרולד : שירי מלון ציון, סד, 169
- שמאס, אנטון : כריכה קשה (שירים), סג,
190
- שמיר, משה : יונה מחצר זרה (רומן), סג,
187
- שנתון "ירושלים", סב, 164
- שפירא, חיים ש. : תוגה במשעולים (שי-
רים), סד, 178
- שקד, גרשון : ללא מוצא, סג, 183
- טלמון, יעקב : רומנטיקה ומרי, סד, 160
- טז"פי, יהושע, העושה בנפשות (שירים),
סא, 159
- יאיר, צבי, מראש צורים (שירים), סב, 175
- יבלונקה, אלתר : בהן שלי, סב, 178
- יזהר, מיכאל : ארצות-הברית והמזרח התי-
כון, סב, 154
- ילינ-מור, נתן : לוחמי חרות ישראל, סד,
166
- יסעור, פנחס : אבנים לאחר האש (שירים),
סד, 171
- כהן, ישראל : יעקב שטיינברג / האיש
ויצירתו, סא, 155
- כרמל, אלכס : התישבות הגרמנים בארץ-
ישראל בשלהי התקופה העותומאנית, סד,
162
- לאופר, שלמה : הצהוב חודר לירוק (שי-
רים), סד, 173
- לוטן, גיורא : בדרך למדינת הרווחה / מדי-
ניות סוציאלית בישראל בשנות ה-70, סב,
174
- לוי-שטראוס, קלוד : החשיבה הפראית, סא,
154
- לוקר, מלכה : ז'אן ארתור רמבו (מסה),
סב, 168
- לורנץ, קונרד : איש איש וכלבו, סא, 164
- ליסק, משה (עורך) : סוגיות בסוציולוגיה,
סב, 159
- לסקר-שילר, אלזה : שירים, סב, 169
- לקויר, זאב : תולדות הציונות, סד, 161
- למגד, אהרן : על עצים ואבנים, סא, 161
- למגל, קלמן : בית הקפה המכושף (סיפורים),
סא, 160
- סומך, ששון : The Changing Rhythm:
A Study of Najib Mahfuz's Novels
סג, 200 ; (עורך ומתרגם) : נהר פרפר /
משירת סוריה ולבנון הצעירה, סד, 175
- סטטינג'ר, ג'ון ג'. : אומות באפלה (סין,
רוסיה, אמריקה), סב, 156

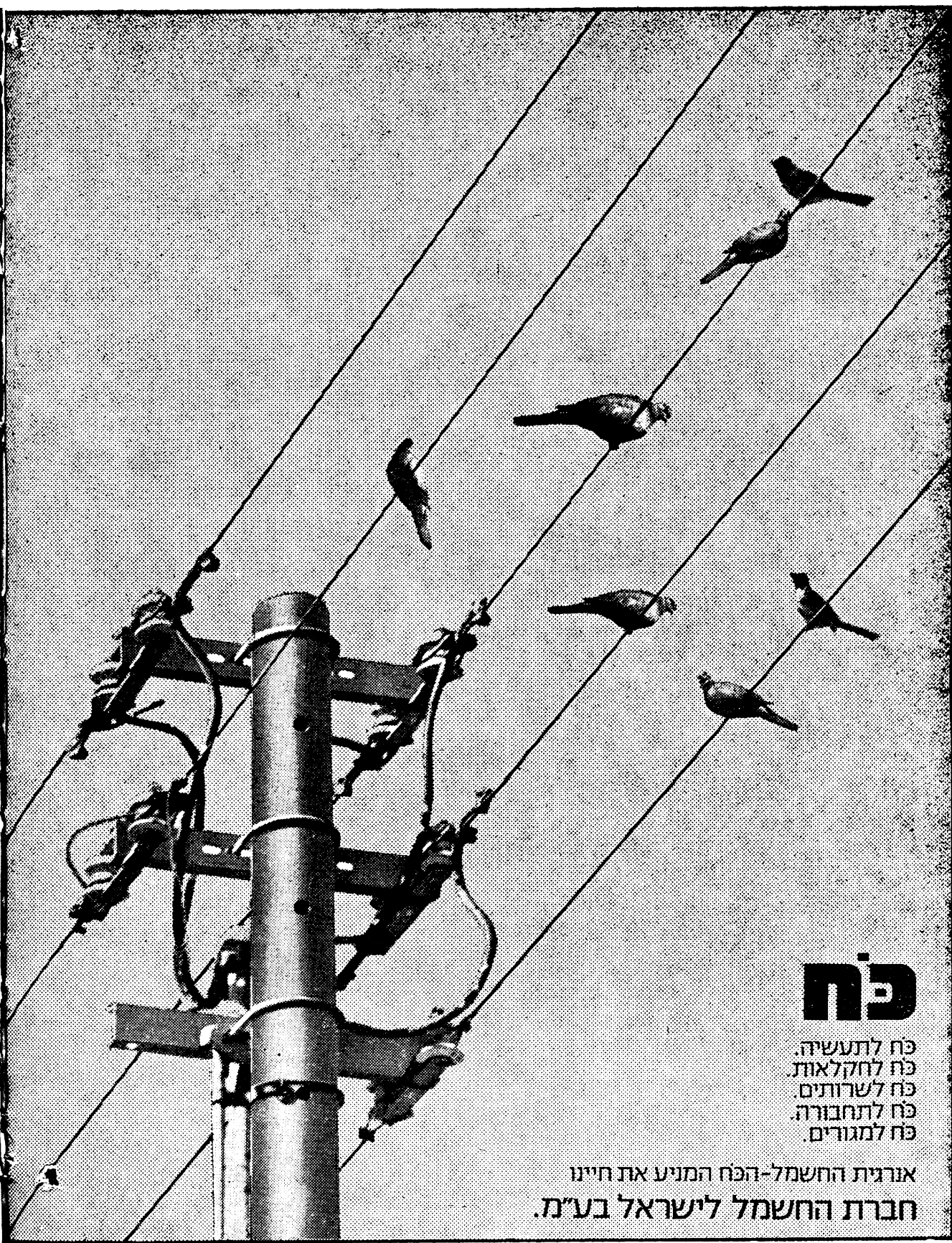
חוברת זו (סד)
משלימה שש-עשרה שנות
הופעה קבועה ורצופה
של

ק ש ת

הרבעון לספרות, עיון ובקורת

★

קוראים ומנויים שאך לא מכבר
התוודעו אל הרבעון
והם מעוניינים
בחוברות משנים עברו
(בין "מיוחדות" ובין "רגילות")
יואלו לפנות אל מינהלת
"קשת", רח' ביאליק 9, תל-אביב
לקבלת פרטים

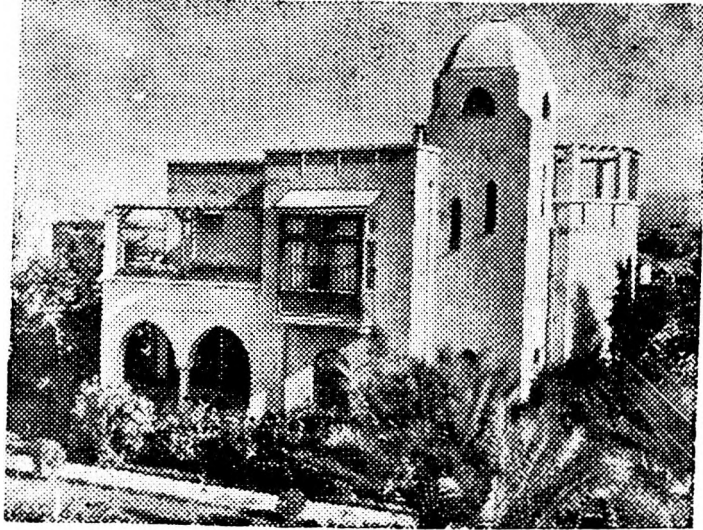
כוח

כוח לתעשייה.
כוח לחקלאות.
כוח לשרותים.
כוח לתחבורה.
כוח למגורים.

אנרגית החשמל-הכוח המניע את חיינו
חברת החשמל לישראל בע"מ.

עם הספר

ספרים חדשים

ביאליק וסופרי דורו

אספקלריה של הספרות העברית בדורו של ביאליק
מוגש על-ידי משה אונגרפלד. מבוא: חיים הזז
ספר שהבקורת גמרה עליו את ההלל
50 ל"י

אקסל שפרינגר

הסכנה הרוסית במבט מברלין

קובץ מאמרים על נושאים מדיניים, חברתיים וישראליים
פתח-דבר: טדי קולק. אחרית-דבר: י. פדרמן
20 ל"י

משה בן-נתן

מכתבים אל השגריר

מבוא: דוד בן-גוריון. אחרית-דבר: קרלו שמיט

שמואל אלישיב

קובץ לזכרו של מי שהיה שגריר ישראל במוסקבה ובפראג
כולל מבחר מעזבונו הספרותי. פתח-דבר: אבא אבן
20 ל"י

מיכאל יזהר

ארצות-הברית והמזרח התיכון

המדיניות האמריקאית באזורנו 1973—1941. כולל 74 עמ'
מסמכים וביבליוגרפיה
15 ל"י

הוצאת ספרית פועלים

ספרים חדשים — כפרום השנה החדשה

ספר רפאל מאהלר

מוגש להיסטוריון הדגול במלאות לו 75 שנה
קובץ מחקרים בתולדות ישראל — כתובים בידי טובי החוקרים.
ערך: שמואל ייבין

אוריאל אופק חמש דקות פחד

ציורים: נורית יובל

סיפור רווי הומור, פיוט ונוסטלגיה המתאר ילדות בשכונה בשנות מלחמת העולם השנייה. העלילה שראשיתה תעלולים והמשכה שליחות מסוכנת כתובה בידו הברוכה של סופר אהוב על הקוראים הצעירים. לילדים בגיל 14—9. מלווה ציורים מעשה ידי נורית יובל.

עמירם קופר שירים בסתיו

שירי נפש ונוף. אסופת שירים ראשונה של המשורר.

הספרים יסופקו לבתי-הספר לפי הזמנות מרוכזות

ספרים חדשים

בעם עובד

- כל הימים כולם — כריסטי בראון (ספריה לעם)
- על עצים ואבנים — אהרן מגד (ספריה לעם)
- יונה מחצר זרה — משה שמיר (ספריה לעם)
- השלג השחור — מיכאיל בולגאקוב (ספריה לעם)
- תגליות במרחקי החלל — בן בובה (ספרית אפקים)
- פנים חדשות במדע — פרד הויל (ספרית אפקים)
- הרוח לא יקח — אריה לובה אליאב

להשיג בחנויות הספרים

הוצאת מסדה בע"מ

רמת-גן, דרך ז'בוטינסקי 21

חלון ברקיע

מאת לסלו לדאני

מחרוזת סיפורים, שמרכזה האדם הנסחף בזרם הגורל תוך כיסופים מתמידים לשמחה וליופי. ראייה ריאליסטית וסמליות פיוטית.

שלוות שוטים

מאת שולמית לפיד

מחרוזת סיפורים. מניין נושאים, מניין עולמות המשקפים את ישראל של שנות השבעים.

גלגול נשמות

מאת מרגוט קלאוזנר

קובץ סיפורים באספקט פאראפסיכולוגי.

פיסת זמן

מאת אידה פינק

תירגם: נחמן בן-עמי

קובץ סיפורים, כולם שאובים מהתרחשויות מציאותיות, ונושאים: גורל האדם היהודי בפולין בתקופת הכיבוש הנאצי, והשפעת התקופה על נפש האדם בשנים שאחרי המלחמה.

עולם הסימפוניה

מאת פ. גרדנויץ, ד"ר למדע המוסיקה

מהדורה עשירית, מחדשת, מעודכנת ונכתבה במחציתה מחדש. הסברה ל-850 יצירות סימפוניות, בצירוף 454 דוגמאות תוים, תמונות וביאוגרפיות וסקירה על דרכי ההאזנה ובעיותיה. כולל: מפתחות לשמות היוצרים, רשימת היצירות, ביאור צורות המוסיקה, מילון המונחים הלועזיים המקובלים ותיאור כלי הנגינה.

אלבום איזנשר

מבוא: דוד גלעדי

אלבום ציורים מהודר של הצייר יעקב איזנשר.

52 ציורים בשחור-לבן, 8 לוחות-צבע ומבוא בעברית ובאנגלית.

PICTURE HISTORY OF JEWISH CIVILISATION

Editor-in-Chief: Dr. B. Narkiss

The Hebrews in the Biblical Period — The Present.

252 pp., 23.5×30.5 cm., heavy coated paper.

ארכיפלג גולג

מאת אלכסנדר סולז'ניצין

הרב מכר העולמי המתאר את
שלטון הדיכוי בברית המועצות
בתקופת סטלין.

כתב היד הוברח מברית המועצות
למערב ובעקבות פרסומו גורש
סולז'ניצין מרוסיה.

הספר, שנמכר במיליוני עותקים
באירופה ובארצות הברית, הופיע
עכשו בעברית.

ש הוצאת שוקן/ירושלים ותל-אביב

עיריית תל-אביב-יפו

מוזיאונים עירוניים בתל-אביב-יפו

מוזיאון תל-אביב — שדרות שאול המלך 27—29, טלפון 257361

פתוח לקהל בימים א, ב, ד, ה—בשעות 10 עד 13, 16 עד 19; ביום ג בשעות 10 עד 13, 16 עד 22. ביום ו בשעות 10 עד 14. מוצ"ש—חורף—18 עד 22. מוצ"ש—קיץ—19 עד 23.

קרית "מוזיאון הארץ"

רמת-אביב—טלפונים 415248—415244

מוזיאון הזכוכית

מוזיאון קדמן למטבעות

מוזיאון הקרמיקה

מוזיאון לאתנוגרפיה ולפולקלור

חפירות תל-קסילה

בית נחושתן—מימצאי חפירות תמנע

מוזיאון הכתב

מוזיאון המדע והטכנולוגיה

הפלנטריום ע"ש לסקי—הצגות יומיות: 9, 10.30, 12, פרט לשבתות ולחגים;

ביום ג גם ב-19.15.

הקרנת סרטי מדע ביום ג האחרון בכל חודש, בשעה 20.15.

עם הספרי

למורים ולתלמידים

לקראת שנת הלימודים החדשה
אנו מציעים את הספרים הבאים

חיי יוס'יום בארץ-ישראל בימי המקרא

מאת פרופ' רולאן דה-ווי. 2 כרכים. 35 ל"י

ביאליק וסופרי דורו

אספקלריה של הספרות העברית בדורו של ביאליק. כולל דברים רבים המתפרסמים לראשונה. מוגש ע"י מ. אונגרפלד, מנהל ארכיונו של המשורר.
מבוא: חיים הזז. 50 ל"י

ארצות-הברית והמזרח התיכון (1941–1973)

מאת ד"ר מיכאל יזהר, מרצה בכיר באוניברסיטת חיפה ובטכניון. כולל 74 עמ'
מסמכים וביבליוגרפיה. 13 ל"י

יחסים בינלאומיים בין שתי מלחמות-העולם

מאת א.ה. קאר. 10 ל"י

תולדות המפלגה הקומוניסטית הסובייטית

מאת פרופ' ליאונרד שפירא (לונדון). 25 ל"י

האתלטיקה היוונית והיהודים

לתולדות ההתיוונות. מאת פרופ' הרולד האריס (אוקספורד). מחקר המתפרסם לראשונה. 8 ל"י

רחוב ביאליק 9, טל. 53040, תל-אביב

לכל אחד הקפה שלו! עלית

עלית קפה נמס
עלית 18 קראס קפה נמס גבישי
עלית קפה טחון מוקה
עלית קפה נמס בטול קפאין
עלית קפה טורקי

מעדני חלב
בטעמי תות, מישמש, מוקה

קרמים
בטעמי שוקולד וקפה

תוצרת

טנא־נגה

להשיג יום־יום בסופרמרקטים, שופרסל וחנויות המכולת

עולמה החדש, התוסס והמסעיר של הלנה רובינשטיין מבוסס על עקרון פשוט: נשים יפות

איך הן נראות, איך הן רוצות להיראות.
מי הן ומה הן רוצות להיות.

איך הן הפכו לכה יפות (ועד כמה אנו אוהבים אותן).
אנו מומחים לנשים יפות. אנו יודעים מה דרוש להן כדי להיות יפות.
אנו מיצרים את החכשירים המאפשרים לכל אשה לטפח ולהבליט את יופיה.

הלנה רובינשטיין. היופי בפעולה

ציון

חברה לבטוח בע"מ

כל עסקי ביטוח

תל-אביב, ירושלים, חיפה
ובכל ערי הארץ ומושבותיה

המשרד הראשי:

רח' אלנבי 120, טל. 614711, ת"א

בנק ישראל-אמריקה

לפתוח התעשייה בע"מ

נוסד בשנת 1956

ע"י בנק הפועלים ואמפל

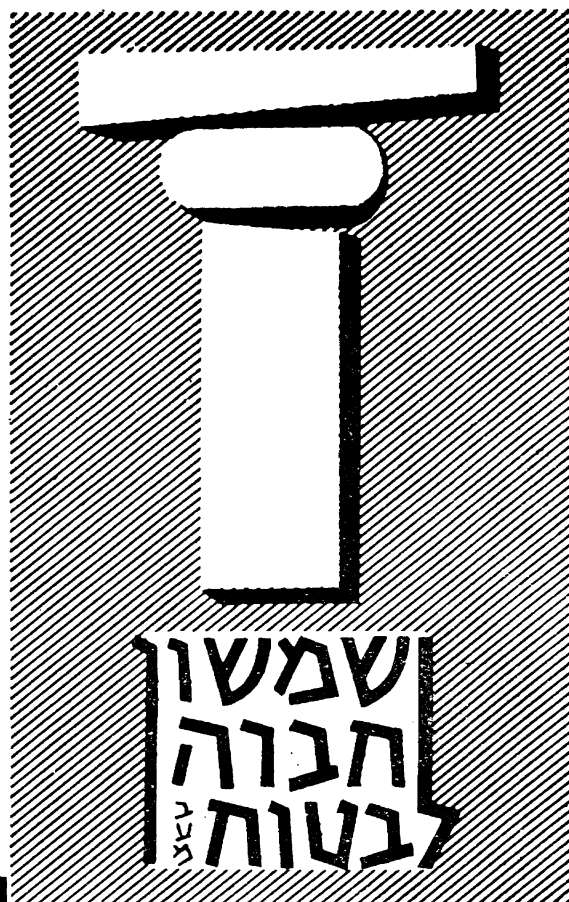
המאזן ליום 31.12.1973 303.9 מיליון ל"י
הון המניות וקרנות 19.9 מיליון ל"י

מפעלי ישראל לחבלים בע"מ

רמת-גן

תעשיות יוטה לישראל בע"מ

בני-ברק

חברת הבטוח הישראלית הראשונה לבטוח חיים בלבד!

נובחר תכניות נוגוון - גם לעצמאיים וגם לשכירים
פרמיות נמוכות (לאחר ההזלה בספטמבר 1971)

תנאים נוחים, שדות אישי

פנו ליועצים לביטוח-חיים של "שמעון"

המשרד הראשי: ת"א, רח' מונטיפיורי 27, טל. 625225 ת.ד. 29277
סניפים: ירושלים - רח' הסורג 2, בנין גד, טל. 222271, 222272
חיפה - רח' הרצל 22, הזר, טל. 69407
באר שבע - רח' הדסה 46, טל. 71382
רחובות - רח' הרצל 185, טל. 952416

מדפנולי פולגת

פולגת
תעשיות צמר קרית גת בע"מ

יצרני אריגי איכות
לגברים ונשים מצמר נקי, וצמר עם פוליאסטר,
צמר מעולה לסריגת יד ומכונה

פג'יר בע"מ

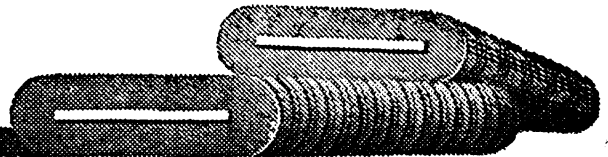
יצרני קונפקציה עילית לגבר. יצרנים בלעדיים
בישראל של דגמי PIERRE CARDIN, PARIS

איון
מפעלי סריגה בע"מ

יצרני סריגים מעולים לגברים ונשים

ליגת בע"מ

יצרני בגדים ספורטיביים לגברים ונשים בעלי זכיון
בלעדי לייצור בגדי H. D. LEE מארה"ב בישראל

מילימטר

מילימטר

האמריקניות של קרייזלר

האמריקניות
של קרייזלר

1975

**Dodge Dart
Plymouth Valiant**

- הנמכרות ביותר בישראל.

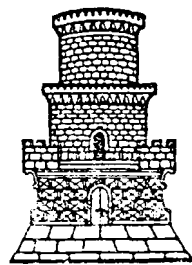
בית קרייזלר-סכשירי תנועה בע"מ
ת"א - דרך פתח תקוה 74, טל 36115.
חיפה - דרך העצמאות 104, טל 524475-04.

יוקר המחיה עולה...

אבל עם תכנית
ע ת י ד
של מגדל-בנין
תוכל להנות מתשלום
פרמיה נוקטון
נובלי להפחית מסכום הביטוח
(עד גיל 65)

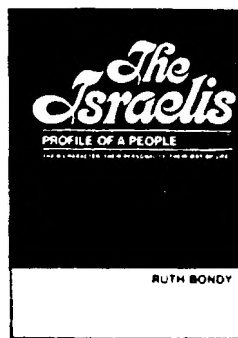
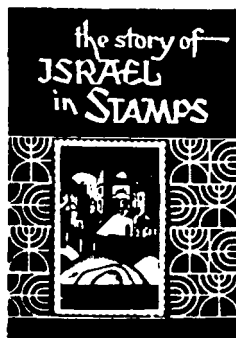
מגדל-בנין

ראובן

ממבחר ספרי סברה למבוגרים ולילדים

ספר חדש בהוצאת החברה אמריקאית-ישראלית למולו"ת

ראובן - בעברית

הספר נכתב בידי הצייר הישראלי הנודע ראובן רובין.
ויוצא לאור לרגל מלאות 80 שנה לאמן, שהוכתר כחתן
פרס ישראל לאמנות בשנת ה-25 להקמת המדינה.
בספר 232 עמודים בגודל 22 על 31 ס"מ, ומכיל
68 תמונות ורישומים בשחור לבן (דואטון)
48 תמונות צבעוניות, על ניר משובח ובכריכה קשה ומפוארת.
המחיר 80 ל"י. להשיג בחנויות הספרים
או במשרד בית ההוצאה, רח' קרליבך 15 תל-אביב.

SABRA BOOKS

פנה עוד היום
לקבלת קטלוג מלא של ספרי סברה
רח' קרליבך 15 תל-אביב, טל: 280251

שיכון עובדים בע"מ

מיסודה של הסתדרות העובדים הכללית

- הותיקה והגדולה בין חברות השיכון הבלתי-ממשלתיות בישראל ובמזרח התיכון
- בונה בעיר ובכפר
- משכנת ותיקים ועולים, פועלים ופקידים, זוגות צעירים, אנשי צבא-הקבע ובעלי-מקצועות אקדמאיים
- בנתה עד כה 85,000 דירות
- שיכנה עד כה 450,000 תושבים
- הקימה 12 קריות עובדים ו-100 שכונות פועלים

*

המשרד הראשי:

תל-אביב, רחוב ליאונרדו דה-ווינצ'י 21, טלפון
250211

סניפים:

ירושלים, חיפה, תל-אביב, באר-שבע, אשדוד

ראש פתוח
אגרוף יוצר
לב מסודר
זוהי כוח

בחודש אפריל 1974 נכנס לתוקפו חוק ביטוח נכות בביטוח הלאומי עיקרי ביטוח נכות

תחולה

לגבי „נכים חדשים” ב-1 באפריל 1974.
לגבי „נכים קודמים” יוחל בהפעלתו בהדרגה מ-1 באפריל 1975 עד
1 באפריל 1976.

הבחנה בין „נכה חדש” ל„נכה קודם”
„נכה חדש” — מי שהיה לנכה כיום 1 באפריל 1970 או לאחריו, או מי
שהגיע לגיל 18 כיום 1 באפריל 1970 או לאחריו כשהוא נכה.
„נכה קודם” — מי שהיה לנכה לפני יום 1 באפריל 1970, והתקיימו בו
בתאריך זה תנאי זכאות שיפורסמו במועד מאוחר יותר.

מיהו נכה

„נכה” — מבוטח שכתוצאה מליקוי גופני, שכלי או נפשי הנובע
ממחלה, תאונה או מום מלידה, אין לו הכושר להשתכר כדי מחייתו,
או שכשרו להשתכר מעבודה או ממשלח-יד צומצם עקב הליקוי
ב-50% או יותר.

סוגי הגימלאות שמעניק החוק

נכה זכאי לגימלאות אלו:

- קיצבה חודשית;
- שיקום מקצועי;
- שירותים מיוחדים (ינתנו במועד מאוחר יותר).

קיצבה חודשית

„נכה חדש” זכאי לקיצבה חודשית לאחר שנקבעה לו דרגת נכות שאינה
פחותה מ-50%, ונתמלאו בו אלה:

1. הוא נעשה נכה בהיותו תושב מדינת ישראל.
2. הוא היה מבוטח במשך 12 החודשים האחרונים שקדמו לתאריך שבו
נעשה נכה, או במשך 24 חודשים מתוך 60 החודשים שקדמו
לתאריך שבו נעשה נכה.
3. הזכות לקיצבה תתחיל רק לאחר שיחלפו 90 יום מהתאריך האמור.

שיעור הקיצבה החודשית

שיעור הקיצבה המלאה ליחיד יהיה 20% מהשכר הממוצע.
היו לנכה תלויים — תשולם לו בעדם, בנוסף לקיצבת יחיד מלאה,
תוספת תלויים כדלהלן:

- בעד תלוי אחד — 10% מהשכר הממוצע.
 - בעד כל אחד מיתר התלויים — 8% מהשכר הממוצע.
- „קיצבה מלאה” — נכה שנקבעה לו דרגת נכות של 75% לפחות זכאי
לקיצבה מלאה.

„קיצבה חלקית” — נכה חדש שנקבעה לו דרגת נכות שאינה פחותה
מ-50% ואינה עולה על 74%, זכאי לקיצבה חודשית חלקית בעדו ובעד
התלויים בו בסכום שיחסו לקיצבה הוא כחיס שבין אחוז דרגת נכותו
לבין מאה.

תהליך הקביעה

ועדת נכות קבע את דרגת הנכות.
תנאי לקביעת דרגת נכות הוא שהנכות הרפואית לגבי נכה חדש היא
35% לפחות.

ה ע ר ה : רשימה זו אינה כוללת פירוט מלא ומדויק של הוראות החוק.

עצמאי

אם עדיין אין לך פנסיה.
"תמר" מבטיחה לך
הכנסה חודשית שומפת
פטורה ממס עם פרישתך.

אם אתה עצמאי ועדיין אין לך פנסיה.
כדאי לך לדאוג לעת פרישתך
ולהצטרף לקופת התגמולים "תמר".
לאחר פרישתך תוכל לקבל הכנסה
שומפת קבועה, פטורה ממס הכנסה.
שאת גובהה תוכל אתה בעצמך לקבוע.
סכומי החסכון החדשיים נחונים
לשיקול דעתך וניתנים לשינוי לפי
נוחותך.

הצטרף ל"תמר" ותיהנה גם מרווחים
גבוהים. פטורים ממס. מהצמדה.
מביטוח חיים וביטוח נכות מלאה
עד 50,000 ל"י וכן מהחזרי מס על
תשלומיך לקופה.
פרטים מלאים בכל סניפי בנק דיסקונם.

תמר

הקופת תגמולים מרכזית ליד

בנק דיסקונט

לישראל בע"מ

"דלק" לשירותך!

המלצה
בינלאומית
לשמו
ישראלי

